

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

XV. évfolyam, 2. szám

Kolozsvár

2017

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

XV. évfolyam, 2. szám

Kolozsvár
2017

Erdélyi Társadalom

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet
és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány lektorált folyóirata.
Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók

Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Főszerkesztő: Veres Valér

Lapszámfelelős szerkesztők: Albert Lőrincz Enikő, Dániel Botond

Szerkesztőbizottság

Benedek József, Berszán Lídia, Csata Zsombor, Geambaşu Réka, Horváth István,
Kiss Dénes, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi, Péter László

Szerkesztőtanács

Bárdi Nándor, Csepeli György, Kuczi Tibor, Ladányi János, Lengyel György,
Lőrincz D. József, Mezei Elemér, Pászka Imre, Szabó Béla, Tamás Pál

Olvasszerkesztés, korrektúra

András Zselyke

Fordítás, angol korrektúra

Bogdán Andrea

Honlapfelelős: Dániel Botond

Borítóterv

Módi István-Hunor

DTP

Virág Péter

A szerkesztőség postacíme

Revista „Erdélyi Társadalom”

Str. Dostoievski/Plugarilor nr. 34, RO–400075 Cluj-Napoca/Kolozsvár
Telefon +40 264 599 461, fax: +40 264 430 611. E-mail: et@socasis.ubbcluj.ro

A folyóirat online elérhető a CEEOL (www.ceeol.com), GESIS és ProQuest
nemzetközi adatbázisokban.

A tanulmányok beküldésével kapcsolatos információk és a régebbi számok elérhetők
a www.erdelyitarsadalom.ro honlapon.

A kiadványhoz érkezett kéziratok megjelentetéséről két külső szaklektor anonim bírálata
(*double-blind peer review*) alapján a szerkesztőség dönt.

Kiadó: Presa Universitară Clujeană

Nyomda: Incitato

ISSN: 1583–6347

A lap kiadását támogatja:

BBTE – Szociológia és
Szociális Munkásképző Kar

Tartalom

1. Összpont: Iskola, hátrányos helyzet és kiutak

Szilágyi István: Az iskolai agresszió kezelésének lehetőségei	9
Klement Mariann: Alternatív vitarendezési technikák a pedagógusi munka támogatásához.....	19
Pacsuta István: Felsőoktatásban részt vevő hallgatók összehasonlító kvalitatív értékvizsgálata	27
Deák Enikő: Mentálhigiénés támogató csoport szociális munkások számára	41
Fodor Rita: A falfestés mint közösségépítő eszköz története, módszertana és alkalmazása Erdélyben.....	53

2. Mezőny

Albert-Lőrincz Enikő, Dániel Botond, Gáspárik Ildikó, Szabó Béla: Beszámoló a dohányzásellenes törvény fogadtatásáról és rövid távú hatásairól erdélyi serdülők körében	69
Kiss Gabriella: A demens személyeket gondozó családok terhelődése, szerepfeszültsége a gondozottak kognitív leépülése mentén	83
Boros Julianna: Utak az iskolába és a munkaerőpiacra – Cigány/roma felnőttek életútja egy kvalitatív kutatás eredményeinek tükrében	109

3. Maszkulin alakzatok figurációs megközelítésben

Hadas Miklós: Civilizáció és racionalizáció: férfibeállítódások a reneszánsz korban	141
---	-----

4. Recenziók

Abrudbányai-Győri Melinda: Az egészségügyi ellátás nyelvi akadályainak vizsgálata nemzetközi perspektívából.....	165
Vita Emese: „Négy-öt nővel együtt is éltem, akik a teljes bevételüket ideadták”. A modern kori rabszolgaság változó arcai.....	169
A szerzőkről.....	173

ET

ÖSSZPONT: ISKOLA, HÁTRÁNYOS
HELYZET ÉS KIUTAK

1

Szilágyi István¹

Az iskolai agresszió kezelésének lehetőségei

Kivonat

Jelen tanulmány az iskolai agresszió témakörét, és ezen belül is a diák-diák agressziót mutatja be részletesen.

Az első rész az agresszió okait és megjelenési formáival foglalkozik. A tanulmány pedagógiai és pszichológia elveket mutat be, amelyek ismeretében a pedagógusok is kezelhetnek bizonyos agresszív viselkedéseket. A szerző a pszichológiai/mentálhigiénés beavatkozás két formájára – prevenció és korrekció – is kitér. A prevenció programok közül a Dann-féle megelőzési program, míg a korrekció programok közül négy hatékonynak bizonyult program kerül ismertetésre: konfliktuskezelés-foglalkozássorozat, viselkedéskonzultáció, Arizona-tréningprogram, mediáció a konfliktusok kezelésében. A szerző szerint a módszerek alkalmazásának hatékonysága több tényezőtől függ, ilyen az iskola pozitív hozzáállása (szemlélete), megfelelő személyi és tárgyfeltételek, valamint adekvát programok. Azt is hangsúlyozza, hogy egy-egy alkalmi program nem lehet hatékony, csak a hosszú távú programokkal lehet eredményeket elérni.

Kulcsszavak: Dann-féle megelőzési program, konfliktuskezelés-foglalkozássorozat, viselkedéskonzultáció, Arizona-tréningprogram, mediáció a konfliktusok kezelésében

Abstract. Opportunities to Treat Aggression in Schools

This study deals with aggression in schools and particularly aggression between students. The first part deals with the causes of aggression and the manifestation of symptoms. The study highlights psychological and educational policies and principles, which can assist educators in treating aggressive behaviours.

The psychological/mental health interventions can take two forms: prevention and correction. In the realm of prevention programs, we examine the Danish program. Within the corrective programs we identify four effective methods: Conflict Management Series; Behavioural Consultation; Arizona Training Program; and Mediation in Conflict Management.

Choosing the suitable method depends on a variety of other factors, such as the positive attitudes of schools, the appropriate subjective and objective conditions and the existence of adequate programs. Lastly, it is important to emphasize that a one-time use cannot be effective and that enduring results can only be achieved through long-term uses of such programs.

Keywords: Mobbing; Danish Preventative Program; Conflict Management Series; Behavioural Consultation; Arizona Training Program; Mediation in Conflict Management

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Szilágyi, István (2017). Az iskolai agresszió kezelésének lehetőségei. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 9–18. <https://doi.org/10.17177/77171.197>

¹ Szilágyi István, PhD, pszichológus, professor emeritus az egr Eszterházy Károly Egyetem Társadalomtudományi Intézetének Szociálpedagógia Tanszékén. E-mail: szilagyi.istvan@uni-eszterhazy.hu

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. AZ AGRRESSZIÓ FOGALMA ÉS LEGGYAKORIBB MEGJELENÉSI FORMÁI

Az agresszió jelen van a mindennapi életünk majdnem minden területén: az óvodában, az iskolában, az utcákon, a sportpályákon, a munkahelyeken és még sorolhatnánk. Azt tapasztaljuk, hogy az agresszió jelensége egyre változatosabb formában jelenik meg, egyre gyakoribb és egyre fiatalabb korosztályokat érint. Kialakulásának biológiai (agresszív drive, kromoszómák stb.) és pszichológiai alapjai (tanult viselkedés, szociális utánzás) lehetnek. A jelenség komplexitását jelzi az is, hogy kezelésével a pszichológusok mellett, pedagógusok, jogászok, médiaszakemberek és politikusok is foglalkoznak. Ennek fontos feltétele az, hogy rendelkezünk minél pontosabb ismeretekkel az agresszió okairól, a megnyilvánulásairól, valamint az agresszió kezelésének pszichológiai és pedagógiai lehetőségeiről (Atkinson, 2001).

Jelen írásban nem fogok kitérni az agresszió kialakulásának külső és belső okaira, az agresszió típusaira, korai megjelenési formáira, csak az iskolai agresszió oldaláról fogom megközelíteni a problémát.

Az agressziófogalom egyik legpontosabb meghatározása Ranschburg Jenőtől származik, miszerint: olyan szándékos cselekvésről van szó, amelynek indítéka a kár, a sérelem vagy a fájdalom okozása, nyílt vagy szimbolikus formában (Ranschburg, 2012.). A meghatározásból kiderül, hogy mindig egy másik személy (vagy tárgy) ellen irányuló negatív és szándékos viselkedésről van szó. Olweus az agressziót hasonló módon definiálja, mint olyan viselkedést, amelynek a célja valakinek szándékosan sérülést vagy kényelmetlenséget okozni. (Olweus, 1999). Több szerző is kritériumként értékeli a szándékosságot az agresszió megítélésében, mivel a szándékos jelleg nem mindig azonos a kár vagy a sérelem tudatos előidézésével, és előfordulhatnak olyan szituációk, amikor a kárt vagy sérelmet okozó személy véltlennek érzi magát. Megpróbálta az agresszió fogalmát a szándékosság kiiktatásával definiálni. Szerinte minden olyan cselekvést agressziónak tekinthetünk, amely egy másik élőlénynek fájdalmat okoz (Ranschburg, 2012).

A „másik” ellen irányuló viselkedés feltétele az én és a másik megkülönböztetése, amely két-három éves korra tehető. Eleinte azt tapasztaljuk, hogy a gyermek gyakran rongálja a tárgyakat, a játékait, alattomosan és váratlanul csíp, rúg vagy harap. Később megjelennek olyan viselkedések, mint a durva beszéd, szitkozódás, állatok kínozása, verekedések kezdeményezése. Iskoláskortól újabb viselkedésekkel „színesedik” a paletta: rossz magatartás az iskolában és iskolán kívüli, öncélú pusztítás és rombolás, rágalmozás, becsmérlés, valamint bosszúvágyó és indulatos viselkedések. Amikor az iskolai agressziót elemezzük, akkor figyelembe kell vennünk az említett viselkedések gyakoriságát és erősségét. Ezek a viselkedések a későbbi antiszociális magatartás előjelei lehetnek, ezért fontos időben észlelni és kezelni a jelenséget. Külföldi és belföldi kutatások eredményei kimutatták, hogy az agresszív viselkedés és az erőszakos, bűnözői magatartás között szoros összefüggés van (Figula, 2004).

A DSM IV. (APA, 2000) diagnosztikai skála szerint, ha 10–18 éves korban az alábbi megnyilvánulásokból három vagy annál több megtalálható egy gyermek viselkedésében, akkor fenn

áll az antiszociális viselkedés kialakulásának veszélye (minél több viselkedés tapasztalható, annál nagyobb az antiszocialitás veszélye). A következőkben felsorolt megnyilvánulások többsége agresszív színezetű. Ilyenek például:

- rendszeres csavargás (legalább öt nap évente),
- rossz iskolai magatartás (intőök, eltanácsolás stb.),
- törvénybe ütköző cselekmények (például bírósági eljárás a fiatal ellen),
- éjszaka elszökik otthonról (legalább kétszer),
- tartós hazudozás,
- ismétlődő alkalmi szexuális kapcsolatok,
- ismétlődő részegség, kábítószeresítés,
- lopás,
- vandalizmus,
- képesség alatti, rossz iskolai teljesítmény (bukás, évismétlés),
- otthoni és iskolai szabályok rendszeres megsértése (a csavargáson kívül),
- verekedések kezdeményezése.

Az említett megnyilvánulások felsorolását azért tartom fontosnak, mert különböző felmérések az agressziótémában azt mutatják, hogy bár a pedagógusok többsége észleli tanítványainál a fentebb felsorolt viselkedéseket, mégsem gondolják tanítványaikról, hogy veszélyeztetettek antiszocialitás szempontjából (Mérei és Szakács, 1998).

2. PSZICHOLÓGIAI ÉS PEDAGÓGIAI ELVEK AZ AGRESSZIÓ KEZELÉSÉBEN

A zavarok korrekciója csakis a kiváltó okok részletes feltárása alapján tervezhető meg. Az okok között legtöbbször a szeretetkapcsolat sérülése is megtalálható, ezért fontos megelőgezett szeretettel és bizalommal bánni a gyerekekkel. Ez támaszt jelent a gyermeknek, ugyanakkor határozott és következetes követelményeket is jelent. A megelőgezett szeretet nem lehet indokolatlan kényeztetés, babusgatás, gyengédség. Ezzel párhuzamosan feladatokkal látjuk el a gyermeket (például kisebbek védelme, növények és állatok gondozása, szervezési megbízatások stb.). Ezek a feladatok segíthetnek a feszültségevezetésben és közösségbe való beilleszkedésben egyaránt. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az agresszió egy fokozott energia, amely valamilyen cselekvésre sarkall. Éppen ezért fontos lehetővé tenni az agresszív feszültség csökkentését társadalmilag elfogadott módon (például sport, fizikai munka, művészi tevékenység stb.). Szintén nagyon fontos a gyermek helyes viselkedésmintáinak rendszeres jutalmazása és a negatív viselkedések megfelelő büntetése, arra vigyázva, hogy mindig a jutalmazás legyen túlsúlyban.

Feltétlenül kerülni kell, hogy indulatkitöréssel, agresszióval, megszegyenítéssel és fizikai bántalmazással reagáljunk a gyermek viselkedésére, mert ezzel újabb mintát nyújtunk az agresszióhoz, illetve fokoznánk a gyermek indulatait. Szintén elkerülendő, hogy visszafojtott ingerültséggel bánjunk a gyermekkel, amikor ő durva vagy agresszív, mert így nem fogja megérteni tettének helytelenségét és súlyosságát (Ranschburg, 2012).

Az iskolai erőszak és agresszió jelenlétével kapcsolatban Figula (2006) végzett felmérést. A vizsgálatban 505 fő vett részt, ötödik és nyolcadik osztályos tanulók, valamint lakásotthonban élő gyerekek. Az önbeszámolókból nyert vizsgálat eredményeként megállapította, hogy az isko-

lai tartós és ismétlődő agresszió jelentős mértékű. Kiindulópontja gyakran az, hogy a dühös és agresszív tanulók magatartásukkal provokálják a többi gyereket és a tanárokat is, és sem a diákoknak, sem a tanároknak nincs olyan eszköz a kezükben, amellyel meg tudnák védeni magukat, a tanárok a gondjaikra bízott gyerekeket, valamint segíteni sem tudnak a bajban lévő és ebben a formában jelzést adó elkövetőknek (Figula, 2006.) A fenti adatok is alátámasztják az iskolai agresszió kezelésének fontosságát. Az iskolai agresszió kezelése egyrészt szemléleti kérdés, mert attól függ, hogy az iskola és a társadalom miként viszonyul az agresszió kérdéséhez. Ha az iskola elfogad olyan elveket, hogy a „tanár nyugodtan adhat egy atyait a diáknak”, „a kisebb csetepaték nem jelentek problémát”, vagy „az agresszió mindig is volt, most sincs több mint máskor”, akkor nem foglalkozik komolyan a kérdéssel. Ez helytelen hozzáállás. Másrészt az agresszió kezelése a megfelelő szakmai programoktól függ. Az utóbbi időben a szakemberek számtalan szakmai programot dolgoztak ki, és felkészítőket is tartottak a tanárok részére, de nem alakult ki egy olyan tanári „gárda”, amely ezzel kérdéssel konkrétan foglalkozna az iskolákban. Úgy is mondhatnánk, hogy nincs gazdája a témának. Harmadrészt, elmondhatjuk, hogy nincsenek megfelelő szervezési feltételek ahhoz, hogy az iskolákban megvalósítani tudják a kidolgozott szakmai programokat. Ezzel kapcsolatban a legfontosabb kérdések, hogy milyen órákon (osztályfőnöki órák, tanítás utáni órák, külön erre a célra szánt órák) lehet ezzel foglalkozni, és hogy ki „oktathatja” a programokat? Mindezek nagyon fontos, és jelenleg tisztázatlan szervezési problémák. Tehát, ha nincs meg mindhárom feltétel: az iskola elkötelezettsége (szándéka), ha nincsenek megfelelő programok és ha nincsenek meg a szervezési feltételek, akkor nem valósulhat meg az iskolai agresszió kezelése. E három feltétel mellett fontos, hogy az iskola szorosan együttműködjön a különböző szakmák (pszichológusok, gyermekjóléti szakemberek, jogalkalmazók és médiszakemberek) képviselőivel. Eredményességre csak hosszú távú programok alkalmazásával lehet számítani. Pszichológiai vizsgálatok pontos adatokkal bizonyítják, hogy egy-egy rendezvény vagy a rövid ideig tartó programok nem eredményezik az agresszív viselkedések csökkenését az iskolákban (Szilágyi, 2001).

3. AZ ISKOLAI AGRESSZIÓ MEGELŐZÉSE ÉS KEZELÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

A probléma kezelésével foglalkozó számos elgondolás két nagy terület köré rendezhető: megelőzés és beavatkozás. A két terület nem válik el teljes mértékben egymástól. Gyakran ugyanazokat a módszereket használjuk a megelőzés és a korrekció céljából is. A megelőzésnek korrekciós hatása lehet, és a beavatkozást is lehet preventív módon alkalmazni. Valójában a megelőzés és a beavatkozás megkülönböztetése csak a tennivalók súlypontosításának kérdése (Murányi és Kovács, 1998).

A következőkben olyan megelőzési és beavatkozási programokat mutatunk be, amelyeket a leggyakrabban alkalmaznak az iskolákban. Ezeket a programokat/módszereket a pedagógusok is elsajátíthatják, alkalmazhatják megfelelő szupervízió mellett.

3.1. *Prevenációs program*

A megelőzési programok célja az agresszív viselkedés megelőzése, illetve a kialakulóban lévő agresszív viselkedések kordában tartása. A különféle megelőzési programok közül a Dann

(1997) által javasolt módszer legfontosabb elveit szeretném ismertetni. *Dann a megelőzés szempontjából* következő elvárásokat tartja fontosnak:

1. A tanár-diák viszony minőségének javítása. A tanár-diák viszony milyensége minden megelőző program központi kérdése. Kutatások bizonyítják, hogy tanár érzelmileg meleg, pozitív beállítódása, megfelelő nevelési stílusa kedvezően befolyásolja a tanítás légkörét.

2. A szociális tanulás lehetővé tétele. Legtöbb helyen ezt „iskolai szociális tréning” program formájában valósítják meg. A tréning legfontosabb célja az együttműködés képességének kialakítása, és az agresszív viselkedés helyettesítése társadalmilag elfogadott viselkedésekkel.

3. Közös alapértékek és normarendszerek megteremtése. Az iskolai szabályok és normák kidolgozásába bevonják, a tanárok mellett, a tanulókat, a szülőket és az iskola pszichológusát is. Így a tanulók jobban tudnak azonosulni az iskolai normáival (például szünetek alatti jobb felügyelet, szankciók a szabályok megszegőivel szemben stb.). A szabályok betartatásánál figyelembe kell venni minden érintett személyiségének a tiszteletben tartását.

4. Pozitív teljesítmény- és énkép átadása és kialakítása. Fontos, hogy ne csak a negatív teljesítményt és viselkedést jelezzük vissza a tanulók felé, hanem minden esetben erősítsük meg a jó teljesítményt, a helyes viselkedést is. (Ezt gyakran „elfelejtjük” jelezni a tanulóknak, mert ezt természetesnek tartjuk.)

A Dann-féle és más megelőző programokat (Roth és mtsai, 2004) több európai országban, így Norvégia, Svédország és Németország területén is kipróbálták. Bár átfogó hatáskutatások még nem készültek, a programok hatékonyságáról vannak konkrét adataink. Olweus (1999) szerint azokban az iskolákban, ahol a programot bevezették, az erőszakos cselekedetek száma 50%-kal csökkent.

3.2. Beavatkozási, kezelési módok

A beavatkozási technikák főleg a klinikai pszichológia tapasztalataira épülnek, de a tanácsadás a pedagógia módszereit is alkalmazza. Akár preventív programról, akár beavatkozásról van szó, feltételezhető, hogy az iskolák nem rendelkeznek megfelelő számú szakemberrel (vagy kiképzett tanárral) a programok kivitelezéséhez.

Elsőként a konfliktuskezelés módszerét mutatnám be, amelyet preventív és korrekciós céllal is lehet alkalmazni.

3.2.1. A konfliktuskezelés-foglalkozássorozat

Münnich Iván és Schüttler Tamás (1998) kutatásai során nyert tapasztalatok alapján az agressziót egy helytelen konfliktusmegoldási technikának tartja. Véleménye szerint a szociálpszichológiai térben zajlik egy olyan szándékos viselkedés, amely a másik embernek fizikai vagy lelki ártalmat kíván okozni. Ezért azt gondoljuk, hogy a konfliktuskezelő tréningek azáltal, hogy a tanulók elsajátítanak egy helyes konfliktuskezelési módszert, csökkentik az agressziót.

A tréning több tematikusan egymásra épülő csoportfoglalkozásból áll. A tanulás saját élményű tapasztalásokból indul ki, amelyre ráépülnek konfliktuskezelési ismeretek és készségek. Ezeket a készségeket a tanulóknak lehetőségük van kipróbálni a mindennapi életben is. Röviden a következő lépéseket tartalmazza:

- saját konfliktuskezelési stratégiájának megtapasztalása (speciális kérdőív segítségével),
- a konfliktus fogalmának tisztázása (elmélet és saját élmény),

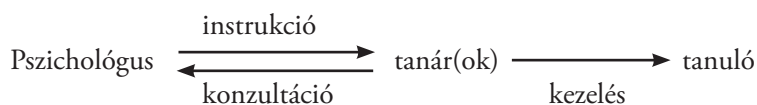
- a konfliktus észlelése és beszélgetés kezdeményezése (elmélet, saját élmény, gyakorlat),
- együttműködési kommunikációs technikák elsajátítása (elmélet, gyakorlat),
- problémamegoldó módok és stratégiák elsajátítása,
- az elsajátított készségek kipróbálása a mindennapi életben.

A tréning önmagában még nem oldja meg az agresszió problémáját az iskolában, de pozitív mintát nyújt a konfliktusok helyes kezeléséhez, ezzel „ráhangolja” a tanulókat a konfliktusok agressziómentes megoldására.

A konfliktusmegoldó tréningeknek önismereti és személyiségfejlesztő hozama is lehet. Olyan készségeket fejleszthet, mint az empátia, tolerancia, együttérzés, együttműködési készség, amelyek közvetett módon, az egymás elleni agresszió csökkenéséhez vezethetnek. (Szilágyi, 2001) Mivelhogy ezek a tréningek csak egy részét képezik az agressziókezelési programoknak, konkrét hatékonysági adataink nincsenek.

3.2.2. A közvetlen (viselkedés) konzultáció modellje a következő:

A viselkedéskorrekció módszere jól alkalmazható egyénileg és csoportosan olyan viselkedéseknél, mint órazavarás, rendzavarás és agresszió. A módszer alkalmazása feltételezi a tanár és a szakember (pszichológus, mentálhigiénés szakember stb.) együttműködését. Az alábbiakban ennek az együttműködésnek a modelljét mutatom be (Gerevich, 1997.)

A fenti modell szerint a tanár elmondja a szakembernek, hogy milyen problémás viselkedést tapasztal a tanulóknál (instrukció). A pszichológus szakmai tanácsot ad a tanárnak a probléma kezeléséhez (konzultáció), a tanár pedig megpróbálja kezelni a problémás viselkedést (beavatkozás). A modell előnye, hogy egy szakember egyszerre több tanárnak tud konzultációt tartani, ezáltal a tanárok is egy időben több tanulóknak tudnak segíteni a hibás viselkedés korrekációjában. A konzultációnak folyamatosnak kell lennie a hibás viselkedés megszűnéséig.

A konzultációs modell segítségével a tanárok vagy az erre kiképzett szakemberek egyéni és csoportos beavatkozásokat tervezhetnek meg. A következőkben előbb egy egyéni beavatkozási modellt mutatnék be, majd több csoportos beavatkozási módot ismertetnék (Gerevich, 1997).

Az egyéni beavatkozás főleg a pszichológus és mentálhigiénés szakember kompetenciája, de megfelelő konzultáció és szupervízió mellett a tanárok is végezhetik (erre viszont aligha van idejük a jelenlegi időbeosztásuk miatt). A beavatkozás több foglalkozást igényel, és elengedhetetlen feltétele, hogy a tanuló elfogadja a segítő beavatkozást. A folyamat lépései a következők:

1. kapcsolatfelvétel a segítővel, és szóbeli szerződés a közös munkáról,
2. a zavaró viselkedés tisztázása, pontos leírása (többek között a zavaró viselkedés gyakorisága, erőssége, valamint a viselkedés negatív következménye kerül megbeszélésre),
3. a helyes viselkedés kialakítása (a segítő és a tanuló együtt dolgoznak ki alternatív viselkedésmintákat, megbeszélik ezek kivitelezési módját, illetve tisztázzák a helyes viselkedés lehetséges pozitív következményeit),

4. a helyes viselkedés gyakorlása mindennapi helyzetekben. (A foglalkozásokon megbeszéltek alapján a tanuló kipróbálja a megfelelő stratégiát mindennapi helyzetekben – ezekről a tapasztalatokról a következő foglalkozáson beszámol a segítőknek),
5. a gyakorlás tapasztalatainak megbeszélése, esetleges korrekciók elvégzése és újabb pozitív viselkedésminták kidolgozása, valamint ezek kipróbálása (ez a foglalkozásforma addig ismétlődik, amíg a negatív viselkedés csökken vagy megszűnik),
6. a folyamat lezárása, amelyben kihangsúlyozzuk, hogy bár most vége a közös munkának, de bármikor fordulhat hozzánk, ha segítségünkre igényt tart. Tehát nem marad egyedül a problémájával.

Ezt az egyéni konzultációs formát, bizonyos módosításokkal, alkalmazhatjuk 3-5 fős kiscsoporttal is, abban az esetben, ha hasonló életkorú és hasonló viselkedésű tanulókkal dolgozunk (Szebeni és Szilágyi, 2014). A konzultációk hatékonyságának mértékét a zavaró viselkedések számának csökkenése mutatja. Például az osztálytermi és az udvari verekedések ritkulása, valamint az osztályfőnöki és igazgatói intők számának csökkenése, és egyebek. Ezt az iskolában tanító oktatók visszajelzései támasztják alá.

3.2.3. Arizona-tréningprogram

A programot – ahogy a neve is mutatja – Amerikában dolgozták ki. Elsőként Edward E. Ford vezette be 1994-ben egy phoenixi iskolában. Sikere miatt széles körben elterjedt Amerikában és Európában is. Magyarországon most zajlik a tanárok kiképzése, és a program kísérleti jelleggel történő bevezetése. A módszer lényege röviden: a rendbontások és agresszív viselkedések megelőzésére szabályzatot készítenek a tanárok és tanulók együttesen. Ezt a szabályzatot/ alapszabályt minden terem falára kifüggesztik Ezeket a feliratokat a gyerekek maguk készítették el. (Szávai, 2017)

A legfontosabb három alapszabály:

- Minden tanulónak joga van a zavartalan tanuláshoz.
- Minden tanárnak joga van a zavartalan tanításhoz.
- Mások jogait tiszteletben tartom.

Ha egy tanár úgy érzi, hogy a gyerek zavarja az óráját, és ezt a zavart nem tudja megszüntetni didaktikai módszerekkel, lehetősége van arra, hogy szabályozott módon kiküldje a gyermeket az óráról, biztosítva, hogy a tanuló felnőtt felügyelettel átgondolja a helyzetet.

A tanár megkérdezi a diákot, hogy képes-e betartani ezeket a szabályokat, vagy inkább kiemegy a tréning szobába. A tanulón múlik, hogy változtat-e a viselkedésén, vagy inkább a tantem elhagyása mellett dönt. Amennyiben ezt az utóbbit választja, a tanár kitölt egy információs lapot, és a diák ezzel a lappal együtt elhagyja az osztálytermet. Ha a tanuló bent marad, ám mégsem sikerül a viselkedésén változtatnia, a tanár kiküldheti őt a tréning szobába. Az óráról kiküldött diák a tanár által kitöltött információs lappal elmegy a tréning szobába, és jelentkezik az ott lévő tanárnál.

Természetesen nincs szabály arra, hogy mi minősül az óra zavarásának, azt mindig a tanár dönti el. Ha a diák azt választja, hogy elhagyja az osztálytermet, a tréning szobába kell mennie, ahol az ügyeletes tanár várja az esetlegesen kiküldött gyerekeket. A tanár egy információs lapra a megfelelő szöveg aláhúzásával jelzi a tanuló nevét, a rendetlenkedés módját, és ráírja a lapra az osztályterem elhagyásának időpontját. (Szávai, 2017)

3.2.4. Mediáció a konfliktusok kezelésében

A módszer jól használható az iskolai konfliktusok – beleértve az agresszív viselkedések – kezelésére is. A mediáció az alternatív vitarendezés egyik formája, amelynek során egy semleges harmadik fél (mediátor) avatkozik közbe, hogy elősegítse a vitában/konfliktusban álló felek között kölcsönösen elfogadható megegyezést. Abban működik közre, hogy a felek felismerjék a hibás viselkedésüket és ennek következményeit, valamint, hogy törekedjenek ennek közösen elfogadható megoldására.

A mediáció három alapvető elemmel rendelkezik:

- konszenzuson alapul,
- magánjellegű és bizalmas,
- nem a „jogok és kötelezettségek” mentén, hanem az „igények és érdekek” mentén működik (Strasser és Randolph, 2008).

A mediációs folyamatban a mediátor soha nem ad tanácsot, nem foglal állást a felek közötti vitákban, hanem különböző kommunikációs eszközökkel segíti egymás szempontjainak megértését. A folyamat a felekről és az ő érdekeikről, érzelmi és egyéb szükségleteikről szól. A mediátor pedig nem szakértője a vitás kérdésnek, így nem is ehhez kell értenie, hanem a konfliktusok dinamikájához, tárgyalási folyamatokhoz, konfliktuskezeléshez és a mediációs technikák alkalmazásához (Kertész, 2010).

A mediációs eljárás egy jól felépített hatékony módszer, mellyel a közvetítő sajátos kommunikációs technikák és az eljárás szempontjához használatos elvek alkalmazásával teszi képessé a feleket arra, hogy a konfliktusra együtt találjanak megoldást. Az eljárás legfontosabb jellemzőit az alábbiakban mutatjuk be.

- A jövőorientáltság – mire van szükség a konfliktus megoldására.
- A negatívumok pozitívba fordítása – a szemrehányások és vádaskodások megfigyelése, ezekre alapozva értheti meg mi is a sérelem lényege és mi kell a megoldásához.
- Az indulatok kezelése a viselkedési szabályokra vonatkozó megállapodással – a felekkel megállapodik abba, hogy akármennyire is indulatosak, nem tesznek olyan kijelentést, ami a másikat sérti.
- Az érdekek, szükségletek feltárása – a mediátor megpróbálja meglátni és feltárni a pozíció mögötti érdekeket, a cél az érdekalapú tárgyalás elősegítése.
- A döntés joga végig a felek kezében van – a végeredmény rajtuk múlik.
- A felek elköteleződése – mivel a döntést a felek maguk hozzák meg, és a folyamatot végig kontroll alatt tartják, és mindenki érdeke hangot kap, így a megszületett megállapodás iránt elkötelezetté válnak.
- A mediátor semlegessége – nem csak neki kell semlegesnek maradnia, de olyan feltételeket is kell teremtenie, melyben minden fél biztonságban érzi magát.
- Az eljárás önkéntessége – csak a felek kérésére működhet közre.
- A titoktartás – a folyamat minden résztvevőjére vonatkozóan (Göncz és Wagner, 2002).

A mediációs folyamat lépéseit Göncz és Wagner (2002) szerint mutatom be:

1. kapcsolatfelvétel (a mediátor mindkét féllel külön-külön veszi fel a kapcsolatot),
2. mediáció elindítása (mediációs eljárás menetének ismertetése, a mediátor meghatározza a meg tárgyalandó témákat, összeállítja a napirendet),

3. megszakítás nélküli idő (a felek meghatározott idő alatt, anélkül, hogy bárki közbeszólna, ismertetik a konfliktust, melyet a mediátor összegez),
4. eszmecsere (a problémás pontok felderítése és feldolgozása, a mögöttes információk feltárása, a beszélgetés alatt a mediátor irányít és összegez),
5. a megállapodás kidolgozása (a felek felállítanak megoldási stratégiákat s kiválasztják, amely mindenki számára elfogadható),
6. a végső megállapodás (írásban rögzítik azokat a pontokat, melyekben a felek megállapodtak; ha nincs konszenzus, folytatódik az előző szakasz),
7. a lezárás (a mediátor összegez, ha szükséges, megállapodik a felekkel a szükséges lépésekről, megköszöni a közös munkát).

Speciális esetekben a mediációs folyamat változhat, a körülmények (a felek kapcsolata, páros mediáció) és a mediátor egyéni stílusa, szaktudása folytán (Göncz és Wagner, 2002).

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az agresszió kezelése csak hosszú távú, jól kidolgozott programokkal és erre kiképzett szakemberekkel valósítható meg. A programok hatékonyságát fokozza, ha az iskolai programok mellett a szülők, a média és a jog is segíti ezt a folyamatot a saját eszközeivel (például az agresszív témájú filmek adásidejének szabályozásával, a megfelelő szankciók kidolgozásával stb.).

Befejezésként szeretném kihangsúlyozni, hogy jelen írás, mint az agresszióról szóló legtöbb tanulmány, főleg a tanulók egymás elleni agressziójával foglalkozik. Feltűnő, hogy a tanári agresszió csak ritkán alkotja a vizsgálódás tárgyát. A tanárok többsége kerüli, nem létezőnek tekint a problémát. Sajnos ez még gyakran tabutéma, pedig az agresszió témakör pontos megértéséhez elengedhetetlen a jelenség komplex, az iskolai élet minden résztvevőjére kiterjedő megközelítési mód!

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. American Psychiatric Association (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – IV* (pp. 733–734). Washington, D.C., American Psychiatric Association.
2. Atkinson, R., Smith, E. (2001). *Pszichológia* (pp. 326–328) Budapest, Osiris.
3. Figula E. (2004). Bántalmazók és bántalmazottak az iskolában. *Új Pedagógiai Szemle* 2004, 7–8.
4. Figula E. (2006). *Kutatások a gyerekek közötti erőszakról*, <http://www.osztalyfonok.hu/cikk.php?id=344> accessed 3 Feb. 2009
5. Gerevich J. (1997). *Közösségi mentálhigiéné*. (pp. 43–44) Budapest, Animula Kiadó.
6. Göncz K., Wagner J. (2002). Konfliktuskezelés és mediáció. Eörsi M., Ábrahám Z. (szerk.): *Pereskedni rossz! Mediáció: a szelíd konfliktuskezelés*. (pp. 7–48) Budapest, Minerva Kiadó.
7. Kertész T. (2010). *Mediáció a gyakorlatban*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
8. Mérei F., Szakács F. (1998). *Pszichodiagnosztikai Vademecum: I. Explorációs és biográfiai módszerek, tünetbecslő skálák, kérdőívek. 2. rész*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

9. Murányi-Kovács Endréné, Kabainé Huszka A. (1998). *A gyermekkori és serdülőkori személyiségzavarok pszichológiája*. (pp. 67–68) Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
10. Olweus, D. (1999). Az iskolai zaklatás. Budapest. *Educatio*, 4, 717–739.
11. Ranschburg Jenő (2012). *Pszichológiai rendellenességek gyermekkorban*. Budapest, Saxum Kiadó.
12. Roth-Szamosközi M., Fülöp E., Lázár A. T., Palló E., Székely Zs., Telegdy L. (2004). *Válassz okosan... – Készségfejlesztő program az agresszivitás csökkentésére*. Kolozsvár, Scientia Kiadó.
13. Schüttler T. (1998). Az agresszióról, *Új Pedagógiai Szemle* (7), 118–127. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&zkod=1998-07-tk-schuttler-agresszorol> accessed 11 May 2017.
14. Strasser F., Paul R. (2008). *Mediáció a konfliktusmegoldás lélektana*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
15. Szávai I. (2016). *Az Arizona program – avagy egy iskola, ahol szabad kiküldeni a diákokat az óráról*. www.folyoiratok.ofi.hu/.../az-arizona-program-avagy-egy-iskola-ahol-szabad-kikuldeni accessed 6. jún. 2017.
16. Szebeni R., Szilágyi I. (2014). Pedagógiai eljárások az érzelmi zavarral küzdő gyermekek számára (A racionális emocionális terápia elemeinek bemutatása), *Módszertani Közlemények*, 54 (3), 10–19.
17. Szilágyi I. (2001). Szocializációs és személyiségzavarok prevenciója és korrekciója. *Esélyteremtés a pedagógiában* (pp. 60–61) Eger, BVB Nyomda és Kiadó Kft.

Klement Mariann¹

Alternatív vitarendezési technikák a pedagógusi munka támogatásához

Kivonat

A tanulmány az alternatív vitarendezési technikák csoportosítását (resztoratív/helyreállító modellek, szembesítő modellek, transzformatív modellek), az egyes módszerek lépéseit, sajátosságait mutatja be. A szerző részletesen ír azokról a módszerekről, amelyek iskolai színtereken jól alkalmazhatóak. Véleménye szerint a megoldatlan vagy egyoldalúan kezelt iskolai konfliktusok mindenki számára egyre nagyobb gondot jelentenek, és a pedagógiai tevékenység minden szereplője (fenntartó, tanár, szülő, diák) között egyaránt előfordulnak. Az alternatív vitarendezés pozitív gondolkodásra serkent, melynek segítségével megelőzhetjük, megoldhatjuk a konfliktusokat, nemcsak az iskolában, hanem az élet különböző területein is.

Kulcsszavak: konfliktus, alternatív vitarendezés, iskola, resztoratív modellek

Abstract. Alternative Dispute Resolution Techniques Supporting Pedagogic Work

The study present is the group of alternative dispute techniques (restorative models, confront models, transformative models), the steps, specific features of some methods. The author writes in detail the methods, which can be applied during school work. His opinion, the unresolved, unilaterally handled school conflicts are more problematic to determine and it can happen among all the actors of pedagogy (maintainer, teacher, parents, student).

The alternative dispute resolution can help us to think positively, we can solve conflicts not only in schools, but in different areas of life.

Keywords: conflict, alternative dispute resolution, school, restorative model

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Klement, Mariann (2017). Alternatív vitarendezési technikák a pedagógusi munka támogatásához. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 19–26. <https://doi.org/10.17177/77171.198>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdleng=en>.

A békéltetési eljárás évszázados múltra tekint vissza, azonban az alternatív vitarendezési eljárásokat (AVR) a modern jogfejlődés termékeként tartjuk nyilván. Japánban és Kínában erőteljes kulturális hagyományai vannak, de Ausztráliában, Amerikában és Európában is fellelhetők gyökerei. Az AVR körébe olyan eljárások tartoznak, melyek alternatívát/alternatívákat

¹ Klement Mariann, szociálpedagógus, tanársegéd az egeri Eszterházy Károly Egyetem, Társadalomtudományi Intézetének Szociálpedagógia Tanszékén. E-mail: klement.mariann@uni-eszterhazy.hu

nyújtanak a hatósági, bírósági, fegyelmi eljárások mellett vagy azok helyett (Indri, 2012). Az eljárás egy harmadik, pártatlan fél (mediátor, facilitátor) bevonásával valósul meg, aki segíti a feleket, hogy könnyebben találjanak megoldást konfliktusukra. Ez egy olyan gyűjtőfogalom, amelyet a szakirodalom meglehetősen széleskörűen és nem egységesen értelmez.

Így az alternatív konfliktusmegoldási módokat több szempont szerint is csoportosíthatjuk. A besorolást végezhetjük a harmadik fél szerepe alapján, az eljárás formalitása, struktúrája szerint, a folyamatot előre meghatározó terv mentén, hogy a törvényi előírások mennyire avatkoznak be a folyamatba, a részvétel kényszerének fokozatait tekintve, az eljárás eredményének státusza alapján, a felek egymás közötti és a tárgyalásokat levezető felek közötti kommunikáció szerint, a szolgáltatás teljesítésének módja, valamint a vita típusa mentén (Milicz, 2011).

Az alternatív vitarendezés rendszerébe sorolhatók az alább bemutatott resztoratív, helyreállító technikák is.

RESZTORATÍV MODELLEK

A resztoratív vagy jóvátételi szemlélet lényege az, hogy a normasértést nem elsősorban szabályszegésként, hanem a résztvevők közötti konfliktusként értelmezi. A helyreállító igazságszolgáltatás olyan eljárás, amely bevonja a közvetlen érdekelteket annak meghatározásába, hogyan lehetne a legjobban rendbe hozni a tett elkövetésével okozott sérelmet (McCold, Wachtel, 2002). A resztoratív modellek struktúrájukban eltérőek abban, hogy ki szervezi és vezeti a megbeszélést, hogy milyen technikákkal bátorítják a részvételt és a résztvevőket, kiket vonnak be az eljárásba, és milyen témaköröket céloznak meg a feldolgozás során.

A resztoratív módszerek skálája az informális-formális tengelyen az affektív kijelentésektől a formális mediációig vagy a konferenciáig terjed az alábbiak mentén:

- *affektív kijelentések:* a vitában résztvevők érzelmeinek kifejezésére szolgálnak,
- *resztoratív kérdések:* segítségükkel lehetőség nyílik reagálni egymás érzelmeire,
- *rögtönzött resztoratív konferenciák, csoportok és körök:* valamivel strukturáltabbak, mint a formális konferenciák, de nem igényelnek alapos előkészítést,
- *formális konferencia és a mediáció:* egyre formálisabb, strukturáltabb, egyre többen vesznek részt bennük, több előkészületet és időt igényelnek.

A resztoratív modellek két nagy csoportba oszthatók: a szembesítő- és a transzformatív modellekre, melyek újabb alcsoportokat rejtenek magukban. Az alábbiakban ezt a rendszert mutatom meg olvasóim számára.

SZEMBESÍTŐMODELLEK

A szembesítőmodellek újabb két alcsoportot foglalnak magukban: a resztoratív mediációs modelleket, valamint a konferenciamodelleket. A következőkben ezek részletes bemutatása történik.

A mediációs modellekre jellemző, hogy a felek kölcsönös megértését helyezi a középpontba, és a felek által elfogadható megoldásokat keres a felek aktív részvétele mellett. Többféle

mediációs formáról is beszélhetünk (közösségi mediáció, áldozat–elkövető–békítés, áldozat–elkövető–mediáció), melyek eltérnek egymástól a célok megfogalmazásában, az eljárás időtartamában, valamint abban, hogy ki a folyamat vezetője (McCold, 2003).

Közösségi mediáció

A mediátorok alapvetően hozzájárulhatnak a vitás ügy rendezéséhez az adott kérdések tisztázása, a vitás pontok meghatározása, valamint javaslatok és közvetítői szolgálat felajánlása révén. A mediátor nem írhatja elő a döntést, de segít a tárgyalást mederben tartani, és elkerülni annak tönkretételét azáltal, hogy keresi a megegyezéshez vezető többféle utat (Rush, 1994). A mediációt megelőző, előkészítő kapcsolatfelvétel többnyire az eljárás menetének elmagyarázására és a részvételi szándék kiderítésére korlátozódik. A mediációba vont ügyet a felek közötti vitaként kezeli, a mediátor semleges marad az eljárás sikerének biztosítása érdekében.

A **resztoratív mediáció** folyamatában a kárt okozó és a károsult vesz részt, a közösség háttérszereplőként jelenik meg. „Elsősorban a cselekmény körülményeit, hatásait beszéljük meg a mediátorral. A hagyományos mediációhoz hasonlóan itt is az érdekek és a szükségletek állnak a középpontban, kisebb hangsúllyal, de a szereplők érzelmeiről is szó esik. Elsősorban arra törekednek, hogy jöjjön létre egy megállapodás a jóvátétel formájáról, mértékéről, menetéről” (Barcy, 2012. 122.). Ezzel a megközelítéssel jól feldolgozhatók olyan iskolai konfliktushelyzetek, amikor az egész közösséget (osztály, kollégium, tanulócsoport, iskola stb.) érinti a vitás ügy, így annak megoldásába is bekapcsolódnak a közösség képviselői.

Áldozat–elkövető–békítés

A cél – a sérelmek orvoslásával és a jó kapcsolatok helyreállításával – a békítés. Az eszköz pedig a közvetlen mediáció áldozat és elkövető között, bármilyen kapcsolat ment is tönkre a bűnös cselekedet miatt. A békítő programokban a mediátor a feleket aktív részvételre motiválja, keretek között tartja interakcióikat, segítve őket az egymás közötti kommunikációban és felügyelve biztonságukat (Peachey, Snyder és Teichroeb 1983). Alkalmazható olyan iskolai helyzetekben, amikor két diáktárs vagy barát között romlott meg a viszony valami félreértés, hibás kommunikáció vagy rossz agressziókezelés miatt. A jó kapcsolat visszaállítása érdekében a mediátor vagy ebben a szemléletben gondolkodó pedagógus segíti a feleket, hogy megfelelően tudják feldolgozni a konfliktushelyzetet.

Áldozat–elkövető–mediáció

A módszer a békítés helyett inkább a az áldozatok sebeinek gyógyítására, valamint az elkövetők felelősségére helyezi a hangsúlyt és a veszteségek jóvátételén munkálkodik. A legtöbb áldozat–elkövető–mediációs program azon az alapon különíthető el más típusú mediációs programoktól, hogy milyen az eljárást megelőző, a résztvevőket személyesen előkészítő szakasz, és hogy hangsúlyosan indirekt, párbeszédvezérelt stílusú mediációról van szó, amelyet épp ezért sokan neveztek a mediáció emberséges változatának. A mediátor facilitálja a párbeszédet, és mindkét felet támogatja, mindkét félnek külön-külön mediálást, előkészítő ülést tart, harmóniát és bizalmat épít pártatlanságával, az egyes felek erősségeit felméri, indirekt mediációs stílussal biztonságos helyet teremt a párbeszéd számára, valamint felismeri és kihasználja a hallga-

tás erejét (Umbreit, 1998). Alkalmazható bármilyen iskolai konfliktusban, ahol nem a jó kapcsolat, a barátság helyreállításán van a hangsúly, hanem azon, hogy az áldozat ki tudja mondani, meg tudja fogalmazni az érzéseit, sérelmeit, és ezeket meghallgassa, megértse a másik fél, így realizálódjon benne tette és annak következményei. A mediátor, a témában képzett pedagógus segíti a felek közötti kommunikációt, a felelősségérzet kialakulását és a helyzet javátételt fizikai és lelki értelemben egyaránt.

Az, hogy egy-egy iskolai vitás vagy elmérgesedett helyzetben melyik megoldást alkalmazzuk, attól függ, hogy mi a célunk a folyamattal, mire hajlandóak a felek a kapcsolat helyreállítása vagy fenntartása érdekében.

A *konferenciamodellek* (családi döntéshozó csoportkonferenciák és közösségi vagy áldozat és elkövető közötti javátételi, resztoratív konferenciák) az érintett felek mellett a hozzátartozók, támogatók és a velük foglalkozó szakemberek bevonásával működnek (McCold, 2003). A konferenciamódszer a csoportos eljárás normatív hatását aknázza ki a viselkedés rendbehozatalára, szabályozására. A konferenciamódszer támogatói az elkövetett cselekmény által leginkább érintett közösségi tagok közvetlen bevonását úgy tekintik, mint a közösség bevonásának folyamatát.

Célja a szembesülés a valós következményekkel, a sérelmek orvoslása, a megbocsátásra és a bocsánatkérésre lehetőség teremtése, valamint a javátétel közös kidolgozása, a felelősségvállalás fejlesztése s ezek által a közösség építése.

Az alábbi modellek jól alkalmazhatóak az iskolai élet színterein felmerülő vitás, konfliktusos helyzetek kezelésére.

„A javátételi konferenciák – akár javátételi igazságszolgáltatási, akár ún. családi csoportkonferenciákról van szó – bevonnak mindenkit, akinek köze lehet a történetekhez. Részletesen elemzik a cselekményhez vezető okokat, a tett következményeit, a felelősségi köröket. A hangsúly a múlt feltárásán, az érzelmek kifejezésén és a hatósági következményeken van. A folyamat végén döntésnek kell születni arról (konkrét terv formájában), hogy miként fog történni a sérelmek javátétele; ügyelni kell arra, hogy a döntés kiterjedjen arra is, hogy a jövőben ne történhessen hasonló cselekmény; és hogy az egész problémahalmaz »kezelve« legyen” (Barcy, 2012. 122.).

A resztoratív konferencia

A legformálisabb eljárás, ahol az eset megbeszélésére törekednek, az összes érintett bevonásával. A konferenciát a facilitátor körültekintően előkészíti. Először összeállítja a résztvevők listáját, majd mindenkivel külön megbeszéli, hogyan zajlik egy konferencia. Ezt követően felteszi azokat a kérdéseket, amelyek majd ott is elhangzanak.

• A konferencia első része nagyon kötött, írott forgatókönyv mentén halad, melyet Kalmár, Nagy (2012) alapján mutatnak be.

– A konferenciamegbeszélés a facilitátor által felolvasott bevezetővel indul. Itt kimondásra kerül a konferencia célja és központi kérdései: *hogyan érintette a résztvevőket az adott cselekedet, és hogyan tudnának megegyezni a sérelem orvoslásának legjobb módjában.*

– Ezt követően a facilitátor elmagyarázza a kölcsönös elégedettséget hozó megegyezés elmulasztásának következményeit, és emlékezteti a résztvevőket az önkéntes részvétel alapfeltételére.

- Majd a résztvevők meghatározott nyitott kérdésekre válaszolnak. Az elkövetőt arra kéri a facilitátor, mondja el, hogyan lett az esemény részese, és fogalmazza meg, hogy szerintek kit hogyan érintett a cselekmény.
 - Az áldozatokat arra kéri a beszélgetés vezetője, hogy fejezzék ki az eseménnyel kapcsolatos reakcióikat, írják le pontosan, hogyan érintette őket.
 - Ezt követően az áldozat, majd az elkövető támogatói beszélnek meg saját reakcióikat.
 - Majd a facilitátor arról kérdezik őket, melyek a tárgyalásra váró fő témák.
 - Az elkövetőt aztán arról kérdezik, van-e bárkihez valami mondanivalója. Itt egy lehetőség biztosítása történik a bocsánatkérésre, semmiképpen nem kikényszerítése annak.
- A konferencia második szakasza a jóvátételi egyezség megtárgyalása.
- A facilitátor megkérdezi az áldozattól: „Mit vár a mai konferenciamegbeszéléstől?” Ez a kérdésfeltevés segít, hogy ne csupán anyagi kártérítésre gondoljanak, korlátozódjanak csupán. Az áldozatnak és az elkövetőnek is bele kell egyezni a tárgyalási szakaszban tett minden javaslat elfogadásába.

- A harmadik szakasz az egyezség elérésével kezdődik.

- Ez egy kötetlen társasági rész, amikor is frissítőket szolgálnak fel. Az informális reintegrációs periódus nagyon fontos zárórésze a konferenciának, és a közösségi konferenciák megkülönböztető, sajátos vonása (Kalmár és Nagy, 2012).

A konferenciát átszövik az érzelmi megnyilvánulások, és egy sajátos érzelmi-indulati ívet kell, hogy leírjon annak érdekében, hogy sikeres lehessen.

A facilitátor a konferencia befejezését követően meggyőződik arról, hogy az „elkövető” betartja-e a megállapodásban foglaltakat.

Mivel ez csoportos vitarendezési eljárás, nagyon jól alkalmazható iskolai szinten az osztály vagy iskolaközösségen belüli vagy a közösségre hatással levő konfliktusok kezeléséhez. Lehetnek ezek az intézményt ért rongálások vagy a szünetben néhány diák összetűzése, esetleg tettlegességig fajuló konfliktusa, melynek megoldásához a közösség képviselőinek és a felek támogatóinak aktív részvétele szükséges. Számos vizsgálat támasztja alá, hogy az érintettek, sértettek reintegrációja sokkal gyorsabb és teljesebb, valamint a normasértők, az elkövetők nagyobb valószínűséggel válnak normakövetőkké, az adott közösség teljes értékű tagjává, ha resztoratív módszerekkel dolgozták fel a köztük lévő konfliktust.

Transzformatív modellek

A beszélőkör-modelleknél az együttélés megalapozása, a kialakult sérelmek, igazságtalanságok orvoslásának lehetősége valósul meg. A resztoratív körök lehetnek: proaktívak, azaz együttműködést megalapozóak; reaktívak, azaz ítélkező, problémamegoldó vagy sérelmeket, traumákat feldolgozó, gyógyító és kapcsolatokat helyreállító körök (McCold, 2003).

A cél a sérelmek, traumák feldolgozása és orvoslása mellett a közösség további együttműködésének, együttélésének biztosítása. Prevenációs alkalmazásra is nagyon jó módszer. Alkalmas a kapcsolatok építésére, erősítésére és a közösséget érintő aktuális témák megvitatására, mint pl.: Drogozik a barátom, mit tehetnék, érte?, Válnak a szüleim..., Nem jövök ki a matektanárral, stb. Súlyos konfliktusok esetén, ha nincs belátás vagy felelősségvállalás, a proaktív kör kiváló

módszer a szemléletformálásra, vagy jól alkalmazható konferencia vagy mediáció előtt. Iskolai környezetben ezeknek az informális technikáknak van a legnagyobb hatása, átalakító ereje. Hiszen ha ilyen szemlélet mentén épülnek fel az osztályfőnöki órák az iskolában, az egész intézményi közösség kommunikációjára nézve szemléletformáló erejű lehet, mely hosszú távon megnyilvánul az egészségesebb kapcsolatokban és a jobb teljesítményben.

„Az ítéelő, békítő körök formációjában a sértetten és az elkövetőn kívül bevonják az eljárásba mind a kárt okozó, mind a károsult támogatóját/támogatóit, a közösség képviselőjét/képviselőit, esetleg egy-egy segítő szakembert (gyámügyi, jogi szakértő, szociális munkás, pszichológus tanácsadó stb.), a hatóság képviselőit (munkaadó, önkormányzat, rendőrség stb.), és természetesen a facilitátort is” (Barcy, 2012. 213.).

Gyógyítókörök: az elkövetés felfedését követően egy helyi kármegállapító csoport gondoskodik az áldozat biztonságáról, és szembesíti az elkövetőt tettével. Az elkövetőket bátorítják felelősségük elismerésében, valamint hogy keressenek támogatást viselkedésük megváltoztatásához. Ezt a kört összehozzák a csoporttal, amelyhez csatlakozhatnak „megjavult” elkövetők is. A kör tovább tágítható az elkövetők családjainak – anyjuk és apjuk vagy testvéreik – bevonásával (McCold, 2003). A kármegállapító csoport megkezdi munkáját a gyógyítókörökben az áldozattal, és fokozatosan bevonja az áldozat családját is.

Proaktív körök

Kalmár és Nagy (2012) megfogalmazásai mentén haladva ez a legfontosabb konfliktuskezelési technika, és a közösségépítés fontos eszköze.

Lebonyolítása általában úgy történik, hogy körben ülve egy nyitott kérdést teszünk fel a résztvevőknek, melyre sorban válaszolnak (szerencsés egy puha tárgyat körbeadni, az beszél, akinél a tárgy van). A körben ülés a közösséget szimbolizálja, és mindenkinek azonos esélye van a megszólalásra.

A frontális beszélgetésekhez képest itt kevesebb szót kapnak a beszédesebbek, és elhangzik a véleményük a „halkabb” tagoknak is. A módszer segít, hogy a résztvevők megtanulják gondolataikat, érzéseiket kulturáltan kifejezni, és egymást tisztelettel meghallgatni. Erősíti az egymás iránt érzett bizalmat és az empátiás készséget is.

A proaktív körök alkalmasak arra, hogy a közösség kidolgozza saját belső szabályait mindenki véleményével, vagy, hogy a résztvevők erkölcsi, életvezetési kérdéseket beszéljenek meg.

Komoly hatással van a közösségépítésre akkor is, ha rutinszerűen teszünk föl egy-egy kérdést egy időszak kezdetén vagy lezárásakor (pl. a nap vagy a hét elején, illetve végén, esetleg havonta, valamint iskolai szünetek előtt és után).

Kérdések lehetnek például az alábbiak: Milyen volt a reggeled? Mi volt számodra a legfontosabb a múlt héten? Mi volt a legjobb esemény az őszi szünet alatt? Mire van szükséged ahhoz, hogy a mai napod jól sikerüljön?

A kérdéseket a résztvevők is javasolhatják, vagy az előre felírt kérdések közül minden alkalommal húznak egyet-egyet.

A reaktív körök strukturált beszélgetések, melyeket a problémák megjelenésekor és a közöséget ért traumák után alkalmazhatunk. Nemcsak arra használhatók, hogy a résztvevők megbeszéljék az esettel kapcsolatos érzelmeiket, gondolataikat és szükségleteiket, hanem arra is, hogy megegyezésre jussanak a probléma megoldását és a jövőbeli tennivalókat illetően.

Ezt a megbeszélést célszerű egy könnyedebb, de a témára hangoló kérdéssel kezdeni, majd a probléma rövid ismertetése következik és kérdések segítségével a megbeszélés. Ez történhet sorban, mindenki véleményét meghallgatva, de ha túl sokan vannak az érintettek, lehet véletlenszerűen haladni (nincs meghatározott megszólalási rend, nem kötelező mindenkinek véleményét nyilvánítania).

Nagy létszám és rövid idő esetén lehet az úgynevezett akváriumtechnikát alkalmazni. Itt két körben ülnek a résztvevők. A belső kör halad a kérdésekkel, a külső kör pedig csendben figyel, jegyzetel és visszajelez. Az utóbbiak számára hagyunk egy üres széket a belső körben, hogy ők is elmondhassák véleményüket, ha szükségesnek érzik.

Tipikus kérdések: Milyen sérelem történt? Mi volt benne a te részed? Miként hat rád, a többi gyerekre, felnőttekre? Mire van szükség, mit kell tennünk, hogy a dolgokat rendbe hozzuk? Te mit vállalsz ebből?

A sikeres beszélgetés végére körvonalazódik egy megállapodás a tennivalókkal kapcsolatban, melyet mindenki elfogad, és amely megvalósításában mindenki részt vesz. A megállapodást célszerű írásban rögzíteni, és aláírásokkal hitelesíteni, majd egy előre megbeszélte időpontban visszatérni arra, hogy hogyan sikerült teljesíteni azokat. Erősítő, támogató hatású, ha a kör végén pozitív megerősítést nyújtunk a résztvevőknek, és megköszönjük, hogy aktívan működtek közre a probléma megoldásában.

Előfordulhat az is, hogy nem születik megállapodás, de a reaktív kör traumák után a megnyugvást és a kapcsolatok megerősítését szolgálja. (Kalmár és Nagy, 2012)

ÖSSZEGZÉS

Számos probléma „megoldását” az elkerülés jellemzi, hiszen ami rossz, abból igyekszünk kiszállni, eltávolodni. Valójában azonban emberi kapcsolataink megromlásának, megszakadásának oka nem a konfliktus, hanem az, hogy felkészületlenek vagyunk a konfliktusok kezelésére. A konfliktus gyakran okoz pánikhelyzetet, krízist, s ilyenkor még a stabil emberek is „rontanak”, beszűkülve, indulatvezérelten döntenek. Jól látszik, hogy nincsenek rutinszerű eszközeik arra, hogy mit is kell ilyenkor csinálni, mire kell törekedni, mit lenne jó elkerülni (Barcy, 2012).

Az alternatív konfliktuskezelési eljárások abban tudnak segíteni, hogy a konfliktus résztvevői rálátást kapnak nemcsak saját, de egymás szempontjaira is. Így belátás következhet be korábbi prekonceptiók helyett. Az eredményesen kezelt konfliktushelyzetek nemcsak új tanulási lehetőségeket és pozitív tapasztalatokat jelentenek, hanem egyben olyan élményt is adnak, amely hosszú távon meghatározó lehet gyermeknek, fiatalnak, felnőttnek egyaránt. Ezért is tartom fontosnak ezeknek a módszereknek egy a módszerek egyes elemeinek alkalmazását az oktató-nevelő munka során.

IRODALOMJEGYZÉK REFERENCES

1. Barcy M. (2012a). *Konfliktusok és előítéletek – A vonzások és taszítások világa*. Budapest, Oriold és Társai Kft.
2. Barcy M. (2012b). *Segítő módszerek, fejlesztő-támogató eljárások*. Hungary Edition. Budapest, ELTE TÁTK.
3. Indri D. (2012). *Iskolai konfliktusok – alternatív vitarendezés – mediáció*. <http://ofi.hu/mediacio/tanulmanyok-eloadasok/tanulmanyok/iskolai-konfliktusok> Accessed 07 Nov. 2017.
4. Kalmár M., Nagy É. (2012). *Resztoratív technikák egy iskola életében*. http://epa.oszk.hu/00000/00035/00153/pdf/EPA00035_upsz_2012_07-08_143-157.pdf. Letöltve 07 Nov. 2017.
5. McCold P. (1996). Restorative Justice and the Role of Community. Galaway, B., Hudson, J. (Eds.), *Restorative Justice: International Perspectives* Monsey (pp. 85–102.) NY: Criminal Justice.
6. McCold P. (2003). A helyreállító igazságszolgáltatás elmélete és gyakorlata. Herczog M. (szerk.). (2004). *Megbékélés és jóvátétel*. (pp 55–131.) Budapest, Család Gyermek Ifjúság Kiemelten Közhasznú Egyesület.
7. McCold, P. és Wachtel, T. (2002). Restorative Justice Theory Validation. In: Weitekamp, E. és Kerner, H. J. (szerk.), *Restorative Justice: Theoretical Foundations*. (pp. 110–142) Devon: Willan Publishing.
8. Milicz Á. (2011). *A tanulókkal kapcsolatos iskolai konfliktusok pedagógiai és jogi megítélése*. Szakdolgozat, Budapesti Corvinus Egyetem. [file:///C:/Users/Klement%20Mariann/Downloads/milicza_szakdolgozat_20111127_V3%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/Klement%20Mariann/Downloads/milicza_szakdolgozat_20111127_V3%20(4).pdf) Accessed 07 Nov. 2017.
9. Peachey D., Snyder B., Teichroeb A. (1983). *Mediaton Primer, A Training Guide for Mediators in the Criminal Justice System*, Kitchener, Canada: Community Justice Initiatives of Waterloo Region.
10. Rush G. E. (1994). *The Dictionary of Criminal Justice*, 4th ed. Guilford, McGraw H., Dushkin Publishing Group.

Pacsuta István¹

Felsőoktatásban részt vevő hallgatók összehasonlító kvalitatív értékvizsgálata

Kivonat

A tanulmány a felsőoktatásban részt vevő hallgatók értékstruktúrájának feltárására vonatkozó eredményeket mutatja be. A World Values Survey kérdéssorára épülő kérdőív két alkalommal került lekérdezésre. Mindkét esetben a partiumi térség felsőoktatásban tanuló hallgatói jelentették az alapsokaságot, azaz hazai és határon túli al minta is rendelkezésünkre állt. A kutatás során meghatároztuk a hallgatói „értékcsoportokat”, feltártuk a hallgatók érték-struktúráját. Az elemzés során több, a kérdőíves módszer gátjaként jelentkező dilemma merült fel, ezért a vizsgálat folytatásaként más módszerrel is próbálkoztunk.

A kérdőíves vizsgálatok során kapott eredmények magyarázata számos helyen korrekcióra szorult. Az egyes értékek vagy értékcsoportok tartalma, egymáshoz való viszonya további kibontásra várt. Az értékek definiálásával, hierarchiájuk alaposabb feltárásával több adat születik az értékvizsgálatok eredményeinek alátámasztására, így jobban megérthetjük a felsőoktatásban tanuló hallgatók értékeinek szerveződését.

A számokon túl az igazi különbségek az elhangzottakban mutatkozott meg, azaz az egyes értékek megközelítésében rejlő eltérésekre is fény derült. Addig, amíg a magyarországi interjúk esetén az individuális megközelítés volt megfigyelhető, addig a határon túli minta esetén gyakran történt utalás a szűkebb és tágabb közösségre – kevésbé partikuláris a hallgatók értékmagyarázata. Így ebben az esetben is korrigálhatjuk a kérdőíves vizsgálatok eredményeit. A kvantitatív adatokban a határon túli hallgatók anyagiasabbnak bizonyultak. Viszont az interjúkból kiderül, hogy azontúl, hogy esz-közértékként tekintenek az anyagi javakra, már nem csak önmaguk biztonsága, fejlődése lebeg a szemük előtt, hanem a szűkebb közösségük biztonsága, anyagi biztonsága is. A kollektívebb szemlélet a „haza, nemzet védelme” érték tárgyalásakor is megmutatkozott, kevésbé individuális megközelítéssel éltek a határon túli hallgatók, tágabb környezetük jelent meg ezen érték mögött.

Kulcsfogalmak: értékvizsgálat, kvalitatív módszer, összehasonlító vizsgálat

Abstract. Comparative and Qualitative Assessment of Students Attending Higher Education

The starting point was the exploration of the value structure of students attending higher education. The questionnaire based on the questions of the World Values Survey was questioned twice. In both cases the main population was students attending higher education in the Partium region, therefore both a local sub-sample and a sample beyond borders was available for us. During the research we defined the „value groups” of students, and we explored the „value structure” of students. During the analysis many dilemmas were arising, which were the obstacles of the questionnaire method. We decided to try to continue the research with some other methods, as well.

¹ Pacsuta István, szociológus, adjunktus az egri Eszterházy Károly Egyetem, Társadalomtudományi Intézetének Szociálpedagógia Tanszékén. E-mail: pacsuta.istvan@uni-eszterhazy.hu

The results of the questionnaires required correction at many points. The content of some values or value groups, and their relation to each other requires further exposition. With the definition of values, and with the deeper exploration of their hierarchy we get more data for supporting the results of the value study, therefore we can have a better understanding of the values of students in higher education.

Beyond the numbers the real differences were revealed during the interviews. While in the local interviews we could observe individualistic approach, the samples beyond borders often referred to a closer or wider community – the value explanations of the students were less particular. So we can also amend the results of the questionnaires in this case. When checking quantitative data, cross-border students proved to be more „material”. However, the interviews show that beyond considering material goods as valuable assets, it is not only their own security and development which are floating in their eyes, but also the security and financial security of their narrower community. A more collective approach was also demonstrated when discussing the value of „native land and the protection of the nation”, cross-border students had a less individualistic attitude, and their wider environment appeared behind this value.

Keywords: value study, qualitative method, comparative study

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Pacsuta, István (2017). Felsőoktatásban részt vevő hallgatók összehasonlító kvalitatív értékvizsgálata. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 27–39. <https://doi.org/10.17177/77171.199>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>

BEVEZETŐ

A történelem menetét figyelve úgy tűnik, hogy az emberi társadalmak változása felgyorsult, az egyes társadalmi berendezkedések, működési mechanizmusok egyre gyorsabban váltják egymást. A felgyorsult technikai és társadalmi változások következményeként tapasztalható az értékek és az értékrend folyamatos változása.

Az egyre gyorsabban változó világunkban, egyre gyorsabb társadalmi változások eredményeként, a felsőoktatásba lépő hallgatók is gyorsan változnak. Természetesen ez az értékválasztások mentén is érzékelhető. Célkitűzésünk, hogy a felsőoktatásban részt vevő hallgatók értékválasztásait megismerjük, emellett kiemelt figyelmet fordítunk a „határon túli” lét értékekre gyakorolt hatására.

A fiataloknak a gyorsan változó világban gyorsabban kell reagálniuk az újabb kihívásokra. Ráadásul a fiatalok társadalmi helyzete is változóban van. A szocializáció folyamatát tekintve mintakövetőkből részben mintaadókká válnak, „ifjúsági korszakváltásnak” lehetünk tanúi (Mead, 2006). Ebben a korszakváltásban felértékelődik az iskolában/felsőoktatásban töltött idő, az önállósodás egyre korábbra tehető (Gábor, 2006). Ez az önállósodás leginkább az értékek terén figyelhető meg, az anyagiak szempontjából az igazi önállóság még várat magára. A felsőoktatásban töltött időszak más szempontból is fontos a fiatalok életében. Huszonéves ko-

rukban válnak felnőtté a fiatalok, ekkor jelentősen átalakul értékrendjük. Ebből a szempontból kiemelt fontossággal bír a fiatalabb korosztályok értékeinek vizsgálata. Alátámasztja állításunkat, hogy az ifjúság önálló csoportot alkot a társadalmi struktúrában, ennek alapja a kulturális különállás (Zinnecker, 2006). Az alternatív ifjúsági kultúra és a mintaként szolgáló média erősíti ezt a különállást. Az infokommunikációs eszközök terjedésével nemcsak a tudásszerzés módja változik meg, hanem a fiatalokra ható szocializációs tényezők száma is növekszik. Fontos tudnunk, hogy milyen értékek mentén szelektálnak a rájuk ható jelenségek közül.

Első feltevésünk, hogy a felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók értékrendje hasonlóan más kutatások eredményeihez individualizálódott képet mutat (Hankiss és mtsai, 1982; Hankiss, 1999; Gázsó 2010; Vitányi, 2006), viszont az individualizálódás nem kapcsolódik össze materiális értékekkel, immateriális értékekkel egészül ki, ebben az értelemben pluralizálódott az értékválasztásuk.

Második feltevésünk, hogy a határon túli (kisebbségi létben élő) hallgatók értékválasztása kevésbé individuális, a társas kapcsolatok felé irányul.

A kutatás valamelyest hozzájárulhat ahhoz, hogy megérthessük a felsőoktatási hallgatók életmódjának, értékválasztásainak szabályszerűségeit. Meghatározzuk a hallgatók életében szorosan összekapcsolódó értékeket, ezáltal értékrendszerüket elhelyezzük a magyar és erdélyi társadalom „értéktérképén”.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

A Regionális Egyetem Kutatócsoport 2005-ös kérdőíves vizsgálata a végzés előtt álló hallgatók életmódját, anyagai helyzetét, kapcsolati hálóját, vallásosságát, értékválasztását stb. térképezte fel. A vizsgálat földrajzi kiterjedése a „Partium” térségét fedte le, határon túli felsőoktatási intézményeket is magában foglalt. Így eredményeink nem érvényesek más térségek felsőoktatási hallgatóira vonatkoztatva, azért sem, mert az említett terület sajátos gazdasági, kulturális jegyeket hordoz magában. A vizsgálat folytatásaként a 2010-es tanévben újabb lekérdezésre került sor „A harmadfokú képzés hatása a regionális átalakulásra” című OTKA-kutatás² keretein belül. Mesterképzésben, Ma-, Msc-fokon részt vevő hallgatókat kérdeztek.

Az elemzésbe bevont kérdések a szociodemográfiai adatokon túl természetesen az értékválasztásra is vonatkoztak. Ha a Hankiss Elemér által felállított érték kategóriákban gondolkodunk (Hankiss, 1980), akkor megfigyelhető, hogy a kérdőív értékekre vonatkozó kérdései főleg „magasrendű” értékeket tartalmaztak. Főleg erkölcsi, szellemi természetű tényezőkre vonatkoztak a kérdések. Néhány kivételt tekinthetünk „alapvető értéknek” – ezek anyagi jellegű és emberi kapcsolatokra vonatkozó kérdések. Hankiss Elemér alapvető vagy létfenntartó értékeknek nevezi a táplálkozással, viselettel, létbiztonsággal, fajfenntartással és a közösségi lét alapvető formáival kapcsolatos alapelveket (Hankiss, 1977 és 1980).

Kutatásunk során megpróbáltunk értékrendszereket feltérképezni, azaz nem csak az egyes „megajánlott” értékek rangsorát, a rangsorolás törvényszerűségeit keressük, hanem ezeknek az

² OTKA-szám: 69160

értékeknek az „együtt járását”, összerendeződését is vizsgáljuk. Reményeink szerint „értékcsoportokat”, összetartozó értékhalmozokat is kimutathatunk. Többek között a Kapitány szerzőpár munkássága támasztja alá törekvéseinket. A társadalom egyénei által követett, vallott értékek vizsgálata során megfigyelhető, hogy az értékek értékrendszerekké állnak össze, vagyis az egyéneknek – illetve az egybeeső értékválasztás alapján elkülöníthető csoportoknak vagy rétegeknek – az egyik jelenségről alkotott véleménye nem független a másik vagy harmadik dologról alkotott véleményétől (Kapitány és Kapitány, 1983). Ezek alapján értékrendszer alatt az egymásba kapcsolódó, egymással szorosan összetartozó értékek csoportját értjük.

A kérdőíves vizsgálatok adatainak elemzése során egyre erősebbé vált az az elhatározásunk, hogy a rendelkezésünkre álló adatokat más, kvalitatív módszerrel fogjuk kiegészíteni. Nagyon hamar megmutatkozott a kvantitatív módszerek hátránya, azaz a kapott eredmények mögötti finomabb különbségek rejtve maradnak. Az egyes értékek mögötti tartalmakra sem tudunk fényt deríteni, így az értékek szerveződésének apróbb részleteit sem tudtuk kellő alaposággal vizsgálni. Ennek korrigálására az értékfeltárás módszerét kívántuk alkalmazni. A módszer egy csoportban – esetünkben fókuszcsoportban – végzett beszélgetésvezetés. A résztvevők a beszélgetés elején kapnak egy értéksort, melyet rangsorolniuk kell, abból a szempontból, hogy számukra mely értékek milyen fontossággal bírnak. A rangsorolás után, a beszélgetés során mindenki elmondja a saját rangsorát, majd választásait indokolja. A csoport résztvevői hozzászólhatnak, kérdéseket tehetnek fel. A beszélgetések folyamán nem csak a rangsorokra derül fény, hanem az egyes értékek jelentéseit is megismerhetjük, azaz értékdefiniálás is történik. A kutatás ezen részében hat fókuszcsoportos interjút szerveztünk, melyek 2016 tavaszától 2016 őszéig kerültek lebonyolításra. Három magyarországi felsőoktatási intézményben, három pedig erdélyi felsőoktatási intézményben készült. Az interjúk résztvevőit igyekeztünk úgy összeállítani, hogy változatosságot mutassanak. Különböző képzésekben vegyenek részt, különböző évfolyamokon és különböző településtípusokon laktak. Nemek tekintetében sajnos nem sikerült kiegyenlített arányokat elérnünk, válaszadóink kétharmada nő. A résztvevők száma csoportonként 5-től 14-főig terjedt.

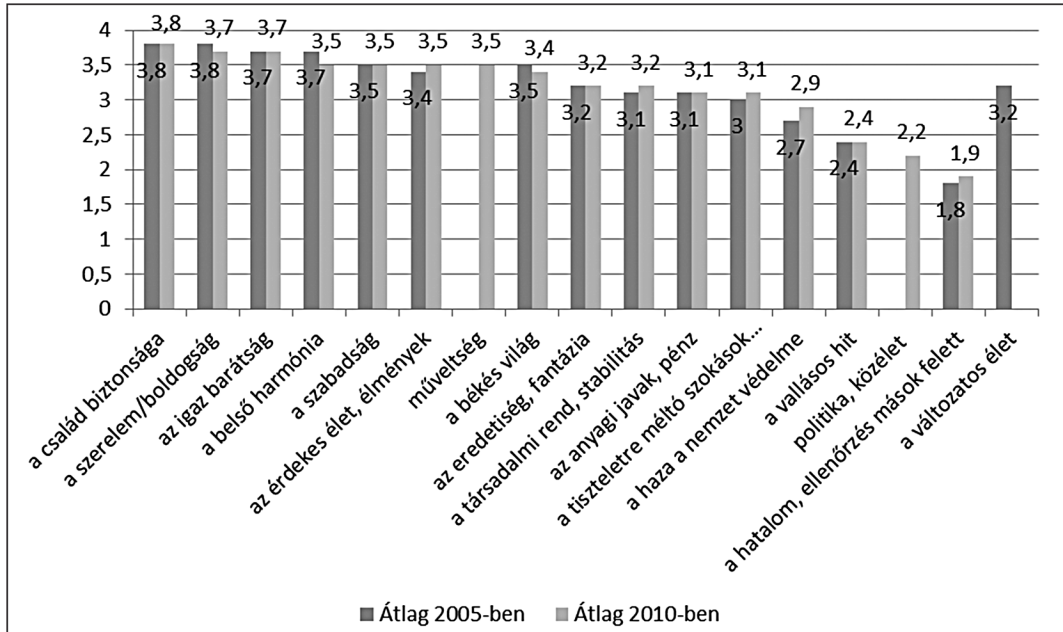
A „megajánlott” értékek kiválasztásakor az alábbiakban bemutatott kvantitatív kutatás eredményeit vettük figyelembe. Az értékcsoportok megalkotásakor kapott faktorok és az azokban szereplő faktorsúlyok kiemelt szerepet kaptak. A válaszadók által rangsorolandó értékek a következők voltak: változatos élet, hatalom, ellenőrzés mások felett, a család biztonsága, a haza, nemzet védelme, szabadság, anyagi javak, pénz, emberi kapcsolatok, vallásos hit. A feldolgozás során egyszerű narratív módszer mellett döntöttünk.

A KVANTITATÍV VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

A két, különböző időpontban készült adatbázist összehasonlítva láthatjuk, hogy az értékek preferenciája nagyon hasonló képet mutat. A nagyon fontos válaszlehetőségek közül a 2005-ben válaszolók leggyakrabban a szerelmet jelölték, míg 2010-ben a család biztonságát. A szerelem a megkérdezett mesterszakosok között kisebb jelentőséget kapott, mint a 2005-ös mintában. Negyedik helyen mindkét mintában a belső harmónia áll. Mindkét mintában az utolsó helyen találjuk a hatalom, ellenőrzés mások felett értékét. A vallás ugyanolyan egyenletes megoszlást

mutat, mind a két adatbázisban. Az eltérések az alábbi esetben tekinthetők szignifikánsnak: szabadság ($p < 0,001$), társadalmi rend, stabilitás ($p = 0,018$), békés világ ($p = 0,003$).

A legtöbb válasz az inkább fontos és a nagyon fontos lehetőségek között oszlott meg. Kivétel ezalól „a hatalom, ellenőrzés mások felett” értéke, mivel ezt, a többi értékhez képest, határozottan elutasították a hallgatók. Gábor Kálmán kutatásainak eredményeként ismert, hogy az ifjúság a hagyományos kontrolltényezők mint az állam, hatalom szerepét kevésbé fogadják el, helyébe a kortárs csoportok, barátok lépnek (Gábor, 1993). A korábban említett döntési szabadság igénylése mellett az önálló útkeresés igényével, életkori sajátossággal magyarázhatjuk a kontroll elutasítását.

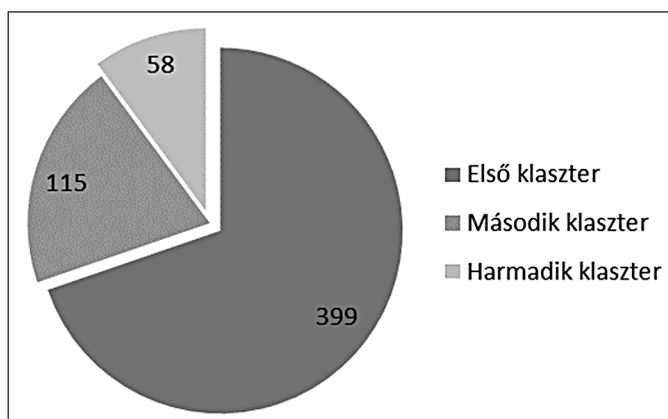

1. ábra. Az egyes értékek átlagai

A rendelkezésünkre álló adatok alapján megpróbáltunk hallgatói csoportokat alkotni. A korábban kapott értékcsoportokat együtt járásuk alapján összevontuk, így kiküszöböltük a korreláló adatok zavaró hatását a klaszteranalízis során. Két fő csoportosító értékkategóriát határoztunk meg. Az anyagi-hatalmi faktor az egyik, a következő a három további értékcsoport összevonásából született. Azaz a másik csoportosító kategória az emberi kapcsolatok, individualista és tradíciófaktorok összevonásából született (a későbbiekben EIT rövidítéssel használjuk). Az eljárás során nem a faktorpontszámokat vettük figyelembe, hanem az egyes faktorok átlagait³.

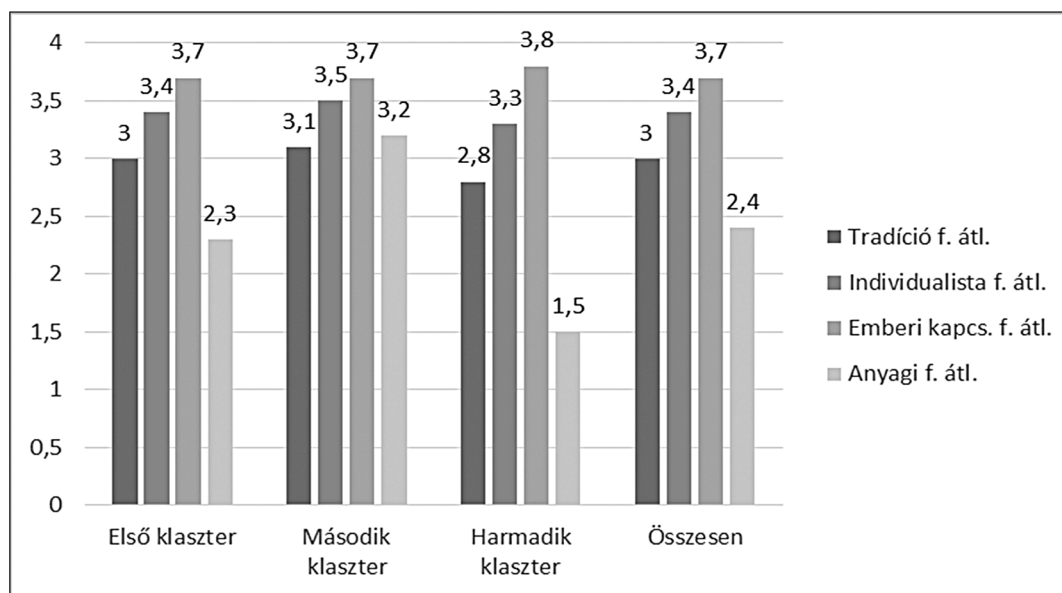
A kapott eredmények alapján a három csoport létszáma a következőképpen alakul:

3 A szakirodalom alapján vitatott, hogy célszerű-e faktorértékeket használni a klaszterelemzés során, mivel több kutatás is kimutatta, hogy azok a változók, melyek csoportképzők lehetnek, nem jelennek meg faktormegoldásokban. (Sajtos–Mitev 2007, 290)

2. ábra. Az egyes klaszterek elemszámai (fő)

Könnyen magyarázható, hogy a hallgatók nagyobb része egy csoportba került. A felsőoktatásban részt vevő hallgatók kulturális tekintetben homogén csoportot képeznek, ez értékválasztásukban is megnyilvánul. Majd háromnegyedik hasonlóan gondolkodik. A fennmaradó negyed két részre oszlik, szinte 1/3-ad, 2/3-ad arányban. Annak érdekében, hogy a számunkra legfontosabb jellemző (értékválasztás) mentén címkézzük az egyes klasztereket, megvizsgáltuk, hogy az egyes csoportok értékválasztásai milyen eredményeket produkáltak.

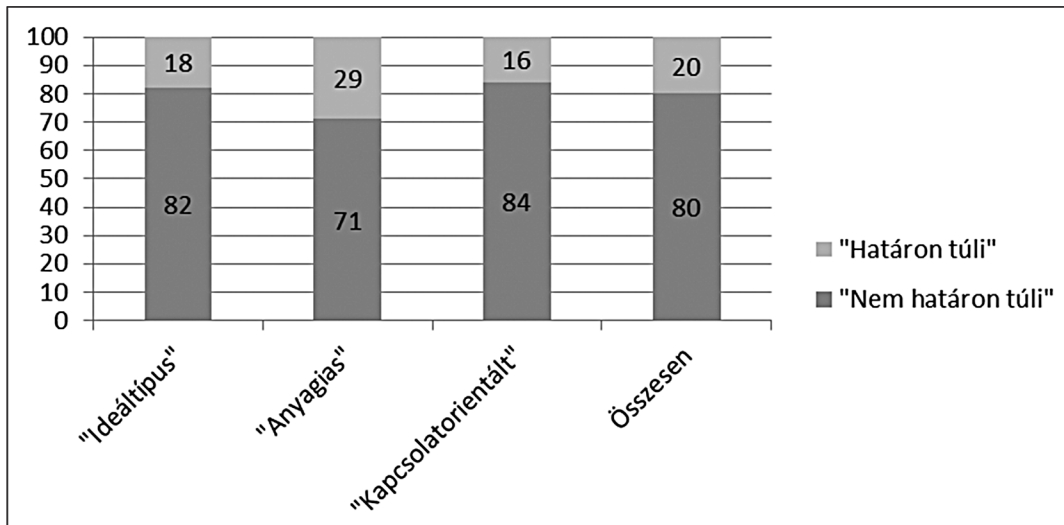

3. ábra. Az egyes klaszterek értékcsoporthoz való viszonyulásuk átlagai (4-es skálán)

Az első klaszter áll legközelebb az összminta választásához – ahogyan fentebb említettük, valószínű, hogy ők alkotják a „felsőoktatási hallgató ideáltípusát”. Egyedül az anyagi faktor át-

lagpontoszámait azok, melyek egytizednyivel kisebb értéket produkáltak, minden más értékcsoporthoz képest azonosak az átlagok. A következő csoport eredményei közül az anyagiakra vonatkozó értékek kaptak lényegesen magasabb eredményeket. Más tekintetben közel állnak hallgatótársaikhoz, hasonlóan az előző csoporthoz egytizednyi eltéréseket figyelhetünk meg. Ebből kifolyólag a továbbiakban „anyagiasabb” hallgatóknak nevezzük őket. A harmadik csoport az „emberi kapcsolatok” értékei esetén mutat magasabb átlagot minden más értékcsoporthoz képest az átlag alatti eredményt ért el. A két másik klaszterrel összehasonlítva szintén csak az „emberi kapcsolatok” értékcsoporthoz képest fontosabb számukra, minden más kevésbé fontos – így őket „kapcsolatorientáltak” nevezzük el. Az egyes faktorok eltéréseit vizsgálva az „emberi kapcsolatok” kivételével mind szignifikánsak. (Tradíció és „anyagi-hatalmi” $p < 0,001$; az „individualista” esetén $p = 0,001$.)

A világlátás hasonlóságára vonatkozó kérdések átlagait megvizsgálva kijelenthetjük, hogy a „kapcsolatorientáltak” hallgatók érzik mások világlátását a legközelebb a saját világlátásukhoz. Mind az oktatók, hallgatótársak, szülők, barátok esetén magasabb átlagokat értek el. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy „kapcsolatorientáltak” nyitottabban fordulnak embertársaik felé, így a hasonlóságokra helyezik a hangsúlyt. Ebből kifolyólag társaikat közelebb állónak érzik magukhoz az értékek terén is. További érdekes jelenség, hogy a barátok világlátása „esik a legtávolabb” a felsőoktatási hallgatókétól. A korábban kijelentett homogenitást támasztja alá az az eredmény is, hogy a hallgatótársak világlátása áll legközelebb minden csoport esetén. Feltételezzük, hogy a kérdést látva a válaszadók dilemma előtt álltak. A hallgatók soraiból kikerülő barátok esetén két értelmezés adódott – vagy „külön értékelem”, mint barátot, vagy hallgatótársaként értékelem. (Feltételezzük, hogy hallgatótársaként kerültek értékelésre – a nagyobb homogenitást ez is magyarázhatja.) A felsőoktatás saját kultúrájának egyik jelenségeként értelmezzük, hogy a hallgatók az oktatók világlátását közelebb állónak érzik önmagukhoz, mint a saját szüleik világlátását. Ebben egységesnek mondható a minta – természetesen a „kapcsolatorientáltak” ezeket a kapcsolataikat szokásosan magasabbra értékelték.

4. ábra. Hallgatói csoportok határon innen és túl

A korábbi eredményeink tükrében nem meglepő, hogy a határon túli intézmények hallgatói anyagiasabbnak bizonyultak, azaz közülük többen kerültek az „anyagias” csoportba. Az viszont magyarázatra szorul, hogy enyhe mértékben, de kevésbé „kapcsolatorientáltak”. A világlátásra vonatkozó kérdésnél bebizonyosodott, hogy a határon túli intézmények hallgatói környezetük véleményét sokkal közelebb állónak érzik magukhoz, mint Magyarországon tanuló társaik. Ebből azt a következtetést vonhatnánk le, hogy a velük (hallgatótársak, szülők, barátok, oktatók) történő kapcsolattartás is fontosabb számukra.

A KVALITATÍV VIZSGÁLAT EREDMÉNYEINEK BEMUTATÁSA

A fókuszcsoportok összesítésekor a kapott eredményeket „megfordítottuk”, azaz az első helyen szereplő érték nyolc pontot kapott, a második helyen szereplő hetet és így tovább. Így az egyes fókuszcsoportos beszélgetések esetén megkaphattuk a csoport értékhierarchiáját, melyeket később össze is hasonlíthatunk. Az eredmények bemutatása során néhány, általunk fontosnak tartott esetben idézzük a lényegesebb kijelentéseket, megállapításokat.

A Magyarországon készült első beszélgetés válaszainak összegzése során kibontakozó kép alapján a központi helyet az emberi kapcsolatok kapják, ebbe beleértve a család biztonságát találjuk. Az egyedülléttől való félelem mellett a legfőbb motivációt a társas támogatás jelentette. „Barátok, ismerősök, akikre számíthatok és rám számíthatnak.” Ez az érték szorosan kapcsolódik a család biztonságához, mivel az emberi kapcsolatokat ebbe az irányba szűkítik a válaszadók. A szoros összetartozást erősíti, hogy a család esetén is támogatást, támaszt fogalmazták meg fő jellemzőként. Mindkét érték esetén megfigyelhető, hogy a bizonytalan világ biztos pontjaként, egyfajta „menedékként” funkcionál. Kirajzolódni látszik a kép, hogy a mikrotársadalmi kapcsolatok fontossága a különböző problémák esetén nyújtható támasz mellett önmagunk megismerésének is eszköze, az önismeret egyik összetevője. Egy interjúalany jegyezte meg, hogy lassan családalapítás előtt áll, így számára árnyaltabb a kép, nem csak a szülei által meghatározott családra gondol ennek az értéknek a rangsorolásánál. A rangsorban hátrébb elhelyezkedő anyagiak, pénz mint érték ennek rendelődik alá – mint eszköz fogalmazódik meg. A család biztonsága anyagi és egészség terén is megfogalmazódik. Néhány válaszadó esetén a szabadság értéke is ezt szolgálja. „A családhoz, biztonságához kell a szólás és döntési szabadság.” Abban az esetben is, amikor az egyik interjúalany a vallásos hit értékét helyezte első helyre, később az interjú során megfogalmazta, hogy a hit – család – emberi kapcsolatok – szabadság rangsor a neveltetéséből adódik, a hit pedig inkább belső támaszként jelenik meg, mint szervezett vallás. Általában jellemző, hogy a „vallásos hit”-ként megajánlott érték korrekcióra szorul. Az igen gyakori „maga módján vallásos” válaszadók igyekeznek újradefiniálni ezt az érték kategóriát. Jelen interjúban mindössze egy válaszadó értelmezte ezt úgy, mint az egyház által közvetített „liturgikus” vallást.

Ha egy-két esetben fontosabbnak bizonyul (hatodik a legelőkelőbb hely), akkor az a családi szocializáció eredménye, azaz vallásos nevelésben részesültek. Más esetekben a „maga módján vallásos” kategória figyelhető meg: „Nem szoktam tartani a rituálékat... vannak olyan helyzetek, hogy plusz megerősítés...” vagy „Fontosnak tartom, de nem mozdít meg semmit... imádkozok veszélyben.”

A következő markánsan kirajzolódó eredmény, hogy a „hatalom, ellenőrzés mások felett” szinte egységes elutasításra talál. Jelen interjúalanyok között egy válaszadó a második helyre sorolta, a szabadság után. Az ő esetében a sajátos életszemlélet lehet a felelős. Vezérelve a „saját magam ura vagyok” és a nagymértékű függetlenségre, mások feletti kontrollra való törekvés. Az emberi kapcsolatok is csak ennek függvényében jelentek meg. Más válaszadók esetén inkább a hatalom elutasítása, annak morális vonzatainak, a felelősségnek a terhe mutatkozott meg. A hatalom, irányítás elviselése abban az esetben elfogadható, amennyiben a hatalmat gyakorló értékrendje elfogadható. A „változatos élet” a vallásos hithez hasonlóan megosztó értéknek mutatkozik. A minta jelentősebb része változatosság értelemben használta, azaz az élet különböző területein szeretnék magukat kipróbálni, élményeket, tapasztalatokat gyűjteni. Más esetben viszont a „gyökértelenség” fogalom kapcsolódott hozzá, a „gyakori helyváltogatást” értette alatta az interjúalany. A hallgatók leginkább a szabadidő eltöltésének változatosságaként fogalmazzák meg, viszont gyakori, hogy a munkavégzés területére is kivetítik. Leginkább monotóniakerülésnek fordíthatnánk a kijelentéseket. Az első két értékhez hasonlóan ebben az esetben is pszichikai szükségletek kifejeződését véljük felfedezni. A „változatos élet” a „szabadság” értékéhez kötődik szorosabban – annak ellenére, hogy középük ékelődik az anyagi javak, pénz. A beszélgetések során viszonylag hamar megfogalmazódott, hogy a változatos élet feltétele a szabadság. Ezentúl a pszichikai igény a szabadság tárgyalásakor is felszínre került: „Szabadidő, függetlenség... meglegyen a személyes terem.” Más válaszadó esetén: „Vannak korlátok, de tudok önmagam lenni.” Mind arra utal, hogy az önállóság, függetlenség fontos tényező a hallgatók életében. Az „anyagi javak, pénz” értéke más beszélgetésekhez hasonlóan itt is eszközjelleggel, eszközértékként fogalmazódott meg. „Valaminek az elindítója.” – A beszélgetés során a szülői családtól való leválás anyagi feltételeire utalva. „A szükséges rossz”.

Ahogy említettük, a haza, nemzet védelme az utolsó helyre szorult. Maguk a válaszadók fogalmazták meg ennek a tételnek az „értéktelenségét”. „Az Unióban vagyunk, jövőnk-megyünk. Nem érzem fontosnak, egyveleg van mindenhol.” Elhangzott a globalizáció hatása, mint ami erodálja a fogalmat. És megemlítjük azt a speciális esetet is, amikor valaki a három ország lakójaként, kettős állampolgárként nem igazán tud azonosulni egyik társadalommal sem. Érdekes módon, a meglehetősen önös érdekek mentén, erős kontrollra törekvő válaszadó sorolta a legelőkelőbb helyre a haza védelmét. Magyarázata szerint „halmazok szerint haladtam, kifelé” – azaz a tágabb értelemben vett közösségek védelmét látja ezen érték mögött.

A Kolozsváron készült interjú összesített eredményei esnek legközelebb a határon túlon történt beszélgetések összesített eredményeihez. Viszont ebben az esetben tapasztalható a legnagyobb eltérés az első két érték között. Az „emberi kapcsolatok” érték egy válaszadónál az utolsó helyre szorult, így a legszükségesebben értékelt tétellé vált. A különböző kapcsolatoknál a mennyiségi és minőségi jellemzők is felmerültek. Nagyban befolyásolta az eredményeket, hogy az egyik interjúalany épp munkahelykereséssel volt elfoglalva, így minden válaszát ennek fényében kell értékelnünk – erre gyakran felhívta a figyelmünket. Számára az emberi kapcsolatok mennyiségi oldala került előtérbe, hiszen több ismerős, nagyobb munkahelykeresési „piac”. Szép példája, hogy az aktuális élethelyzet milyen hatással lehet az általában vett értékstruktúra megítélésekor. Ezt támasztja alá egy másik válaszadó, aki épp családalapítás előtt állt, így számá-

ra a „család biztonsága” mint érték egy vágyott, beteljesítendő értéként került megfogalmazásra, míg mások számára a szülei családja mint támasz, menedék fogalmazódott meg.

A család biztonságánál is megfogalmazódik, hogy a család biztonsága tulajdonképpen önmagunk biztonsága is. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a családi hagyományokra történő gyakori utalás egyértelmű különbség az anyaországi interjúkhoz képest. Lazábban kapcsolódik az emberi kapcsolatokhoz a szabadság értéke, a már korábban felmerül módon, azaz feltételként, eszközjelleggel – a „merjek önmagam lenni” –, mint szabadságot képviselő lehetőség. Általában döntési szabadságról számolhatunk be, melyhez az anyagiak is csatlakoznak. Azaz a „valamitől való szabadság” feltétele az anyagi függetlenség is – amennyiben fontossá válik, azt a hiánycikkjellege indokolja.

Két nagyobb csoport rajzolódott ki. Az egyik, akik a család biztonsága köré rendezték értéksorukat, egy másik csoport pedig a „szabadság” értéke köré. Ebben az interjúban fordult elő, hogy a szabadság értéke vezető szerepet kapott – más értékek ebből kerültek levezetésre. Az is érdekes jelenség, hogy a szabadság univerzális, minden ember számára jelentőséggel bíró értéként került megfogalmazásra, nemcsak individuális, személyes szabadság jelentéssel, hanem általános emberi szükségletként. További érdekesség, hogy meglehetősen élénk vita bontakozott ki a párkapcsolati szabadság kérdése körül.

A „hatalom, ellenőrzés mások felett” érték elutasítottsága mögött is személyes alkalmatlanságot fedezhetünk fel: „... én nem vagyok érett még erre.” Annak ellenére, hogy a hatalom pozitív oldala is megvilágításra került, azaz a másokon való segítség eszköze is válhat belőle. Az interjú során központi elemként az egyén saját fejlődése került előtérbe. Az anyagi javak, pénz értéke azért vált fontossá (harmadik és negyedik helyeken említve), mert a továbbképzések elengedhetetlen eszköze: „Biztonságot jelent, és hozzájárul a fejlődésemhez, a képzések is pénzbe kerülnek...” Még a vallást első helyre soroló, magát mélyen vallásosnak valló interjúalany is azzal magyarázta, az anyagiak előkelő helyét, hogy: „Anyagi világban élünk, nem tehetjük ki a képletből.” Egyértelműen eszközjelleggel, főként az önmegvalósítás eszközeként megjelenő értékről van szó. A változatos élet is élménykeresésre utal, az élmény pedig fejlődés – az önmegvalósítás eszköze lehet. A szabadság értéke hasonlóan az önmegvalósítás feltétele, azonban megjelenik az altruizmus is, szabadság, mely feladható mások érdekeiért is (egy válaszadónál így kerülhetett az utolsó előtti helyre). A „haza, nemzet védelme” vegyes érzelmeket váltott ki. A közösséghez tartozás érzésének említése során viszonylag hamar felmerült a „... de nagyon távol van, a szűkebb közösség fontosabb.” Úgy tűnik, hogy az Unió és a multikulturalitás erodálja ennek fontosságát. A kisebb, helyi szintű szerveződések természetesen több érzelmmel jelentek meg: „A falubeli szokásokra gondolok, ... az ételekre.”

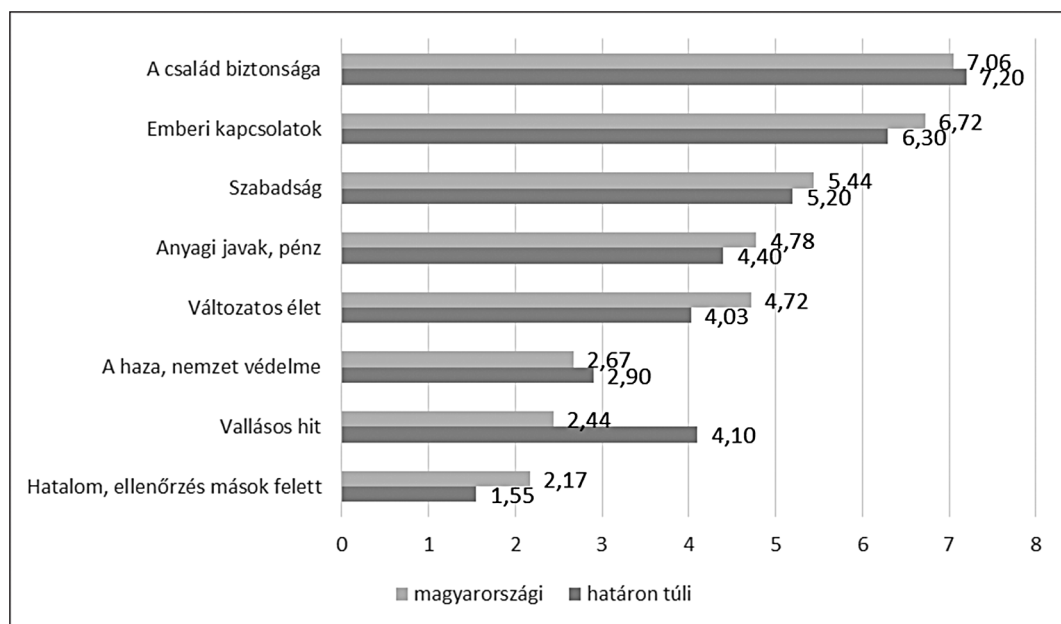
Ezekben az interjúkban mutatkozott meg leginkább az értékeknek az a jellemzője, hogy hiánycikkjellegük, deficitjük vagy nehezebb értelmezhetőségük növelheti a fontosságukat. Mind a szabadság, mind az anyagiak és haza, nemzet védelme terén megmutatkozott ez a hatás. Az egyik válaszadó meg is fogalmazta a helyzet specialitását: „Erdélyben kicsit másként van értelmezve a haza és nemzet védelme”. A kettős állampolgárság érzelmi vetületei az interjúk során is megmutatkoznak. „Nemzeti identitásomat erősíti” – fogalmaz egyértelműen az egyik válaszadó. Azonban megmutatkozik a kettősség is: „közösségben megtapasztalni jó érzés, de ha kitörne egy háború... nem én lennék az első...” – utalva a bizonytalanságra. A vallásos hit a megszokott módon szélsőséges értékeket kapott, viszont a mintának ebben a részében jellemzően

nagyobb számban voltak, akik vezető helyre pozicionáltak. A világnézet, életfelfogás, identitás sarokköveként indokolták az első, második helyet, röviden: „mert hívó vagyok”. Más esetben erőforrásként: „Bármí történik, megnyugvást ad.”

ÖSSZEGZÉS

Összességében megállapíthatjuk, hogy az interjú válaszai megerősítik a kvantitatív vizsgálat eredményeit. A hallgatók számára rendkívül fontosak az emberi kapcsolatok, majd az önmegevalósításra, szabadságra vonatkozó értékek következnek. Ami újabb eredmény a korábbiakhoz képest: mindezek tartalma. Az emberi kapcsolatok, gyakran a „család biztonsága” is individuális vonzatú kijelentéseket takar. Mind az emberi kapcsolatok, mind a család az egyén boldogságának feltétele, az egyén számára szolgál támaszként. A korábban kialakult kép, miszerint a hallgatók jelentős része kapcsolatorientált, finomításra szorul. Úgy tűnik, hogy a „mások” visszajelzése, a szűkebb környezet jelentősége mutatkozik meg ezekben az értékekben – vagyis azok fontosságában. Ez a „haza, nemzet védelme” esetén is megmutatkozik, azaz a tágabb értelemben vett közösségért való aggodás sem jellemző. Természetesen ez a békés helyzetnek is köszönhető, viszont a magyarázatoknál, indoklásoknál sem merült fel az „áldozatkészség” motívuma. A következő nagyobb „értékblokk” az eszközjellegű értékek csoportja. Az „anyagi javak, pénz”, „a szabadság”, a „változatos élet” kifejezetten eszközként, szükséges feltételként fontosak ahhoz, hogy az egyén saját elképzelése szerint alakíthassa mindennapjait. Ezen értékek magyarázatai során szintén individuális megközelítéssel találkozhattunk, nem jellemző az univerzális szemlélet. Ugyancsak a kérdőíves vizsgálatok eredményeit erősíti, hogy „a vallásos hit” megosztja a hallgatókat. Azonban új eredmény, hogy nem csak fontosságát tekintve viselkedik szélsőségesen, hanem tartalmát tekintve is komplexebb. A későbbiekben megfontolandó a két fogalom szétválasztása. A „maga módján vallásos” hallgatók igyekeznek a vallást leválasztani a hit fogalmáról, külön tartalommal megtöltve azt, a vallás fogalmánál kötetlenebb, egyházaktól független világképként értelmezve. A korábbi eredményekkel ellentétben (közös faktorba rendeződtek) a „hatalom, ellenőrzés mások felett” nem kapcsolódik össze az anyagi jellegű értékkel. Ahogyan láthattuk, az anyagi javak eszközként szolgálnak, a „hatalom, ellenőrzés mások felett” egy kivételtől eltekintve teljes elutasításra talál, a „szükséges rossz”.

Lényegét tekintve a határon túli hallgatók értékválasztásai hasonlóak a magyarországi hallgatók választásaihoz. A „vallásos hit” értéke került két hellyel előrébb, és a „család biztonsága” és a „haza, nemzet védelme” kapott magasabb átlagpontoszámokat. Mindez magyarázható a kisebbségi lét körülményeivel, ahol az identitás egyik fontos eleme a vallás, és természetes, hogy nagyobb mértékű a biztonságra való törekvés mikro- és makroszinten egyaránt. Ezeket az értékeket kivéve, más esetekben az anyaországi hallgatók magasabb átlagot értek el – hiszen ezek „rovására” kaptak kedvezőbb pozíciót más értékek.

5. ábra. Az összehasonlítás

A számokon túl az igazi különbségek az elhangzottakban mutatkoztak meg. Addig, amíg a magyarországi interjúk esetén az individuális megközelítés volt megfigyelhető, addig a határon túli minta esetén gyakran történt utalás a szűkebb és tágabb közösségre – kevésbé partikuláris a hallgatók értékmagyarázata. Így ebben az esetben is korrigálhatjuk a kérdőíves vizsgálatok eredményeit. A kvantitatív adatokban a határon túli hallgatók anyagiasabbnak bizonyultak. Viszont az interjúkból kiderül, hogy azontúl, hogy eszközértékként tekintenek az anyagi javakra, már nemcsak önmaguk biztonsága, fejlődése lebeg a szemük előtt, hanem a szűkebb közösségük biztonsága, anyagi biztonsága is. Mindez hatványozottan igaz akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a kvantitatív vizsgálat során az „anyagias” kategóriában (ahol a határon túliak felülreprezentáltak) a „hatalom, ellenőrzés mások felett” érték is szerepel, melyet az interjúk során határozottabban elutasítottak. A kollektívabb szemlélet a „haza, nemzet védelme” érték tárgyalásakor is megmutatkozott, kevésbé individuális megközelítéssel éltek a határon túli hallgatók, tágabb környezetük jelent meg ezen érték mögött.

Úgy véljük, hogy a kérdőíves vizsgálatok eredményeit sikerült korrigálnunk. Látható, hogy a hallgatók értékválasztása nehezen rendezhető egymásnak látszólag ellentmondó értéktengelyek mentén. Ez alatt az individuális-kollektív tengelyt értjük. Azaz a hallgatók egyaránt törekednek a közösségi kapcsolatok ápolására, és saját élménykeresésre, saját életcéljaik megvalósítására is. Igaz, a közösségért hozott áldozat kevésbé jelenik meg – inkább a határon túli hallgatókra jellemző.

Az interjúalanyoknak „megajánlott” értékek egymásba kapcsolódnak. Fontosságuk, a rangsorban elfoglalt helyük, csak más értékekkel együtt érthető meg. Az egyes értékek tartalma is kibontásra szorul. Gyakran megfigyelhető, hogy az egyes értékek mögött a különböző interjú-

alanyok mást értenek, így hasznosnak bizonyul a kvalitatív módszer nyújtotta lehetőség, hogy tisztázható az egyes értékek tartalmai, magyarázható az egyes választások háttere.

Fontos kérdés, hogy mely értékekre tekintünk „eszközként”. Néhány esetben bebizonyosodott, hogy saját helyük az értékstruktúrában, csak valamilyen más, magasabb rendű érték eléréséhez, megvalósulásához vezető úton értékelhető. Jól látható, hogy az anyagi javak értéke egyértelműen így viselkedik. Néhol felmerül annak a gyanúja is, hogy a mikroközösség is egyfajta „eszközként” funkcionál, azaz a mások, általános mások fontossága nyilvánul meg a család és barátok fontossága terén is.

FELHASZNÁLT IRODALMAK JEGYZÉKE REFERENCES

1. Gábor K. (2006). *Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás*. Gábor K., Jancsák Cs. (szerk.), *Ifjúságszociológia*. Szeged, Belvedere 384–427.
2. Gazsó F. (2010). *Életcélok és életesélyek*. Hankiss Elemér, Heltai Péter. (szerk.), *Té rongyos élet... Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon*. Budapest, Médiavilág Kiadó. 79–82.
3. Hankiss E., Füstös L., Manchin R., Szokolczai Á. (1982). *Folytonosság és szakadás*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet (SZKI).
4. Hankiss E. (1977). *Érték és társadalom*. Budapest, Magvető Kiadó.
5. Hankiss E. (1980). A magyar társadalom értékrendje. *Valóság*, 1980 (9), 45–78.
6. Hankiss E. (1999). *Proletár Reneszánsz*. S. a. Helikon Kiadó.
7. Kapitány Á., Kapitány G. (1983). *Értékrendszereink*. Budapest, Kossuth.
8. Mead, M. (2006). *Kultúra és elkötelezettség. A generációk közti új viszonyok a hetvenes években*. Gábor K., Jancsák Cs. (szerk.) *Ifjúságszociológia*. Szeged, Belvedere, 19–45.
9. Vitányi I. (2006). *A magyar kultúra esélyei: kultúra, életmód, társadalom*. Budapest, MTA TKK.
10. Zinnecker, J. (2006): *A fiatalok a társadalmi osztályok terében. Új gondolatok egy régi témához*. Gábor K., Jancsák Cs. (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Szeged, Belvedere pp. 69–95.

Deák Enikő¹

Mentálhigiénés támogató csoport szociális munkások számára

Kivonat

A tanulmányban a szerző egy olyan beavatkozási programot mutat be, amely a Kolozsváron élő és dolgozó szociális munkásokat szólította meg. A beavatkozás célja a kiégés megelőzése volt. Szintén célként fogalmazódott meg egy olyan szakmai támogató közösség létrehozása, amely a munkatársak közti együttműködés hatékonnyá tételét, a csoporttagok lelki egészségének védelmét szolgálta. A cikkből megtudhatjuk, hogy a csoportban a tagok szakmai és érzelmi támogatást kaptak egymástól, ami előnyös volt mind a szakmai szocializáció, mind a kiégés megelőzése szempontjából. A beavatkozást mentálhigiénés jellegű, csoportmódszer segítségével valósította meg a szerző.

Kulcsszavak: kiégés, szakmai identitás, szakmai szociális háló, mentálhigiénés csoport, intervízió

Abstract. Support Group for Social Workers' Inclusion

In this article the author presents an intervention program which was addressed to social workers living and working in Cluj-Napoca, Romania. The goal of the intervention was to avoid burnout, and in the same time to create a support group in order to make the relationship between colleagues more efficient and to protect the mental health of the members. The results show that the members of the group received professional and emotional support from each other, which proved benefic, assisting in the prevention of burnouts and professional socialization. The intervention used group method with a mental health aspect.

Keywords: burnout, professional identity, professional network, mental health group, intervention

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Deák, Enikő (2017). Mentálhigiénés, támogató csoport szociális munkások számára. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 41–51. <https://doi.org/10.17177/77171.200>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mclang=en>.

I. BEVEZETŐ

Kezdő szociális munkásként tapasztaltam meg, hogy milyen az, amikor már szinte egy éve dolgoztam a szakmában (egy kolozsvári gyerekotthonban), és az első szakmai beszélgetésre, egy

1 Deák Enikő, szociális munkás, Kolozsvár. E-mail: deak77eniko@yahoo.com

hasonló munkakörben dolgozó kollégával, a gyámhatóság egyik kis folyosóján került sor. Számomra az a beszélgetés sokat jelentett, elgondolkodtatott, és így született meg egy szociális munkásoknak szóló mentálhigiénés csoport létrehozásának a terve. Hiányzott egy olyan kapcsolódási pont, ahol mi, szociális munkások dolgozhattunk szakmai identitásunk megerősödésén, szakmai kapcsolataink kialakításán, és nem utolsósorban saját mentálhigiénénk megőrzésén. Szükségesnek találtam a szakmai segítség megteremtését, mivel egy sor olyan tényező veszélyezteti a szociális munkásokat, amelyek megnehezíthetik a szakmai beilleszkedésüket és a saját lelki egészségüket. Nehézséget jelenthet számukra, hogy megfelelő módon kezeljék például a kliensek legkülönbözőbb élethelyzetét, a szolgáltatószervezet elvárásait, a finanszírozásra vonatkozó gyakori változásokat (Kovács és Heidl, 2010). Mindenkinek, aki emberekkel foglalkozik, fontos, hogy a saját lelki egészségének védelmére is figyeljen, hiszen másokon eredményesen segíteni csak úgy lehet, ha testileg-lelkileg egészséges a segítő. Szociális munkásként elsősorban saját személyiségünkkel dolgozunk, ezért a segítség gyakorlati pszichológiájáról, önismeretünkről, személyiségünk alakulásáról folyamatosan információt, visszajelzést kell kapnunk, vagyis kérnünk. Rajtunk múlik, hogy mikor keresünk egy “padot”, amelyen megpihenhetünk, vagy egy “barátot”, akivel megbeszélhetjük gondjainkat. Szociális munkásokként ilyen “segítségként” tudjuk igénybe venni a szupervíziót, intervíziót, illetve a szakmai háló által kínált bármely olyan segítséget, ami saját mentálhigiénénk megőrzését segíti.

A fentebb felsorolt érvek alapján tartottam fontosnak mentálhigiénés támogatócsoportok megszervezését szociális szakemberek, főként szociális munkások számára.

Jelen tanulmányban egy olyan programot ismertetek, amely a szociális munkások mentálhigiénéjének egyik fontos tényezőjét tartja szem előtt, és pedig a támogató, segítő háló biztosítását. Emellett hangsúlyt fektettem a szakmai identitás erősítésére. A létrehozott csoport tehát prevenció jellegű volt. Célként fogalmaztam meg a munkatársak közti együttműködés hatékonnyá tételét is. Meggyőződésem, hogy a jó szakmai team és a hatékonyan működő támogatócsoport segítségével a szociális munkások hatékonyabban tudják majd végezni feladataikat (Kovács és Heidl, 2010).

A csoportmunka módszerét használva, igyekeztem a szakmában dolgozó szociális munkásokat megszólítani, és az egymástól való elszigetelődésből kimozdítani. A beavatkozás során eszközként használtam strukturált gyakorlatokat (bemelegítő gyakorlatok, csoportkohéziót elősegítő gyakorlatok, önismereti gyakorlatok, asszertivitást elősegítő gyakorlatok, értékek és normák kialakulását elősegítő gyakorlatok, érzések kifejezését elősegítő gyakorlatok, kommunikációt segítő gyakorlatok, erőforrások használatát elősegítő gyakorlatok), illetve az esetmegbeszélést.

A tanulmány szerkezetét illetően először a kiegészítő problémáját, az előidéző kockázati és védőtényezőket mutatom be. Ezután a beavatkozás módszertanát és szerkezetét, tartalmát ismertetem. Végül pedig a kiértékelés, következtetés résszel zárom.

2. A KIÉGÉS PROBLÉMÁJA, KOCKÁZATI ÉS VÉDŐTÉNYEZŐK

A segítő foglalkozásuk, így az egészségügyi dolgozók, szociális munkások, pedagógusok, pszichológusok, lelkészek munkájának lényegi része a humán segítség (Temesváry és mtsai, 1996). A segítő foglalkozásuk stresszterhelésével kapcsolatban gyakran emlegetett jelenség az ún.

kiégésszindróma, amely attól keletkezik, hogy a betegekkel, hajléktalanokkal, haldoklókkal, fogyatékkal élőkkel, mentális betegekkel való foglalkozás során a szakemberek az őket érő pszichikai hatásokat nem a megfelelő módon dolgozzák fel, s ennek pszichikai anomáliák a következményei.

A fogalom a hetvenes években Freudenberger (1974) írásai óta került be a nemzetközi szakirodalomba. Ő mondja, hogy a kiégés az emocionális megterhelések és nagymértékű stresszek nyomán fellépő fizikai, szellemi és érzelmi kimerülés állapota, amely a reménytelenség és inkompetencia érzésével, célok és ideálok elvesztésével jár, s amelyet a saját személyre, munkára, illetve másokra vonatkozó negatív attitűdök jellemeznek (Freudenberger, 1980). Ez az általános negatív életérzés kihat a munkavégzésre és a társas kapcsolatokra is (Fekete, 1991).

Maslach és munkatársai (1996) a jelenség leírásán túl az okok feltárásának fontosságát is hangsúlyozták. Megállapították, hogy a kiégés kialakulására egyrészt egyéni – személyiség-, képesség-, készségbeli –, másrészt munkaszervezeti tényezők hajlamosíthatnak, mint pl. a kiszolgáltatottság, a kontroll és az autonómia alacsony szintje, valamint a társas kapcsolatokból eredő konfliktusok, a stresszel való megküzdés nem megfelelő stratégiáinak alkalmazása.

A jelenséggel azért is érdemes kiemelten foglalkozni, mert egy metaanalízis arra is felhívja a figyelmet, hogy a munkával való elégedetlenséghez leginkább a kiégés jelensége járul hozzá (Faragher és mtsai, 2005). Kialakulásában belső és külső tényezők egyaránt szerepet játszanak. A belső tényezők közül leginkább említésre méltók a fejlett empátias készség, a másokon való segítség vágya, a fejlett hivatástudat, a magas elvárások a munkával, a kollégákkal és önmagukkal szemben, és a magánszférában zajló konfliktusok. Épp a magas elvárások és a valóság közötti nagy különbségek okozhatják a feszültséget az egyén számára. A külső tényezők közül ki kell emelni a stresszt, a nem megfelelő munkakörülményeket (ezek lehetnek személyi és tárgyi jellegűek), a munkahelyi elégedettség alacsony fokát, a felelősség és a kompetenciaszintek tisztázatlanságát, illetve a társas támogatás hiányát (Szemlédy, 2004).

Arra a kérdésre, hogy kik a legveszélyeztetettebbek, Komlói Piroska is keresi a választ: „az olyan foglalkozásban dolgozókat érinti leginkább, akiket a munkájuk érzelmileg erősen érint, pl. a szociális szférában dolgozók...” (Komlói, 2013. 25.).

Bagdy Emőke (2004) a kiégés prevenciója kapcsán fogalmaz meg olyan védőtényezőket, amelyek megléte pozitívan hat az egyénre és munkájára. Ezek közül kiemelném a hivatástudat erősítését az elkötelezett kollégákkal, a reménység gondozását (folyamatos ébren tartását) a munkatársi esetmegbeszélésekkel, illetve egy önszempó technikák alkalmazását.

Komlói Piroska (2013) szerint a szociális segítség területén dolgozó szakemberek sajátos megterhelésnek vannak kitéve az érzelmi érintődés miatt. A szakmában történő kiégéssel kapcsolatosan azt gondolja, hogy mind a vezető, mind a dolgozó közösség szemléletében fontos szerepet kellene betöltenie annak, hogy egymás mentálhigiénés állapotra figyeljenek.

2.1. Szakmai identitás mint védőtényező

Az identitásmeghatározások közül leginkább Kersting megfogalmazása tetszett, aki azt mondja, hogy: „Az önazonosság, az identitás azt a szakmai esszenciát, azt a szakmai belső magot jelenti, amitől ez a hivatás hivatássá válik. Az identitásnak köze van a tisztasághoz, tehát tisztán tudom, hogy mi vagyok, másrészt köze van a társadalmi elismertséghez, és mindez egy jól körülhatárolható egység a tudatomban...” (Kersting, 1996. 27–29.).

A szociális munkát tekintve a társadalmi elismertség, azaz ennek hiánya gyakran előforduló nehézség a szakemberek mindennapjaiban. A szakmai identitás, mondja Griffiths (1989), nem annyira az intézményi és szervezeti környezetben múlik, sokkal inkább a szociálismunkás-szerep saját, jól megkülönböztethető értékein és gyakorlatán.

„A segítő identitás egy kép önmagunkról, mint sikeres segítőről. Ebben a belső képben integráljuk a szakma gyakorlása során felhasznált adottságainkat, tulajdonságainkat, a segítőként gyakorolt szerepeink összességét, viselkedésmintáinkat, érdeklődéseinket. Ennek felépítése a szakmai karrier egész ideje alatt zajlik” (Kozma, 1998. 4.).

Mindaz igaz a szakmai énképre vonatkozóan is, amit általában az énképről tudunk. Ennek lényege a magunkról való reális tudás, amely különböző elemekből tevődik össze, és hatással van a cselekvéseinkre, a követett viselkedésmintákra. Pataki (2001) fogalmazza meg azt, hogy az identitás végül is egy hierarchikus elv szerint szerveződő kognitív struktúra, amelynek elemei fontosságuk és énközeliségük szerint rendeződnek.

A szociális szférában dolgozók szakmai identitásának kutatása hazánkban is már az 1990-es években elkezdődött (Albert-Lőrincz és mtsai 2007).

A szociális munkások identitásával kapcsolatos kutatásokból tudjuk, hogy a szakmai identitás megszilárdulása nagymértékben függ az életkortól. A szakmai identitás kikristályosodását 35 éves kor fölé teszik (Valutis és mtsai, 2012).

Woo és munkatársai (2013) öt faktort vettek figyelembe a szakmai identitás kapcsán, éspe-dig: szakmai értékek, attitűd, szakmai szerepek, szakértelem, szakmai tudás. Ezen tényezők mentén az eredmények azt mutatták, hogy a szakmai identitás alakulása nagyban függ az egyén iskolázottságától és a szakmáról való tudásáról. Kidolgoztak egy, a szakmai identitást mérő skálát is.²

Amint az előbbiekből láthattuk, a különböző kutatások több tényező (nem, életkor, követett értékek, szakmai szerepek, attitűd, iskolázottság) mentén vizsgálták a szakmai identitást. A szakmai identitást tehát az határozza meg, hogy milyen szakmai énképpel rendelkezünk, milyen hiedelmek, értékek, tapasztalatok, motívumok hatottak ránk.

A szakmai identitás erősítése mellett a szakmai szociális háló megléte és erősítése is nagyban hozzájárul a szociális szakemberek kiégésének megelőzéséhez. A megelőző, fejlesztő, kapcsolat-, hálózat- és közösségépítő viszonyulás a mentálhigiéné lényege (Kovács és Szász, 2012).

Fehérné Németh Ildikó (2010) a mentálhigiénét az egyén, a szervezet, a csoport, az intézmény, a közösség, a társadalom olyan képességének látja, amely alkalmassá teszi az embereket arra, hogy a problémáikat megoldják. Lényegét a szemléletmód, a megelőzés, a fejlesztés, a kapcsolat és hálózatépítés terén látja, melynek legfőbb célja a lelki egészség megőrzése és fejlesztése. Az ő lelkiegészség-kritériumrendszerében szerepel a munkaképesség, megoldott szociális beilleszkedés, örömképesség, önálló életvezetés képessége és az életszerepeknek megfelelő viselkedés. Vallja, hogy a mentális egészség a mentális funkciók sikeres működésének állapota, amely a produktív tevékenységet, az emberekkel való kapcsolat kiteljesedését, a változásokhoz való alkalmazkodást és a nehézségekkel való megküzdést eredményezi.

2 Professional Identity Scale in Counseling, PISC

2.2. Szakmai háló mint védőtényező

Az emberek idejük nagy részét a munkahelyen töltik, amely milyensége sokféle hatást gyakorol a személyiségre, ezáltal a lelki egészségre. A munkahely önmagában neurotikussá vagy pszichotikussá senkit nem tehet, viszont a személyiség már meglévő egyensúlyzavarát súlyosbíthatja vagy éppen enyhítheti. Éppen ezért óriási jelentőséggel bír a munkahelyi légkör. A munkahely légkörét nagyban befolyásolhatja az ellátórendszeren belüli kapcsolati háló milyensége. Lényeges, hogy van-e harmonikus kapcsolat az együttműködésre kötelezett szervek, illetve szakemberek között. Jelentős, hogy a munkahelyen dolgozó szociális szakembereknek milyen a kapcsolata az intézmény külső kapcsolataival, volt csoporttársakkal, hasonló munkakörben dolgozó kollégákkal (Simon, 2012). Igencsak fontos a szakmai ellátórendszeren belüli konzultációs hálózat létrehozása, mivel nagyon nagy az igény a tapasztalatok folyamatos cseréjére.

Mit jelenthet az együttműködés a szociális szférában dolgozók számára? Elsősorban kölcsönös előnyökön nyugvó partneri kapcsolatot. Ezenbelül a felek ki tudják egészíteni egymást, támogatják egymás fejlődését, amely hosszú távon az intézmény stabilitását növelheti. Egy megfelelő szakmai együttműködés nagyban hozzájárulhat a segítő szakemberek lelki egészségvédelméhez.

Pataki Éva (2001) erőforrásként határozza meg a szociális hálót. Szintén ő mondja, hogy fontos, hogy a szociális problémák a természetes szociális kapcsolatok igénybevételével oldódjanak meg. A szociális hálót személyek, viszonyok, szerepek összefüggésének látja, ahol különböző információk, érzelmek, anyagi dolgok cseréje történik. Továbbá Pataki Éva az önsegítő hálózatokat (mint jelen csoport) a tercier hálózatok közé sorolja.

3. CÉLOK ÉS MÓDSZER LEÍRÁSA

A csoportot mentálhigiénés, támogató csoportnak neveztem el. Egyrészt a mentálhigiéné valott és követett értékeire fektettem a hangsúlyt a csoport létrehozása során, másrészt pedig, ahogy előbb említettem, a prevencióra, a kiegészítő megelőzésére. A védőtényezők és erőforrások közül főként a szakmai identitás megerősítését tartottam szem előtt, valamint a támogató szakmai háló elősegítését, létrehozását.

A tanácsadási típusok közül beavatkozást a csoportos tanácsadásra építettem fel. Móré Mariann (2013) fogalmazza meg azt, hogy a csoportos foglalkozás egy hosszabb időtartamban, tematikusan felépített foglalkozássorozattól áll. Résztevői többé-kevésbé állandóak, és a csoportfoglalkozás idején együtt maradnak. Továbbá a csoportos tanácsadás során az egyének ráébrednek arra, hogy gondjaikkal és problémáikkal nincsenek egyedül. Lehetőségük volt az egymással való interakción keresztül többet megtudni saját magukról, tanulhatnak társaiktól, így tehát védett csoportos közegben fejlődhetnek.

Szintén Móré Mariann használja a tanácsadási napló fogalmát is. A tanácsadás folyamán ez az adminisztráció alapja, melynek célja, hogy segítse a tanácsadót a munkája során. Ezt a módszert én is használtam a munkám során, és visszatekintve hasznos volt, jól lehetett követni a közös munkánk alakulását, és adott esetben szupervízió során is elővehettem.

Csoportmunkában a közös cél megfogalmazása mellett fontos az is, hogy a csoporttagok külön-külön, a saját maguk számára is meg tudták fogalmazni a csoportba járás értelmét, célját.

A csoportmunkára alkalmazott legegyszerűbb definíció, miszerint a csoportmunka „a szociális munka céljainak érvényesülése a csoportmunka eszközeivel” éppúgy, mint az ismert részletesebb meghatározás: „Emberek kicscsoportjával végzett célorientált tevékenység, mely szocio-emocionális igények kielégítése és feladatok végrehajtása érdekében történik. Ez a tevékenység egyaránt irányul a csoport egyes tagjaira és a csoport egészére a szolgáltatási rendszer keretein belül” (Hegyesi és mtsai, 1997).

Eszközként főként strukturált gyakorlatokat használtam (bemelegítő gyakorlatok, csoportkohéziót elősegítő gyakorlatok, önismereti gyakorlatok, asszertivitást elősegítő gyakorlatok, értékeket és normákat megszilárdító gyakorlatok, érzések kifejezését tudatosító gyakorlatok, kommunikációt segítő gyakorlatok, erőforrások használatát elősegítő gyakorlatok). Az elején a csoportbizalmat erősítő játékokat, gyakorlatokat használtam, továbbá a szakmai ismeretek továbbadásának eszközeire fektettem a hangsúlyt. Jónak láttam egy munkanapló vezetését is, amivel csoportkoordinátorként éltem alkalomról alkalomra.

Amit fontosnak tartottam még, azok az esetmegbeszélők. Miért lenne fontos, miért mentálhigiénés? Azért, mert az esetmegbeszélés a szakmai személyiség gondozásának és fejlődésének lehetősége, segíti és megerősíti a szakembert. Ahogy Gordos Erika (2010) fogalmazza meg: a rendszeres, tervezett, strukturált tevékenység, amely az esetről szól, az eset ismertetésével kezdődik, a kérdésekkel és dilemmákkal folytatódik, és a megoldási javaslatokkal zárul. A megbeszélés célja a segítő kérdéseire való válaszadás az egyes munkatársak által, közös szakmai reflexió a segítő tevékenység folyamatára. Az esetmegbeszélés a szakmai személyiség gondozását és fejlődését egyaránt elősegíti. Az esetmegbeszélésnek szerepe van a szociális munkát végző szakember lelki egészségének megóvásában azáltal, hogy a segítő „segítséget” kap az esetmunka folyamatára nézve.

Szőnyi Gábor (2005) az esetmegbeszélés számos előnyét említi meg, amelyek a következők: az elakadások megértése és a szakmai folyamatok átdolgozásának lehetősége, a teher és felelősség megosztása (nem eltüntetése), pozitív szakmai kontroll alkalmazása (nem hibáztatás, hanem feltárás és új lépések), egymás szakmai munkájának megismerése, szakmai szervezeti beilleszkedés, integrálódás támogatása, a szakmai elszigetelődéstől való védelem, kiegész megelőzése, a (szakmai) személyiség és szakmai szocializáció fejlődése, a szakmai kultúra közvetítése. Ezek ebben, a szociális munkásoknak tartott csoportban, nagyrészt teret kaptak, és hozzájárultak a csoporttagok mentálhigiénéjének megőrzéséhez.

3.1. A beavatkozás leírása

A csoport megalakulása előtt igyekeztem minél több információt gyűjteni a Kolozsváron élő és dolgozó szociális munkásokról. Adatforrásként a BBTE szociális munka szakos végzettjeinek adatbázisát és a Szociális Munkások Szakmai Kollégiumának³ nyilvántartását használtam. A Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, szociális munka és teológia–szociális munka szakokon 1997 és 2012 között 732 személy végzett (Dániel, 2013), közülük 12 Kolozsváron dolgozó szociális munkás nevét és elérhetőségét találtam meg, a kollégiumi nyilvántartásban pedig 40

3 Colegiul Național al Asistenților Sociali: www.cnasr.ro

Kolozs megyei magyar szociális munkás nevét. Összesen 22 szociális munkást értem el e-mailben vagy közösségi oldalon keresztül, közülük hat személy vett részt a csoportban.

Nyitott csoport volt, folyamatosan kész volt fogadni új tagokat.⁴ A szakma iránt elkötelezett, tenni akaró és saját mentálhigiénéjükért dolgozó szociális munkásokat fogadtam a csoportba, amit a közös munkára nézve előnynek tartottam. A csoporttagokat illetően elmondható, hogy a részt vevő szociális munkások különböző életkorúak és a szakmán belül különböző területen dolgozó szakemberek voltak. Jellemző volt a heterogén összetétel, ami a közös munka hatékonyságát is elősegíti (Simon, 2012). A beavatkozási tervet az alábbi táblázatban mutatom be.

1. sz. táblázat: *Beavatkozási terv*

Találkozások	Tematika	Dátum	Létszám
Első	ismerkedés, keretek és szabályok megalkotása, szerződéskötés	2016. 04. 12.	5
Második	új csoporttagok bemutatkozása, hozott aktuális témák, szimbólumokkal kapcsolatos strukturált gyakorlat, munka és magánélet kérdése, erőforrások a mindennapokban	2016. 04. 27.	4
Harmadik	hozott aktuális témák, esetmegbeszélés, kommunikáció a szakemberek között, szervezetek közötti kommunikáció	2016. 05. 04.	3
Negyedik	új csoporttagok bemutatkozása, hozott aktuális témák, szakmai elismertség hiánya, állami és civil szférában dolgozó szakemberek munkakörének különbözőségei, önismereti gyakorlat, szakmai életút rajzolása, esetmegbeszélés	2016. 05. 11.	6
Ötödik	új csoporttagok bemutatkozása, hozott aktuális témák kérdések megbeszélése, gyakorlatozókkal való munka, képzési lehetőségek a szakmában	2016. 05. 18.	4
Hatodik	hozott aktuális témák, interdiszciplinaritás saját területen belül, szakemberekkel való együttműködés	2016. 05. 25.	6
Hetedik	hozott aktuális témák, esetmegbeszélés, szupervízió és intervízió kérdése a szakmában, hiányosságok a szakmában	2016. 06. 01.	4
Nyolcadik	zárás, visszajelzések egymásnak, a közös munka kiértékelése	2016. 06. 08.	6

⁴ Amit kritériumként állítottam fel saját magamra nézve, hogy a munkahelyemen dolgozó szociális munkás ne vegyen részt a csoportban, mivel arra számítottam, hogy előjönnek olyan munkahellyel kapcsolatos témák is, amelyek megbeszélése hatékonyabb, ha nincsenek érintett személyek a csoportban.

3.2. A beavatkozási program kiértékelése

A beavatkozási program során a szakmai háló és a szakmai identitás erősítésére fektettem a hangsúlyt. Ezek mentén szeretném összegezni a beavatkozás eredményeit.

Ami már az elején tapasztalható volt a csoporttagok részéről, az a szakmai elszigeteltség, a szakmai háló hiánya és az ebből adódó problémák jelenléte a mindennapi munkában. Főként az információhiányt sorolnám ide. Emellett a szakmai beszélgetés, teamben való gondolkodás, interjú, szervezetek közötti, illetve a szervezeten belüli kommunikáció hiánya is nehézségként jelent meg a csoporttagok munkájában. Ezekre a problémákra reflektálva igyekeztem olyan eszközöket, módszereket alkalmazni, melyek segítségével a változást segítettem elő. Több alkalommal szorgalmaztam az esetmegbeszélőket, összesen négy alkalommal tartottunk esetmegbeszélőt, és ezek során hat személy esetét beszéltük át. Az egyik legeredményesebbnek mondható alkalom az volt, amikor egymás kapcsolathálóját használva sikerült az egyik alapítványnak új székhelyet találni (ingatlanközvetítőn keresztül).

Az információáramlás javításának érdekében megosztottuk egymással a kollégák elérhetőségét, szakirodalmakat (cikkek, könyvek), konferenciák elérhetőségét és időpontját. (Közös levelezőlista létrehozása is megtörtént ennek érdekében.) A szervezeten belüli és a szervezetek közötti kommunikáció hiányát is szinte mindegyik csoporttag tapasztalta, illetve a szupervízió, interjú hiányát. Pozitív példa is volt azonban a csoporttagok ezen tapasztalatát illetően, amelynek a megosztása hasznos és motiváló volt a többi csoporttag számára. Rávilágított arra, hogy a teamben való gondolkodás első lépése az, hogy szakemberként mi tegyünk érte határozott lépéseket, akár a vezetőség felé is jelezve ennek szükségességét.

A szakmai identitás gyengülése abban volt tapasztalható, hogy az elszigeteltségből adódóan a szociális munkások akadályokba ütköztek, elakadtak, kételkedtek abban, hogy a helyükön vannak-e vagy sem. A támogató csoport lehetőséget adott számukra, hogy összefogjanak, megerősödjenek abban, hogy ez a hivatásuk. (Nincsenek véletlenek, ott a helyünk és feladatunk, ahol épp dolgozunk.) A szakmai útról való közös gondolkodásban a szakmai életútról való beszélgetés, életúttraaj segített. A szakmai életút felidézése is megerősítette a szakembereket, emelte motivációjukat („cél a legfontosabb, harcolni kell érte”, „elégedettség van bennem a szakmai múltra visszatekintve”). A szakmai határok kapcsán dilemmák merültek fel azt illetően, hogy meddig tart a szociális munka, és hol kezdődik más szakmáknak a hatóköre. Ennek a kérdésnek a megválaszolása érdekében a csoport rokon szakterületeken dolgozó szakemberek bevonását javasolta, olyan szakemberek meghívását, akikkel kapcsolatba kerülünk a munkánk során. Ennek érdekében pedig a pályázati lehetőségek feltérképezése volt a következő lépés.

„Pozitív volt, hogy megvolt a nyitottság, tanácsadás, egymás meghallgatása, egymás jobb megismerése és az elfogadás. Ami hiányzott, hogy mindenki hozzon egy esetet, hogy mindenki munkáját jobban megismerjük, mindazt, ami foglalkoztatja a másikat. Sajnálom, hogy nem voltam itt minden alkalommal.” (M).

„Hasznos volt. Jó volt megbeszélni, átbeszélni különböző nehezebb, kényesebb témákat. Jó volt azt látni, ahogyan más szakemberek dolgoznak, bepillantást nyerni más szakterületre. Lendületet, lelkesedést, támaszt nyújtott.” (B).

„Szerettem, hogy tartalmas volt. Minden egyes alkalommal volt valami, ami elgondolkoztatott vagy megérintett. Voltak hasznos tanácsok, amit a későbbi munkámba beépíthetek. Azt is szerettem, hogy mindenki aktívan részt vett benne.” (A).

„Az estmegbeszélők pozitívak voltak, mert elindították az ember gondolkodását. Jó volt a hangulat.” (P).

„Ami nagyon tetszett nekem, az az, hogy kevesen alakították ki a csoportot, így hatékony és kellemes volt számomra. Jók voltak a feladatok, visszatekinteni, jelent érezni, eseteket megbeszélni, és közben nassolni. Finom, jó és kellemes volt. Köszönöm. Folytassuk!” (M).

Tehát a közös csoportmunkára vonatkozó visszajelzések kapcsán a résztvevők szavaival élve elmondhatom, hogy csoporttagoknak lendületet, lelkesedést és támaszt nyújtott a csoport. Már a csoport megalakulása után érezhető volt a nyitottság, egymás meghallgatása és elfogadása. A szociális munkásoknak lehetőségük volt megismerni más kollégák munkáit, dilemmáit, szakmai nehézségeit. Ezek megosztása után egymás tanácsait, meglátásait beépítették a későbbi munkájukba. A nehezebb, kényesebb témák átbeszélése során más szakemberek észrevételeivel, és új szempontokkal gazdagodtak. Többen megfogalmazták azt, hogy az esetmegbeszélők pozitívak voltak, mert elindították a gondolkodást, motiválták őket. Továbbá minden alkalommal volt valami, ami megérintette és aktivizálta a szakembereket. Elmondták azt is, hogy a kis létszámú csoport biztonságot, jó hangulatot nyújtott. A közös feladatok, gyakorlatok kapcsán főként a szakmai identitásuk erősítését célzó gyakorlatokat tartották hasznosnak.

Számomra jó volt látni azt, hogy az emberek motiváltak voltak, sok tanács és ötlet megfogalmazódott. Érdekes volt hétről hétre követni a csoporttagok szakmai útját.

4. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

A visszajelzések alapján úgy értékelem, hogy a csoportmunka sokat segített a szociális munkásoknak, tanulhattak egymástól, kérdéseiket feltehették kollégáiknak, együtt gondolkozhattak és ötletelhettek. Hasznos volt, hogy a csoporttal való munka alatt én is, mint csoportkoordinátor, szupervízióban részesültem.

A hatékonyságot pozitívan befolyásolta az, hogy a szociális munkások motiváltak voltak a közös gondolkodásra, és látható volt a szakmai iránti elkötelezettségük is.

A találkozások alatt hangsúlyozott szerepet kapott a szociális munka mint szakma fontossága, ami segített a saját szakmai énünk megerősítésében. Mindez pedig a szakmai kiégés megelőzésében játszott fontos szerepet.

Tovább fontos megemlíteni azt, hogy a csoport kapcsolódási pontként szolgált számunkra, a szakmában dolgozó hasonló nehézségekkel küzdő szakemberek számára, illetve segített miniket abban, hogy elkezdjünk együtt gondolkodni. Azáltal, hogy elkezdődött egy szakmai szociális háló kialakítása, amelynek a bővítését és továbbvitelét minden csoporttag feladatként élte meg, úgy érzem, elértem a célt.

A beavatkozás során rengeteg tapasztalattal gazdagodtam. A csoporttagok segítségével belátást nyertem a szakmán belül különböző területen dolgozó szociális munkások mindennapjaiba, harcaiba, nehézségeibe, de ugyanakkor örömeibe és sikereibe is. A nálam mind idősebb szociális munkásoktól tanulhattam én is türelmet, megértést és odaadást akár kollégákkal, akár kliensekkel szemben. Az egymás felé tanúsított elfogadás, nyitottság és – merem azt mondani – barátság egy bizonyos szinten mind abban erősítettek meg, hogy szociális munkásokként olyan értékeket képviselünk a szakmánkban, ami a saját életünkben is ott van. Nem utolsósorban pedig ezek a szociális munkások megerősítettek abban, hogy a lehető legjobb szakmát választottam, ahol folyamatos a kihívás, de az elégtétel is. Jó volt látni azt, hogy a szakmában eltöltött pár év után is van igény a fejlődésre, van akarat a változtatásra, és nyitott szem a lehetőségek feltérképezésére.

Távolabbi tervként azt fogalmaznám meg, hogy a csoportban részt vevő szociális munkások az egyéni nyereségen túl meglátták a szakmán belüli együttműködés, együtt gondolkodás támogató erejét, és tovább is vitték ezt. Amit közösen fogalmaztunk meg, az a továbbiakra nézve az, hogy más szakembereket is behívunk a csoportba, képzésekről és konferenciákról értesítjük egymást. Létrehoztam egy közös levelezőlistát, ahol folyamatosan tartjuk a kapcsolatot, és a közös munka folytatásáig ott kommunikálunk. Felvetődött egy szakmai műhely, nyári tábor szervezése is szakemberek számára, amit a későbbiekben megvalósíthatnánk. A szakmai csoport megléte a szociális munkások számára támaszul tudott szolgálni, és mind egyéni, mind közösségi szinten pozitív hatással bírt. A jó szakmai team létrejöttével és a hatékonyan működő támogatócsoport segítségével bízom abban, hogy a szociális munkások hatékonyabban tudják majd végezni feladataikat. Továbbá sikerült bekapcsolódnuk egy olyan szakmai szociális hálóba, ahol megtalálhatták és a későbbiekben nézve is megtalálják azokat az erőforrásokat, amelyek segítségével a szakmájukat örömmel és lelkesedéssel tudják végezni, szem előtt tartva saját mentálhigiénájuk fontosságát.

KÖNYVÉSZET REFERENCES

1. Albert-Lőrincz E., Lőrincz C., Veress E.-E. (2004). A szakma megélésének szimbólumai pályakezdő pedagógusoknál és segítő szakembereknél. *Közoktatás* 2007. nr. 10, 4–6.
2. Bagdy E. (2004). *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. Egyetemi és főiskolai tankönyv: 3. kiadás, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
3. Dániel B. (2013). *A Babeş–Bolyai Tudományegyetem szociális munka végzetteinek szakmai életpálya-vizsgálata. Az oktatástól a munkaerőpiacig*. PhD-disszertáció, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola.
4. Faragher, E. B., Cass M., Cooper C. L. (2005). *The Relationship between Job Satisfaction and Health: a Meta-Analysis*. Manchester, UK, The University of Manchester.
5. Fekete S. (1991). Segítő foglalkozásúak kockázatai – Helfer-szindróma és burnout jelenség. *Psychiatria Hungarica* 6, 17–29.
6. Freudneberger, H. J. (1974). Staff burnout. *Journal of Social Issues* 30, 159–165.

7. Gordos E. (2010). A team munka, az esetmegbeszélés szerepe a lelkiegészség-védelemben. Budapest, Központi Szociális Információs Fejlesztések, *Szociális Füzetek* 4. szám.
8. Griffiths, R. (1988). *Community Care: Agenda for Action*. London, HMSO.
9. Hegyesi G., Kozma J., Szilvási L., Talyigás K. (szerk) (1997). *A szociális munka elmélete és gyakorlata. 4. kötet; Szociális munka csoportokkal*. Budapest, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógia Tanárképző Főiskola, 43.
10. Kersting, J. H. (1996). *A szociális és a pedagógus szakma azonosságai és különbségei*. Budai I., Somorjai I., Tordainé Vida K., (szerk.) (1996). *Szociális képzés európai szinten – hazai viszonyok között*. Esztergom–Győr, Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola–Széchenyi István Főiskola, 24–29.
11. Komlósi P. (2013). *A továbbképzések szerepe a kiegészítő megelőzésében, rövid szakmai közlemény*. Budapest.
12. Kovács G., Szász D. (2012). *Mentálhigiéné*. Széchenyi Terv, Budapest, TÁMOP-6.1.2-11/1-2012-1441.
13. Kovács I., Heidl B. (2010). A szociális szakemberek mentálhigiénés lehetőségei és azokat segítő programok, szerkezeti rendszerek. Budapest, Központi Szociális Információs Fejlesztések, *Szociális Füzetek* 4. szám.
14. Kozma J. (1998). *A szociális munkás szakmai és egyéni fejlődése*. Kozma J. (szerk.). *Kézikönyv a szociális munkásoknak*, Budapest, Szociális Szakmai Szövetség.
15. Maslach C., Jackson S. E., Leiter M. P. (1996). *Maslach Burnout Inventory Manual*. (3rd Edition), Palo Alto, CA, Consulting Psychologists Press.
16. Móré M. (2013). *A tanácsadás elmélete. Tanulási segédanyag a Debreceni Egyetem Emberi Erőforrás Tanácsadó mesterképzés hallgatói számára*. Debrecen.
17. Pataki É. (2001). *A szociális háló mint erőforrás. Hálózati munka*. In: Ronald Brake: *Hálózatok a szociális munkában*. Somorjai I. (szerk.). SZIF–Kávé Kiadó. 77–87.
18. Simon Gy. (2012). *Gyógypedagógusok mentálhigiénés ellátásának lehetőségei –támogató csoport gyógypedagógusok számára*. Berszán L. (2012). *Kutatás és mentálhigiénés beavatkozások a szociális munka területéről*, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 212–230.
19. Szőnyi G. (2005). *Csoportok és csoportozók. A lélektani munkára építő csoportok vezetése*. Budapest, Medicina Kiadó.
20. Temesváry B., Pataki O., Kalmárné Csöke M., Zimányi M. (1996). Segítőfoglalkozásuk továbbképzése. *Lege Artis Medicinae* 6., 752–759.

Fodor Rita¹

A falfestés mint közösségépítő eszköz története, módszertana és alkalmazása Erdélyben

Kivonat

Pár évtizeddel ezelőtt a közösségek nagy része önszervező volt, problémáira igyekezett választ és megoldást találni. Ma már egyre gyakoribb a közösségekben olyan szakemberek jelenléte, akik azért dolgoznak, hogy a közösség igényeit, javaslatait összegyűjtsék és segítsenek a megoldáshoz szükséges erőforrásokat feltérképezni. A különféle közösségi akciók, megmozdulások is részben ehhez járulnak hozzá.

A Murál Morál módszer közösségépítő módszerként a közösséget érintő problémák, témák feldolgozásában, megértésében segít. A módszer a 20. század sajátja, térségünkben azonban teljesen frissnek mondható. A Magyarországon már 2008 óta alkalmazott módszer Erdélyben is szárnyait kezdte bontogatni. Sajátos módszertana, eszközei és látványos végeredménye által nyújt közösségi élményt a résztvevők számára.

Jelen írásban megismerkedhetünk a módszer alakulásával, módszertanával és az Erdélyben megvalósult projektekkkel.

Kulcsszavak: Murál Morál, közösségi művészet, álmok, új módszer

Abstract. Wall Painting as Community Developing Tool. History, Methodology and Applications in Transylvania.

Community wall painting (mural moral method) is a lesser-known method of the art therapy devices. While studying it, we have tried to map the inherent expressive and community-shaping possibilities: approaching generations; manifesting the hidden creativity of children with disability; projecting the dreams of a teenage group living in children's homes onto an external surface; accounting the presents of last year during a Christmas children's activity; appeal for volunteering on the streets of a rushing city. The mobilizing and community-shaping force of community activities has been a vivid and convincing experience in our every effort so far, at the same time, we discovered the new possibilities and challenges of the preventive and community-shaping social work in this project.

Keywords: murar moral, community art, dreams, new method

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Fodor, Rita (2017). A falfestés mint közösségépítő eszköz története, módszertana és alkalmazása Erdélyben. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 53–66. <https://doi.org/10.17177/77171.201>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

¹ Fodor Rita, szociális munkás, doktorandusz a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájában, a Gyergyói Községi és Szociális Erőforrásközpont programvezetője. E-mail: fodor.rita@eroforraskozpont.ro

A közösségi művészet (socially engaged art/community art) egy olyan akció vagy esemény, ahol az alkotást laikusok készítik el, és a végén valamilyen közös művészi alkotás jön létre (Thiesz, 2009). A közösségi művészetek több funkciója ismert, ilyenek a társadalomkritika felszínre hozása, egyéneket saját képességeikben megerősítő, tudatosságra ébresztő, valamint a közösségérzés-megerősítő funkció. Ezek által a közösségi művészetek változást is idézhetnek elő egy közösségben és/vagy a közösségben élő egyéneken. A legismertebb és legerjedtebb közösségi művészeti ágak a cirkusz, közösségi színház, karnevál, közösségi média, közösségi zene, 'land-art', tánc, közösségi falfestés (mural painting) stb. A közösségi művészet nem bontja meg a hagyományos közösséget mozgósító tevékenységeket (pl. közös alkotásnak nevezhető a hímezés, melyet 40-50 évvel ezelőtt nagy érdeklődéssel összegyűlve készítettek), mert nagyon hasonló a cél: közösen, párbeszédeken, találkozásokon keresztül alkotni valamit, amiben az egyén és a közösség megjelenik. A középpontban a mindenkori alkotó ember áll, aki szimbólumokon, metaforákon keresztül közli üzenetét, és ez az üzenet érthetővé válik egy egész közösség számára. „Így tehát kimondhatjuk, hogy az alkotó-művészetet hívjuk segítségül az emberi közösségek újraélesztésére” (Thiesz, 2009, 15. o.). Ezenfelül számos kompetenciát és készséget is fejlesztenek a közösségi művészetekben alkalmazott módszerek. Előtérbe helyezték a kreativitás fejlesztését. A kreativitás fejlődése hozzájárul ahhoz, hogy más kompetenciáink is fejlődni tudjanak (Katona et alii, 2012). Ilyenek a kezdeményező-készség és vállalkozói kompetencia, kommunikációs készség, szociális kompetenciák, mint például az empátia, meghallgatás képessége. A problémamegoldó készség, a kompromisszumra való készség a tudatosság és kifejező-készség (Dombi, 2008).

Az elkészült alkotás célja a közösség aktiválása, bevonása, interakciók létrehozása, párbeszéd kezdeményezése. A közösségnek, a résztvevőknek ezáltal lehetőségük nyílik olyan tartalmakat kifejezésre juttatni, melyek fontosak számukra. Ezek a tartalmak szélesebb körben is láthatóvá válnak a megjelenítés által. A közösségi művészetnek a célja nem a tehetséggondozás, nem a kiemelkedő képességgel vagy előadó-művészeti tehetséggel rendelkező gyerekeket akarja kiválasztani. Célja, hogy minden résztvevő tudatosítsa magában, hogy mire képes, miben jó és mit tudnak létrehozni együtt (Katona, 2014).

Jelen írás keretein belül a közösségi falfestésről (mural painting/wall painting) mint a közösségi művészetek egyik ágáról teszünk említést, kiemelve a falfestésnek és az azt megelőző csoportmunkának az egyénre és közösségre gyakorolt hatásait. Hatásai, folyamata és sokszínű alkalmazhatósága által a segítő szakmában is kedvelté és alkalmassá válhat a módszer számos téma feldolgozását elősegítve, különösképpen a közösségfejlesztő projekteken.

A MÓDSZER TÖRTÉNETE

Alakok, képek festése nagyméretű falakra nem egy új keletű dolog, története évezredekre nyúlik vissza. A falfestés mint ma ismert módszer azonban a 20. század sajátja. Gyökerei latin-amerikai mozgalmakban keresendők. Az első festések célja üzenetközvetítés volt, politikai célzattal. Mexikóban már az 1910–17-es években születtek falfestmények: a Porfirio Díaz diktátor uralma alól felszabadult területek számára hirdették az elkészült falak az új eszméket, értékeket. Azért volt szükség erre a módszerre, mert így az írástudatlan rétegek is értesültek a változásokról,

magukénak érezhették azokat. A falak elbeszélő jellegűek voltak, elmesélték a kommunizmus alatt átélt szörnyűségeket, megemlítették a diktatúra bukását és az ezt követően áhított jólétet. Szócsőként funkcionáltak a szegényebb rétegek és a politikai történések között (Cockeroft, 1990, Katona–László, 2015). Ezt a vonalat követte később, az 1960–70-es években a Chicano-mozgalom is, az Amerikai Egyesült Államokban. A mozgalom tagjai sok esetben aktivisták, nem hivatásos művészek. Ők is aktuális politikai, vallási és társadalmi kérdések feldolgozása céljából kezdtek falakat festeni (Loza, 2009).

A módszert Paulo Freire brazil pedagógus és filozófus is alkalmazni kezdte, aki a 20. század közepe felé nagy hatást gyakorolt az oktatásra, és szorgalmazta az alternatív módszerek alkalmazását a pedagógiában. Fontosnak tartotta a tanulási folyamat során kialakuló bizalmi légkör megteremtését, valamint a kreatív, gyerekektől jövő ötletek figyelembevételét. A kifestett fal nem csak művészi értékkel bírt. A téma, a különböző eszközök bevonása, szimbólumok használata nemcsak egy közösség számára teszi emlékezetessé és értékké a falat, hanem az egyén számára is (Bentley, é.n., Katona–László, 2015).

A civil kezdeményezésű falfestések mellett megjelentek központi kezdeményezésre festett falak. Az egyik legkiemelkedőbb ilyen program az Amerikai Egyesült Államokban volt, melyet maga Roosevelt elnök tervezett. A program a WPA (WorkProgressAdministration) nevet viselte, és célja a gazdasági válság által munkanélkülivé vált fiatalok foglalkoztatása volt, művészeti projektek által. Csaknem tízezer rajz, szobor és más közösségi művészeteken alapuló alkotás készült országszerte, ezek többnyire dekoratív, városképző jelleggel bírtak (Krensky, Steffern, 2009, Katona–László, 2015). Ez a kezdeményezés a legelső minta arra, hogy a falfestést közösségi projektként kezdték kezelni, és új módszerként alkalmazták foglalkoztatás céljából. Ilyen projektek például a Los Angeles-i Citywide Murals Program (1974), valamint a philadelphiai Mural Arts Program (1984). Ez utóbbiak a falfestést már közösségépítő módszerként alkalmazták, közösségi üzeneteket közvetítettek általuk (Krensky, 2009).

Az amerikai példát követve, az 1970-es évektől Észak-Írországban is több, mint kétezer politikai üzenettel rendelkező falfestmény született. A festmények célja ez esetben az Egyesült Királyságtól való függetlenedés kivívása volt. Nemcsak politikai üzeneteket közvetítő, hanem mitológiai, történelmi témákat is felelevenítő festmények is jelentek meg a térségben az említettekkel egy időben (Rolston, 2015, Katona–László, 2015).

A falfestést ma már nem politikai üzenetek közvetítésére, hanem közösségépítő módszerként alkalmazzák. Ennek a módszernek a szellemi gyökere a Funarte-mozgalom², amely keretén belül 1987 óta festenek falakat, többnyire hátrányos helyzetű gyermekekkel és vidéki vagy városi közösségekkel. A gyerekeket felnőttek kísérik a festésben, a falfestést csoportmunka előzi meg, tehát egyéni bevonódást igénylő közösségi akcióként alkalmazzák a falfestést. A mozgalom szülőföldje Estelí, egy Nicaraguában lévő nagyobb város (Katona–László, 2015).

Az itt kidolgozott módszer hozta Magyarországra 2007-ben Katona Krisztina, melyet a Pécsen működő Murál Morál Mező csoporttal továbbfejlesztve létrehozták a Murál Morál módszert. Több éve dolgoznak börtönökben, gyermekjóléti intézményekben, valamint szegény körülmények között élő, hátrányos helyzetű gyermekekkel. Ezeket a festményeket kihasználhat-

2 Fundación de ApoyoArteCreadorInfantil – elérhető az alábbi linken: <http://www.funarte.org/nl/>

lan falfelületekre készítik. Egyik kiemelkedőbb munkájuk a pécsi Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézetében készített festmény, melyet a fogvatartottak készítettek a börtönudvar belső falára. Kiemelt jellege annak tudható be, hogy ez volt az első közösségi kezdeményezésük börtönben. Az intézmény zárt jellege miatt a folyamat előkészítése, az önkéntesek felkészítése és bevonása is sajátos előmunkálatokat igényelt. (Katona, 2015).

A MURÁL MORÁL MÓDSZER ÁLTALÁNOS LEÍRÁSA

A mural kifejezés a latin 'murus' szóból ered, és falat jelent, így a 'mural painting' nagyméretű falakra történő festést jelöl. A falak nagy mérete, színei, szimbólumai meghatározzák egy adott utca képét, a közösség számára pedig különböző üzeneteket közvetítenek. A falfestés a közösségi művészetek egyik ágaként a közösségfejlesztés eszköze is lehet. Ezekben a folyamatokban olyan nem formális nevelési módszereket alkalmaznak, melyek elősegítik az együttműködést, a véleménynyilvánítást, valamint a csoporttagok egyenlő bevonódását. Ez a folyamat akkor teljes, ha a csapattagok az összes fázisban részt vesznek, az ötletek gyűjtésétől a kivitelezésig. A közösségi művészetek során létrejött alkotások az egyéni képességeknek és az együttműködésnek adnak teret, olyan feladatok által, amelyeket közösen kell megoldaniuk, de mégis elengedhetetlen az egyén szerepe a megoldásban. A cél legtöbbször a közösségfejlesztés és az egyének megerősítése. Alkalmazási lehetőségei ennél szélesebb körben is kiterjeszthetők (problémamegoldó készségek fejlesztése, kommunikáció erősítése a csoportban stb.) (Katona, 2014).

A mural painting módszer az utcai, közösségi művészetek egy formája, amelyben a festés az eszköz, a legfőbb cél pedig az egyén, csoport, közösség fejlesztése (az alkalmazástól és céloktól függően). A módszer képzőművészetben alapul, de gyakorlóinak nem szükséges művészi előképzettséggel rendelkezniük. A teljes folyamat két nagy részre osztható, az első a festést előkészítő szakasz, a második maga a festés. Az alkotás első szakasza több időt vesz igénybe, mint maga a falfestés. A témafeldolgozásban a nem formális nevelési módszerek kapnak hangsúlyos szerepet. Ilyenek például a drámapedagógia, egyéni és csoportos kreativitást igénylő feladatok, a környezeti-globális és emberi jogi nevelés eszköztárából kölcsönzött elemek. A cél, hogy egyéni gondolatokból kiindulva, azokat megrajzolva csoportos munkák szülessenek, hogy később majd ezek alkothassák a fal vázát. A teljes folyamat komoly csoportmunkát igényel, közös gondolkodást, vitákat, véleményezéseket, ami nem egyszerű feladat sem a résztvevőknek, sem a koordinátornak. Ez határozza meg a csoport dinamikáját, hozzájárul a problémamegoldó és a kommunikációs készségek fejlődéséhez, erősíti a közösségben való szerepvállalást. A csoportos kompetenciákon túl, kreatív feladatok által, az említett kompetenciák egyéni szinten is fejlődnek. A teljes folyamat szinte végig önkifejezést igényel a résztvevőktől, ezáltal az adott témáról való gondolatok letisztulhatnak, bővíülhetnek. Ez hozzájárul az önmagukról alkotott kép táguálásához, egy holisztikusabb látásmód kialakulásához és a munka gördülékenységéhez. Ezért a csoportmunka első és legfontosabb feladata a bizalmi kapcsolatok kialakítása, ezt megelőzően pedig a szerződéskötés, amely letisztázza a folyamat során érvényes, mindenki által elfogadott szabályokat (Katona, 2014).

A nagy felületen történő festéshez többlépcsős út vezet. Először kisebb, majd egyre nagyobb méretű papírlapokra (A4 – A0) történik a rajzolás, festés. Ezt követheti akár vásznon végzett

munka, majd a fal. Az alapfeladatokon túllépve számos eszköz bevonható a folyamatba, témától és céltől függően. Például az élősobor, a közös játékok, tematikus beszélgetések, feladatok, levélírás stb. (Katona, 2014)

A résztvevők egyéni, majd kis- és nagycsoportos feladatokon keresztül dolgoznak. A kisebb méretű munkák is minden esetben ecsettel történnek, azért, hogy a résztvevők megszokják a nagyobb méretű ecsetekkel való munkát, a festést és a vonalvezetést. A résztvevők egyénileg és csoportosan egyaránt szimbólumokon keresztül festik meg mondanivalójukat, bemutatják azt a csoportnak, hogy az alkotás mindenki számára érthető legyen. A kiscsoportos munkák gyakran plakátszerűek, már összedolgozott szimbólumok jelennek meg rajtuk, a későbbiekben ezekkel a szimbólumokkal dolgoznak, bővítik, átdolgozzák, mélyítik ezeket. Ennek a folyamatnak akkor van vége, ha a csoport minden tagja sajátjának érzi az elkészült munkát (Katona, 2014).

Miután kis és nagyobb méretű lapokon elkészül a csapatok témafeldolgozása, akkor következő lépésként sor kerül a nagy terv elkészítésére. Ez a folyamat legnehezebb része, ugyanis az egyénileg elkészült, kiscsoportban feldolgozott munkákat össze kell hangolni. A közös tervvel a csoport minden tagjának egyet kell értenie, amíg nem tudja elfogadni mindenki, addig nem kezdődik el a festés. A tervrajz egy, a fallal méretarányos papírra készül. A résztvevők itt eldöntik a formák, alakok pontos helyét, színét. Miután elkészült a színes terv, következik a festés első lépése: fehérre kell festeni a falat, esetenként gipsszel vagy más módszerekkel kijavítani. Minden esetben jó előtte lefesteni, ezzel nemcsak megtisztítjuk a falat, hanem egy szimbolikus mozzanat is: „most már nincs visszaút” üzenettel. A csoport ekkor találkozik életnagyságban először a fallal, megtapasztalják, hogy mekkora a felület, mit jelent lefesteni azt. Ezután a falat és az elkészült tervet egyformán, méretarányosan négyzethálósá tesszük, ez megkönnyíti a formák, alakok felrajzolását a falra. A tervrajzon és a falon egyaránt a négyzeteket elláthatjuk jelölésekkel, számokkal vagy betűkkel, így a sakktáblához hasonlóan minden négyzetnek meglesz a saját kódja, amely alapján azonosítható és felfesthető. Ez azért is fontos lépés, mert a résztvevők számára könnyebb, ha egy-két négyzetre figyelnek, és azon dolgoznak. A festés során a színeket, árnyalatokat a csoport maga keveri. Az alapszíneken (piros, kék, sárga) és fehéren-feketén kívül nincs más szín előttük. A festés során először a nagyobb felületeket, a hátteret, majd a kisebb részleteket festjük meg. A résztvevők eldönthetik, hogy milyen részleten dolgoznak szívesen. A csoportvezetőnek figyelnie kell arra, hogy mindenki olyan feladatokat kapjon, amely számára ideális, és amelyben sikerélménye lehet. (Katona, 2014)

A falfestés során alapelv a tér színekkel való kitöltése. Ezenfelül olyan közös szimbólumok alkalmazása, amelyek tükrözik a csoport üzenetét. A csoportokra jellemző lehet a nagy fehér felületektől való félelem. Ez a fallal való első találkozáskor a leglátványosabb, a legelső megtorpanás és az ismeretlentől való félelem és bizalmatlanság látszik a csoporton. A résztvevők feladata az, hogy a nagy falfelületeken megtalálják saját szimbólumaik helyét, és az, hogy a zsúfoltság és az üresség között megtalálják a számukra kényelmes és esztétikailag megfelelő egyensúlyt. A több méter hosszúságú és szélességű, kültéri falak kitöltése eleinte nagy kihívást jelent minden résztvevő számára. Ilyenkor gyakori elszólások a „*én nem tudok rajzolni*”, „*biztos, hogy nekem kell itt festegetni?*”, vagy „*jó ez így egyáltalán?*”. A módszer célja, hogy a résztvevők egyéni félelmeiket csoportosan győzzék le, úgy, hogy közben olyat hozzanak létre, ami nem mindennapi látvány és feladat számukra és a közösség számára. A gátak ledöntése fontos része, akár célja is a mural painting módszernek. A résztvevők, ahogy egyre nagyobb felületeken festve szereznek sikerél-

ményeket, annál biztosabban mernek majd nekifogni a falnak, amelynek az elkészítése egy addig talán nem ismert sikerélménnyel gazdagítja őket. Ezért is hosszabb folyamat a festésre való készülés, a résztvevőknek időre van szükségük, az ilyenfajta önkifejezésre, a csoportkohézió kialakulására és a közös munkára. Hozzá kell szokniuk a színek, nagyméretű ecsetek használatához, illetve a nagy terek kitöltéséhez. A fal elkészítése csapatmunka, az egyéni felelősség összedadódik, így lesz a csoportmunka gyümölcse. Azzal, hogy az egyéni felelősség átalakul kollektív felelősséggé, a csoport önbizalma nő, a közös munka értéke jelentőssé válik (Katona, 2014).

A falfestő folyamatnak akkor lesz vége, amikor létrejön a végső alkotás, és a csoport hivatalosan is átadja a falat a nagyobb közösségnek. A zárás mindig ünnepléssel egybekötött mozzanattal, amikor a résztvevők megünnepelik, hogy képesek voltak túllépni azokon a korlátokon, melyeket a folyamat elején észleltek, emlékeznek a közös munkára, annak nehézségeire, tanulságaira, visszajeleznek egymásnak és maguknak. A záróünnepség nyitott minden érdeklődő számára, jó lehetőség az alkotás és az alkotók saját közösségükben való bemutatkozására. A közös munka befejezéseként minden résztvevő otthagyja kéznyomát az elkészült fal egy részén, ezzel aláírva többnapos munkáját (Katona, 2014). Ez a mozzanat nagy jelentőséggel bír, ezáltal a csoport a közösség részeként van jelen. Egy munka befejezése felelősséggel jár, a közös szimbólumaik ezentúl közkinccsé és többek számára érthetővé, értelmezhetővé válnak (Katona, 2014).

A fentiek fényében feltehetjük a kérdést, hogy mi a feladata ebben a folyamatban a csoportvezetőnek? A módszer egyik alappillére a demokratikus jelleg, ez a csoporttagokra és a csoportvezetőre is egyaránt vonatkozik. A demokratikus döntések sorozata végigkíséri az alkotói folyamatot, ezáltal minden résztvevő gondolatainak, ötleteinek helye van a csoportban, de a végső döntés mindig közös, a csoport döntése. Mindig az a legjobb alkotás, amit a résztvevők tudnak létrehozni, sem a csoportvezető, sem a csoporttagok nem vehetik át az irányítást, és nem utasíthatják társaikat arra, hogy másképpen csinálja. Segítséget felajánlhatnak, de csak akkor, ha az nem sértő a társuk számára. (Katona, 2014)

A csoportvezető kíséri a csoportot, de a témafeldolgozást nem határozhatják meg a témával kapcsolatos, személyes attitűdjei. Elmondhatja azokat, mint a csoport tagja, de azok használatát nem erősítheti meg. A folyamatban végig egyenrangú felekként kell haladniuk a vezetőknél a csoporttagokkal. Nem irányítaniuk kell a csoportot, hanem koordinálniuk, felügyelniük és segíteniük. A cél mindenképpen az, hogy a csoportvezető kísérelje a csoportot, és érthető instrukciókat adjon a feladatok elvégzéséhez. A folyamat akkor tud sikeresen működni, ha tiszteleten, türelmen és együttműködésen így születhet meg egy olyan közös alkotás, mellyel minden csoporttag elégedett. Nem csak a végső alkotás lesz ezáltal teljesen a csoporté, hanem a folyamatra is sajátjukként tudnak majd tekinteni, melyben megélhették képességeik kibontakoztatását és önmaguk felvállalását (Katona, 2014).

A MÓDSZER ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEI

A módszer különböző csoportokkal és témában egyaránt alkalmazható (gyerekek, fiatalok, sérültek, szülők, gyermekotthonban élő gyerekek), ezt bizonyítják azok a projektek is, melyek megvalósultak az elmúlt másfél évben. Ebben az időszakban összesen öt, falfestéssel kapcsolatos

projekt valósult meg. Az első Búzásbesenyőben, kettő Gyergyószentmiklóson és két projekt egy hargitai táborhelyen. A gyergyószentmiklósi projektben valósult meg legteljesebben a Murál Morál módszer. Ez a projekt a Gyergyói Közösségi és Szociális Erőforrásközpont SocioStartUp³ programjának keretén belül valósult meg.

A búzásbesenyői, „Színes világ!” nevet viselő falfestési akció 2016 áprilisában volt. A Gondviselés Háza öregotthon udvarának, belső betonfalait festettük ki a falu iskolájának diákjaival. A cél a falu és az öregotthon kapcsolatának ápolása, fenntartása. A témaválasztás során figyelembe vettük az idősek igényeit, a környezetet, ahol a fal készült. Természeti formák jelentek meg a falakon, fák, hegyek, völgyek, erdők és kis vidéki házak. A természetközeli színvilág kellemes hangulatot teremtett az otthon udvarán. Két fal készült el, összesen 30 gyerek közreműködésével. Az első fal a négy évszakot jeleníti meg. Az évszakokat képviselő fa az élet ciklusait is szimbolizálja, és magában rejtje a folyamatos megújulás lehetőségeit is. Ez a kép 5 méter hosszú és 2 méter magas. A második pedig egy hegyeket, dombokat, kis falvakat megjelenítő tájkép, csaknem 10 méter hosszú és 2 méter széles. A festés során a módszer második része, maga a festés érvényesült leginkább és az ehhez köthető feladatok és készségek gyakorlása. Az előmunkálatokban és tervezésben az öregotthon vezetősége segített, a kisebb formák kitalálását, a színek keverését és a falfestés körüli feladatokat a diákok végezték⁴.

A második festés egy hargitai táborhelyen valósult meg. A kolozsvári „Integrált játszóház – kolozsvári gyerekek és fiatalok számára” gyerekeivel 2016 nyarán egy tábor keretein belül festettünk egy, a Hargitán lévő táborhelyen. A fal egy ház teraszán volt, és 13 gyerek festette szülői segítségével. Ebben a festésben kihívást jelentett, hogy fogyatékkal élő gyerekekkel (mozgássérült és értelmileg akadályozott gyerekekkel) és szüleikkel készült el a közös fal. A témaválasztásban törekednünk kellett arra, hogy mindenki számára közeli, elképzelhető téma legyen. Az előkészületeknél igyekeztünk alkalmazni a módszer első részét, az ötletbörzét egyéni munka követte, ahol a gyerekek saját elképzeléseik szerint festették meg kedvenc állatukat, saját előző terveik alapján. A gyerekek számára legnagyobb élmény a nagy felületen történő festés volt. A módszer ebben a programban sajátságosan, a gyerekek igényeinek megfelelően érvényesült, kevesebb háttérmunkával és kevesebb festéssel. Három napig tartott a tervezés és a festés. A gyerekek és szüleik számára az elkészült fal látványa sikerélmény és közösségi élmény volt egyszerre. A festés folytatódott 2017 nyarán is, a téma az előző évhez hasonlóan alkalmazkodott a gyerekek igényeihez és a tábor témájához. A tábor Noé és az özönvíz története körül formálódott, így

3 A SocioStartUp program célcsoportját olyan pályakezdő segítő foglalkozású szakemberek képezik, akik az általuk felfedezett társadalmi problémákon kívánnak egy-egy szakmailag megalapozott beavatkozási terv mentén segíteni Gyergyószentmiklóson és Kolozsváron. A pályakezdő segítő beavatkozásait támogató projekt részben tanácsadás és képzés révén, részben pedig pályázati háttér, ösztöndíjak és publikációs lehetőségek biztosítása révén segíti a hiánypótló ötletek gyakorlati megvalósulását. A 2016–2017-es évben megvalósult 7 szociális beavatkozás eredményeképpen mintegy 71 általános iskolás, középiskolás, egyetemista, gyermekotthonban élő fiatal és pályakezdő szociális munkás érintett közvetlenül, 5 pályakezdő szociális munkás fiatal, akik a beavatkozásokat vezetik pedig közvetlenül. – <http://eroforraskozpont.ro/tehetseggondozas/sociostartup.html>

4 A búzásbesenyői projektről bővebben: <http://eroforraskozpont.ro/tehetseggondozas/sociostartup/52-szines-vilag.html>

a festés segítette a téma kreatív feldolgozásában. A gyerekekkel közösen megfestettük a bárkát, melyben Noé az állatokat megmentette, a bárkát víz vette körül. Festés közben átbeszéltük a történetet. Ezt követően az állatok kerültek fel a bárkára. Papírból kivágott, falra függesztett állatok díszítették a bárkát. Az állatokat a gyerekek rajzolták meg és vágták ki, időnként egy kis segítséggel. Madzaggal függesztettük fel a bárka fölé ezeket az állatokat, így az elkészült falfestmény fölött, a bárkán szabadon lebegtek az állatok. A falfestés mint közösségfejlesztő módszer speciális igényű fiatalokkal való alkalmazása hatékony és célravezető. A csoport lelkes volt, sikerélményben volt részük, és az alkotás öröme határozta meg a hangulatot.

A közösségi falfestés módszertana leglátványosabban Gyergyószentmiklóson valósult meg. A városban elkezdődött egy közösségfejlesztési folyamat, amely a Murál Morál módszer alkalmazására épül. A projekt előreláthatóan 5 éves, a „Fessünk Álmodat!” nevet viseli, célja pedig, hogy különböző korcsoportok álmaikat, céljaikat dolgozzák fel, felszínre hozzák és megfessék. Az első falrész 2016 augusztusában egy helyi gyermekjóléti intézmény (Ora International Segélyszervezet családi típusú gyermekotthonának) gyerekeivel festettük meg, a programon 10 gyerek vett részt, akik 5–8 osztályosak voltak. Az első festés kísérleti jelleggel bírt, kíváncsiak voltunk, hogy a közösség hogyan fogadja az elkészült falat. A fal egy forgalmasnak mondható sikátoron készült, 10 méter hosszú és két méter magas. A falfestésnek három szinten lehetnek hatásai: egyéni, kiscsoportos (akik dolgoznak a program alatt) és közösségi szinten. Az első projektben a közösségi hatás volt az elsődleges cél, a másodlagos a gyerekek álmainak feltárása és az azokkal való munka.

A falfestési folyamat két részből állt. Az első rész két napot vett igénybe, ez az időszak arra szolgált, hogy az egyéni tervekben kiindulva kiscsoportos tervek szülessenek, hogy később ez alkossa a fal vázát. A fal végül a „Valósítsd meg az álmaid!” üzenettel készült el, mely a fal középpontján látható egy felhőbe írva. A fal színes és megjeleníti a gyerekektől megszokott gondolatvilágot és sokszínűséget. A fal jobb oldalán egy város látható, fodrász és sminkszalonnal. A városból kiinduló út egy nyugodtabb, zöldebb környezetbe vezet. Ezt színesíti a kosárlabdapálya, a székely kapu és a motorkerékpáros lány stb. A tanyára megérkezve egy zöldségtermesztő nő fogad, gémeskúttal, játszó gyerekekkel és állatokkal. A falon levő alakok és események egy-egy gyerek álmát jelenítik meg⁵.

A fal elkészülését követően a város visszajelzése pozitív volt, ezért bátran folytattuk a projektet, így 2017 augusztusában egy újabb falszakasz készült el. Az augusztusban megvalósult „Fessünk még álmodat” program, bár az előzőhöz hasonló szerkezetű volt, mégis új feladatokkal, eszköztárral színezve kezdődött. A programra Gyergyószentmiklóson tanuló 9–12 osztályos diákokat vártunk, akik egy online jelentkezési lap kitöltésével tudtak bekapcsolódni. A hatnapos programon végül 10 diák vett részt, melynek első három napját a Fogarasy Mihály Műszaki Líceum egyik termében tartottuk, ahol csapatépítő és önismereti jellegű csoportmunkát végeztünk, még a fal elkészítését megelőzően. A csoportmunka során ismerkedős játékok segítettek abban, hogy a csoport a későbbiekben együtt tudjon dolgozni. Az egyéni, kis és nagycsoportos feladatok eredménye a falon válik nyilvánvalóvá. A fal központi alakja maga a

5 A Fessünk Álmodat projekt beszámolója: <http://eroforraskozpont.ro/tehetseggondozas/sociostartup/76-fessunk-almokat.html>

Föld, jól látható Európa, és bejelölve Gyergyószentmiklós. A háttér az égbolt, mely az egész fekete csillagokkal teli éjből kiindulva érkezik meg a Naphoz, mely a háttér másik részét képezi. Az égen feltűnnek meteorok, melyek egyediek, sajátos képek jelennek meg bennük, és épp a Föld irányába tartanak. Minden meteor egy személy álmának ad otthont: találkozhatunk egy felújított Trabantot hordozó, egy matektanárnőt megjelenítő, egy fodrászszalont ábrázoló, mérőeszközöket megjelenítő meteorral. A fal a mellette lévő falszakasztól stílusban, formákban eltérő, de témában azonos. Mindkét falfestmény az álmok, tervek témakör köré fonódik. Míg az első gyerekesebb, színeesebb, addig a második már letisztultabb színvilágban, témákban egyaránt. Ez a korosztályok közötti különbségeket és fejlődést is megjeleníti egyben.⁶ A következő években fiatal felnőttek, családosok és az idősebb korosztály munkái is helyet kapnak a síkator falán.

FALFESTÉS A GYAKORLATBAN

A következőkben egy kidolgozott, hat napra írt programtervet mutatunk be. Ez a terv átláthatóvá teszi a folyamatot, és rávilágít arra, hogy a festésen keresztül hogyan dolgozhatóak fel mélyebb témák, és hogyan tehető mindez közösségi jellegűvé. A programterv nagyvonalakban azonos a 2017-es programmal. Az alábbi program 9–12 osztályosok számára készült, napi 6 órás tevékenységre. A programban minden feladat után visszajelzés történik a csoport részéről. A visszajelzés a program egyik alappillére.

Első nap:

Hogy érzem magam? kör (képekkel) Az első nap mindig feszültségekkel tele kezdődik, a résztvevők nem minden esetben ismerik egymást. Ezért az első bemutatkozó körben segítségül hívtunk színes kártyákat (Dixit kártyákat használtunk). Az volt a résztvevők feladata, hogy a jelenlegi hangulatuknak megfelelő képet válasszák ki, és beszéljenek a kép kapcsán magukról.

A képekkel történő beszélgetést egy, a tulajdonságainkat előtérbe helyező szituációs játék követte. *Lakatlan szigeten.* Az adott szituáció alapján épp egy lakatlan szigetre tartunk, és ehhez sok mindenre szükségünk van, tehát WC-papírra is. Egy teljes tekercs papír megy körbe, és mindenki annyi négyzetet szakít belőle, amennyi véleménye szerint elég lesz számára egy ideig. Miután körbement a tekercs, azt az instrukciót kapják a résztvevők, hogy annyi tulajdonságot kell magukról mondaniuk, ahány négyzetet leszakítottak. A feladat azon túl, hogy az ismerkedést célozza, kiváló hangulatfokozó játék is.

A tulajdonságaink felsorolása után mindenki választ egy társat, lehetőleg olyant, akit a program előtt nem ismert. A feladatuk az, hogy bármiről beszélgethetnek 2 percig. A beszélgetést követően kell válaszolniuk az alábbi kérdésekre: milyen színű a szeme? Milyen felsőt viselt? Milyen cipő volt rajta? Van-e karórája? Ki van-e festve a körme? Van-e öve? Van-e gyűrűje? Stb. Bármilyen kérdés, annak függvényében, hogy mi jellemzi a csoportot. A kérdéseket követően

⁶ A Fessünk még álmokat projekt beszámolója: <http://eroforraskozpont.ro/tehetseggondozas/sociostartup/128-fessunk-meg-almokat.html>

beszélgetünk arról, hogy a figyelmünk mennyire megosztott, a résztvevők megosztják tapasztalataikat a feladattal kapcsolatban.

Zene – mozgás – közeledés. A feladat célja, hogy a résztvevők egyéni komfortzónájukból ki-
lépjenek, és nyissanak a társaik felé. A feladat alatt csendben kell lenniük, közben különböző
dallamok szólalnak meg (általában klasszikus zene). Ezalatt kap instrukciókat a csoport. Először
sétálniuk kell lehajtott fejjel, nem szabad a társaikra nézniük. Ezt követően egymásra kell néz-
niük, majd arcmozdulataikkal, mosollyal kell, hogy köszöntsék egymást, ezután kézfogással,
majd a feladat végén öleléssel. Közben folyton sétálnak, kitöltik a rendelkezésükre álló teret. (A
Rajzos-sétás gyakorlat alapján, Katona, 2015)

A színskála egy következő feladat, mely során a résztvevők hátára színes lapok kerülnek,
annyi szín, ahány résztvevő van. A feladat az, hogy egy bizonyos sorrendet látva, egy nyomtatott
vagy rajzolt színskála alapján rendeződjenek sorba, úgy, hogy közben nem szólnak egymáshoz.

Arcmozaik. Ez egy többlépcsős, összetett feladat. A résztvevők saját arcképükkel dolgoznak.
Mindenki megkapja az arcképét kinyomtatva, és mellé egy átlátszó fóliát. Az az első feladat,
hogy a fólia alá téve a fényképet, azokat az arcvonásaikat rajzolják át, melyekről azt gondolják,
hogy őket meghatározzák. Ezt követően régi újságpapírokból, színes csomagolópapírokból ki-
vágunk részleteket, melyeket közelinek éreznek. Miután kiválasztották, és kivágták ezeket a ré-
szeket, az arcképüket megjelenítő fólia alá kell ragasztaniuk, mozaikszerűen, saját ízlésüknek
megfelelően. Miután elkészülnek, az arcmozaikok egy plakát középpontjára kerülnek. Ezt a
plakátot négy részre osztják a résztvevők, és a négy részre leírják vagy rajzolják azt, hogy milyen-
nek gondolják a jelenlegi életüket, milyen lesz az 5, 10, 15 év múlva. A feladat közben és után
mindig teret kap a résztvevők visszajelzése. (Katona, 2015)

Elért céljaink. A feladat során előtérbe kerülnek azok a céljaink, melyeket már elértünk. A
célok bármilyen nagyságúak lehetnek, egy elért iskolai minősítés vagy bármilyen készségnek az
elsajátítása sikerélmény és erőforrás. Ezeket a célokat egy, két méter hosszú papírra kell megraj-
zolni. Mindenki közös lapon dolgozik, de mégis a saját életének részleteivel. Így a csoporttagok
láthatnak valamit egymás életéből, de mégis csak annyit tudnak meg az adott rajzról, amennyit
a rajzoló épp meg akar osztani belőle.

A visszajelzés a teljes program és csaknem minden programpont velejárója. A feladatok vé-
gén a résztvevők elmondják tapasztalataikat az adott gyakorlattal kapcsolatban, megismerik
egymás véleményét, megosztják nehézségeiket. A nap eleje és vége egy rituálászerű körbeállással
kezdődött és végződött. Egy „*hogy vagy*” kör mindig minden alkalommal a program szerves
része.

Második nap:

A második nap általában már oldottabb, a megszokotthoz hasonlóan „ki hogy van” körrel
indul.

Szín – hangulat. A feladat során mindenki az alapszínek segítségével kikever egy színt, egy
árnyalatot, olyat, ami közel áll a jelenlegi érzelmi állapotához. Ahogy ez kész van, az adott szín
segítségével mindenki elmondja, hogy érzi magát.

Szimbólumom. Az első feladat során kikevert szín és az előző napi sikereket elővéve minden-
ki megrajzol egy szimbólumot, mely az eddigi életét és sikereit szimbolizálja. Miután ez elké-
szült, bemutatja a többieknek.

Végtelen vonal. A feladat során egy csaknem háromméteres papírt körbeállunk, minden résztvevő egy színt választ. Elkezdjük körbehúzni a vonalakat. Közben színt cserélhetünk, irányt válthatunk. Amikor már jól láthatóan tele van a lap firkával, akkor megállunk és elkezdjük nézegetni, és kiszínezzük a papíron felbukkanó alakokat. (Firkálás gyakorlatunk alapján, Katona, 2015)

Erőforrások feltárása. Miután többször előtérbe kerültek a már megvalósult álmok és sikerek, fontos beszélni az erőforrásokról is. Az erőforrásokat két nagy plakátra ragasztjuk fel, egyik a külső erőforrásokat, másik a belsőket jelenítik meg. A feladat többlépcsős. Első lépésként általánosan összegyűjtjük ezeket az erőforrásokat, és feltesszük a falra. Ezt követően a belső erőforrásokra koncentrálunk, elolvassuk, és mindenki bekarikázza azokat, melyekről úgy gondolja, hogy már rendelkezik vele. Ezt követően kiválaszt egyet, melyben hiányt szenved, vagy amiben fejlődni szeretne, és leveszi, jelképesen „hazaviszi” azt.

Vászonfestés. A vászonfestés, már egy nagyobb felületen történő ecsetekkel való festés, amely már egy felkészítő gyakorlat a falfestésre. A festés témája a program témájától függő, vagy szabadon választható. Kisebb, 4-5 fős csoportokban történik, nagyobb méretű vászonra. Jelen program keretén belül a belső erőforrásokból, az elért és elérendő célokból kiindulva, a siker zászlóját festették meg a csoporttagok. (Lepedőplakát-festés c. gyakorlat alapján, Katona, 2015)

Harmadik nap:

Ketten egy ecsettel. A feladat során kettes kiscsoportokban dolgoznak a résztvevők, minden párnál egy ecset van, és az alapszínek. Az a feladatuk, hogy beszéd nélkül kell valami közöset rajzolniuk, úgy, hogy közben mindketten fogják az ecsetet. (Páros festés c. gyakorlat alapján, Katona, 2015)

Kiscsoportos tervezés. A fal végleges tervének elkészítése a már meglévő egyéni és kiscsoportos munkák segítségével. Három kiscsoport dolgozik egy, a fallal méretarányos lapon. Ez többórás munka is lehet, mert meg kell tervezniük, mi hová kerül, milyen színű lesz. Ezt követi a fal teljes és végleges tervének megrajzolása, vagyis a három terv összedolgozása. Egészen addig kell finomítani, dolgozni rajta, amíg minden csoporttag elégedett. (A falfestmény tervének elkészítése, Katona, 2015)

Negyedik nap:

A legelső feladat a fal tervének véglegesítése, kisebb alakítások. Majd egy rövid festésre hangoló beszélgetés, ki milyen érzésekkel van jelen, mit vár a festéstől. Ezt követi a fal előkészítése, a kijavítás, majd a fehérre való lefestés. A fal négyzethálósá tételét követően krétával felrajzolják a nagyobb formákat, és a háttér is színt kap.

Ötödik nap:

Legnagyobb feladat a festés folytatása, kisebb részletek kidolgozása, színek árnyalása. A festés kisebb szünetekkel történik, ahol lehetőség van lazító játékok játszására, beszélgetésre, kávéra a csoport igényeinek megfelelően.

Hatodik nap:

A fal véglegesítése, javíttatása. Az utolsó nap már a szépítgetésé, utolsó simításoké. Ezt követi a záróünnep, melyre a nagyközösség tagjait is meg lehet hívni. Esetenként a résztvevők egy kis emléklapot kapnak, vagy beszámolnak a közös munkáról. A legfontosabb pillanat, amikor az ünnep végén kézjegyüket a közösség láttára hagyják a falon.

A MUNKA KIÉRTÉKELÉSE

Az eddig megvalósult falfestős programok összességében pozitív hatásúnak mondhatók. A Murál Morál módszer alkalmazása során a céltól függően a programoknak egyéni, csoport és közösségi szinten is vannak hatásai, erre a fentiekben már utaltam. Ez legjobban a résztvevők és a közösség visszajelzéseiben válik érezhetővé. Példaként a *Fessünk álmokat!* projektet említeném. A program célja, hogy különböző korosztályok egy pozitív üzenetet, pozitív jövőképet adjanak a városnak, ezáltal motiválva a nagyobb közösséget. Az falfestések előtt és után kértük a résztvevőket, hogy mondják el hozzáállásukat a programhoz, mi az, amit várnak tőle és mi az, amiről úgy gondolják, hogy azt kapták tőle. Az egyéni szinten történő hatást itt látjuk a legjobban.

„Sok mindent köszönhetek ennek a programnak: habár a »mi az álmod?« kérdésre még mindig nem tudok határozott válaszokat adni, de a fehér fal már nem lenne üres. Talán ami a legjobban megmaradt az egészből, az a „belső erőforrásos” játékból származik: „magammal hoztam” az erőt és az önbizalmat a céljaim eléréséhez, amit a program után fel is használtam.” (F. D. 17 éves)

„Hatalmas bizonyíték volt ez az egy hét nekem arra, hogy bármit el tudok érni, csak akarat kérdése.” (P. H. 15 éves)

„Feltérképeztem az életem, megnéztem a külső és belső erőforrásokat, megkerestem, mi motivál engem. És azt kell mondanom, hogy eléggé ledöbbsentem, mikor megláttam, hogy mennyi mindent szeretnék elérni az életben. De ez is csak egy előresegítő lépés a teljes siker felé.” (F. K. 15 éves)

A fenti idézetek beszámolóikban olvashatóak, és alátámasztják azt, hogy egyéni szinten egyes feladatok hatással vannak a résztvevők életére. Már a tudatosítás, a felismerés is pozitív gyümölcse egy falfestő projektnek.

A közösségi falfestés, a Murál Morál módszer alapja a csoportmunka. A csoportmunkában is megjelenik az egyéni munka logikája, eszköztára is egy sajátos módon. A csoportmunka egyik előnye, hogy a csoport tagjai kérdéseikkel, problémáikkal nem kell, hogy egyedül érezzék magukat. A csoport támasz lehet a benne lévő személyeknek, valamint alkalmat ad a világról és önmagunkról való tanulásra (Pataki, 2010). A programok során a csoportban történő kapcsolatteremtések és tanulási folyamatok is megfigyelhetőek. Ez is leginkább a visszajelzésekből derül ki.

„Még mindig a sok pozitivitás és energia fergeteges hatása alatt vagyok, a többiek elcsodálkoztattak, hogy mennyi mindenhez értenek, és ez elkezdett motiválni engem.” (F. K. 15 éves)

„Szerdai napon megismerhettem egy lányt, Bogit, akivel rengeteg közös van bennünk és ledöbbsentem, hisz ritka az ilyen. Nagyon örvendtem, hogy megismerhettem.” (P. H. 15 éves)

A csoport folyamatosan fejlődött és alakult. A csoportban húzóerő volt, hogy a résztvevők kortársak és többen iskolatársaik is voltak egymásnak. Ezért saját problémáikra, kérdéseikre sajátos válasszal rendelkeztek, egymást segítve.

A program egyik célja a közösség megszólítása, így az első program után végeztünk egy felmérést, melynek célja az volt, hogy összegyűjtse a város reakcióját az elkészült falat illetően. Továbbá nemcsak megjegyzéseket, hanem ötleteket is gyűjtöttünk, ezáltal próbáltuk aktiválni és bevonni a közösséget a munkába. A felmérés során egy online felületen elérhető kérdőívet használtunk, amelynek segítségével 222 választ és véleményt kaptunk. A válaszadók életkorukat tekintve széles skálán mozognak, 12–65 év közötti személyek. A gyergyószentmiklósi helyi közösségre a szociális érzékenység magas szintje jellemző (Dániel–Deák 2015), ami miatt pozitív, támogató hozzáállásra és véleményekre számítottunk, és bátrabban kezdeményeztük a fal-festős projekteket is.⁷ A válaszok visszaigazolták várakozásunkat, látszik, hogy a nagy közösség tagjai számára napi örömforrás a fal, a válaszadók 91,7%-a szeretné vagy nagyon szeretné hasonló falak festését, számos javaslat érkezett helyszínekre, témákra és bevonandó csoportokra is (Fodor 2017). Ugyancsak ezt bizonyítják az alábbi vélemények is:

„Gratulálok a hiánypótló kezdeményezéshez!!! További sok szemet gyönyörködtető, szívet-agyat megmozgató és az arra járókat megszólító alkotást kívánok!” (válaszadó)

„Úgy gondolom, fontosak az ilyen és ehhez hasonló projektek egy közösség életében. A mai világban, amikor annyi negatív hatás éri az embereket, s sajnos úgy látom, hajlamosak vagyunk, hogy az orrunkat lógassuk okkal, ok nélkül, akkor szükség van még a legkisebb mosolyforrásra is.” (válaszadó)

„Gyönyörű, minőségi munka, remélem minden nap motiválja és hajtja a falat megálmodó gyerekeket az alkotásuk, hogy a megjelenő álmaikat váltsák valóra. Kíváncsi lennék, ki mit tesz már most, azért, hogy egy nap ne csak álom legyen motoron száguldozni, vagy menő kosarasnak lenni.” (válaszadó)

Láthattuk, hogy a falfestés mint a közösségi művészetek egyik sajátos ága hogyan alakult, bővült és vált közösségformáló módszerré. A politikai cézzalattal készülő falakon keresztül, számos módszert és területet érintve vált olyan módszerré, amely már Magyarországon és Erdély-

⁷ Dániel Botond és Deák Enikő 2014-es kutatásuk során azt találták, hogy a gyergyószentmiklósi szociális háló a reziliencia számos pozitív jelét mutatja, amelyek közül a legfontosabbak a szociális szolgáltatások lakossághoz viszonyított magas száma, a szolgáltatások diverzitása, életképessége és társadalmi beágyazottsága. A helyi szociális programok mintegy 240-260 személyt foglalkoztatnak, és körülbelül 260 önkéntessel dolgoznak. A 18.259 lélekszámú közösség 41 szociális szolgáltatás működtetéséhez járul hozzá önkéntes munkával, adományokkal (Dániel–Deák 2015).

ben is egyre elterjedtebb. A Murál Morál módszert alkalmazzák szociálpedagógusok, pedagógusok és szociális munkások egyaránt, megszínevezve azt saját szakterületük tapasztalataival és eszköztárával. Ennek köszönhetően a módszertan sértetlen, alappillérei tiszták, míg az alkalmazott eszközök változatosak lehetnek. A Murál Morál módszerben a festés sokkal inkább eszköz, a cél pedig a közösségek építése, a csoportok fejlesztése és a személyes gondolatok, érzések felszínre hozása.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Bálint, K., Földvári, F., Katona K., László, E., Péczeli Zs., Vanya, T. (2015): *A forrás magam vagyok*, Pécs, Pécsi Szín-Tér Egyesület.
2. Bentley, L. (é.n.): *A Brief Biography of Paulo Freire*, <http://ptoweb.org/aboutpto/a-brief-biography-of-paulo-freire/> letöltve 2017. május 12.
3. Carig, G. (2007): *Community Capacity-Building: Something Old, something New...*?, in. *Critical Social Policy*, 27, 335–359.
4. Cockcroft, E. és Pitman, J.W., Cockcroft, J. (1998): *Toward a People's Art – The Contemporary Mural Movement*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
5. Dániel, B. és Deák, E. (2015): A helyi szociális háló vizsgálata a közösségi reziliencia szemszögéből Gyergyószentmiklóson, *Erdélyi Társadalom*, 2015/1, 21–43.
6. Dombi, I. (2009): Közösségi művészetek társadalmi hasznossága, *Szín*, 14(2), 8–15.
7. Fodor, R. (2017): Értékeink felszínre hozása és megjelenítése közösségi művészetek segítségével, *Korunk*, 2017/11.
8. Katona, K. (2014): A bennünk lévő alkotó felébresztése, a művészetek útján. *Civil Szemle*, 11(4) 19–37.
9. Katona, K. és László, E. (2015): *The Color-Space Association of Pécs and the Method of Mural Painting „Art is the Game of Adults, Game is the Art of Children”*. Kézikönyv. Pécs, Pécsi Szín-Tér Egyesület
10. Krensky, B., Steffen, S. L. (2009): *Engaging Classrooms and Communities through Art – A Guide to Designing and Implementing Community-Based Art Education*. Lanham: Alta Mira Press.
11. Loza, G. N. (2009): *Chicano Murals and Me*. Elérhető az alábbi linken: http://www.csus.edu/wac/journal/2010/loza_essay.pdf, hozzáférés ideje: 2017.01.23.
12. Rolston, B. (2015): *The War of the Walls: Political Murals in Northern Ireland*, Belfast, Elérhető az alábbi linken: <http://billrolston.weebly.com/the-history-of-murals-in-the-north-of-ireland.html>, hozzáférés ideje: 2017.01.23.
13. Pataki, É. (2010): *Szociális munka csoportokkal, módszertani kézikönyv*, Debrecen, Szocio-Téka
14. Thiesz, A. (2009): Művészet a közösségfejlesztésben, *Szín*, 14. (2), 15–17.

ET ————— 2

MEZŐNY

Albert-Lőrincz Enikő, Dániel Botond,
Gáspárik Ildikó, Szabó Béla¹
**Beszámoló a dohányzásellenes törvény
fogadtatásáról és rövid távú hatásairól
erdélyi serdülők körében²**

Kivonat

A kutatás kerete: Romániában 2016 márciusában lépett életbe a 15/2016 számú törvény, amely megtiltja a dohányzást a zárt helyiségekben, csökkenti a passzív dohányzásnak való kitettséget, segít megelőzni számos, a dohányzással kapcsolatba hozható egészségkárosodást.

A törvény hatásainak felmérése részét képezi egy öt évre kiterjedő, a serdülőkorú dohányzással foglalkozó, nemzetközi kutatásnak.

Célkitűzés: Az érdekelt, hogy milyen a törvény fogadtatása serdülők körében, mennyire ismerik azt, hogyan hatott a dohányzási szokásaikra, illetve, hogy a családi és az iskolai környezet hogyan reagált a korlátozásokra.

Módszer: Önkitöltős kérdőívészre épített kutatásunkat Erdély három középső megyéjében (Maros, Kovászna, Hargita), a hetedik osztályos (13–15 éves) serdülők körében végeztük. A mintavételhez a megyei tanfelügyelőségek beiskolázási számainra vonatkozó nyilvántartásokat használtuk, és így véletlenszerű, rétegzett mintát alkottunk. 695 kérdőívet vettünk fel 21 helységben. A reprezentativitás érdekében figyeltünk a települések méretére és a tanítás nyelvére. A kérdőívek kitöltése önkéntesen és névtelenül történt, a szülők előzetes beleegyezésével. Az adatfelvételt 2016 júniusában került sor.

Eredmények: A megkérdezett diákok döntő többsége hallott a dohányzásellenes törvényről, és helyesli, hogy a törvény megtiltja a dohányzást a zárt helyiségekben. A szülők pozitív vélekedése a törvényről megerősíti a törvény üzenetét, vagyis a diákok jobban fogadják azt. Az is erőteljesen meghatározza a törvényhez való viszonyulásukat, hogy milyen dohányzási szokásokkal rendelkezik maga a serdülő, és a dohányos fiatalok magasabb arányban gondolják azt, hogy az új törvény hozzájárul a rejtőzködéshez, mint a nem dohányzó fiatalok.

1 Albert-Lőrincz Enikő, PhD, pszichológus, egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Kar. E-mail: e.albert.lorincz@gmail.com; Dániel Botond, PhD, szociológus, társult oktató, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Kar. E-mail: danielbotond@gmail.com; Gáspárik Ildikó, MD, PhD, adjunktus, Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem. E-mail: ildikogasparik@gmail.com; Szabó Béla, PhD, szociális munkás, egyetemi docens, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Kar. E-mail: szabobela@yahoo.com;

2 Acknowledgment: The research reported in this publication was supported by the Fogarty International Center and the National Cancer Institute of the National Institutes of Health under Award Number 1 R01 TW09280-01. The content is solely the responsibility of the authors and does not necessarily represent the official views of the National Institutes of Health.

Következtetés: Három olyan tényezőt – szülői minta, saját dohányzási szokás, kortársak dohányzási szokásai – sikerült azonosítani a serdülők percepciói alapján, amelyek hatással vannak a dohányzásellenes törvény fogadására. A serdülőkori megelőzés érdekében fontos láncszem a több generációt átfogó közösségi megelőzés, amelynek keretében erősíteni kell a dohányzásellenes kommunikációt, és pozitív példát kell felmutatni a dohányzásmentes magatartás terén.

Kulcsszavak: dohányzás, serdülők, megelőzés, dohányzásellenes törvény, szülői minták, közösségi prevenció

Abstract. Research Report on Receptivity and Short Term Effects of Clean-Air Law among Transylvanian Teenagers

Background: A new law (15/2016) that bans smoking in all enclosed public spaces was implemented in Romania in March 2016. The examination of the effects of the law is part of a five-years international research program on teenagers' smoking habits.

Main objective: The purpose of this study was to assess teenagers' perceptions on the law, their information regarded the new restrictions, how it affected their smoking behaviour, as well as how families and schools reacted to the implementation of the law.

Methods: Our cross-sectional study used a self-administered questionnaire completed by 7th grade students from three Transylvanian counties. The random stratified sample involved 695 students from 21 localities. The stratification variables were the size of the localities and the language of the education. The questionnaires were completed anonymously, with the consent of the parents in June 2016.

Results: Most of the respondents had heard about the new law, and agreed with the bans on smoking in closed places. Positive parental attitudes towards the law were associated with greater receptivity of the law among adolescents. Smoking students were more likely than non-smoking students to have a negative attitude towards the new law and were more likely to perceive that the law increased secretive smoking among adolescents.

Conclusion: We have found three factors (parental model, own smoking habits, peers' smoking habits) based on the perceptions of the teenagers' which have effect on the attitude toward the new law. Multigenerational community prevention is an important element in adolescent smoking prevention, under which we need to strengthen the antismoking communication, and to show positive models in smoking-free behavior.

Keywords: smoking, prevention, anti-smoking law, parental models, community prevention

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Albert-Lőrincz, Enikő – Dániel, Botond – Gáspárik, Ildikó – Szabó, Béla (2017). Beszámoló a dohányzás-ellenes törvény fogadtatásáról és rövidtávú hatásairól erdélyi serdülők körében. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 69–81. <https://doi.org/10.17177/77171.202>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. A KUTATÁS KERETEI ÉS ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK

A kutatást az tette lehetővé, hogy az amerikai Davidson College munkatársai, megpályázva a Fogarty Alapítvány (USA) támogatását, közös pályázatot indítottak a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem Népegészségügyi Tanszékével. A kutatási terv öt éves, Erdélyre kiterjedő, a dohányzás különböző aspektusait vizsgáló témacsomagot tartalmazott, amelyeket *Building Capacity for Tobacco Research in Romania* összefoglaló címmel ruháztak fel. A projektben szereplő hét altéma közül az egyikhez (*Community-Based Prevention and Cessation of Tobacco Use among Young Adolescents*) szervezték meg azt a kutatócsoportot, amely jelen vizsgálatot is kivitelezte.

A teljes kutatáscsomag célkitűzései többértékűek voltak: szükségesnek tartottuk, hogy megismerjük a serdülők dohányzási szokásait, illetve, hogy a helyi adottságokra épülő megelőzési programot dolgozzunk ki, valamint, hogy ezt kipróbáljuk, majd felmérjük a hatékonyságát.

A kutatás harmadik évében lépett életbe Romániában a dohányzást korlátozó törvény, és habár az eredeti tervben ez nem szerepelt – újabb lépést iktattunk be a kutatásba, annak érdekében, hogy felmérjük a törvény rövid távú hatását. A dohányzás okozta károk megelőzése érdekében, 2016 márciusában módosították a 349/2002-ös dohányzás szabályozására vonatkozó törvényt (*Prevenirea și combaterea efectelor consumului de tutun*). Áprilistól lépett életbe a 15/2016 számú dohányzásellenes törvény, amely megtiltja a dohányzást a közterületeken és a zárt helyiségekben. (Olyan nagy volt az ellenállás és a nyomás a vendéglátók részéről, hogy azóta enyhítéseket léptettek életbe: pl. speciálisan erre a célra szánt helyiségekben lehet dohányozni.)

Jelen kutatási beszámolóban azt összegezzük, hogy a megkérdezett serdülők szerint ők maguk és közvetlen környezetük hogyan vélekedik és viszonyul az új törvényhez.

A serdülőkori dohányzással való foglalkozást azért tartjuk fontosnak, mert a szakirodalom (pl. Doubeni, 2010; Chassin és mtsai., 2000; Chen és Millar, 1998) megerősíti azt az empirikus tapasztalatot, miszerint a nikotinfüggés kialakulásában a 13-14 éves korosztály a legveszélyeztetettebb. Ekkor erősödik meg – a már 10-12 éves korban, vagy még korábban kezdődő – a felnőttek viselkedésében jelentkező külsőségek tudatos utánzásának a vágya, a felnőttekkel való azonosulásra való törekvés következtében. A dohányzással való próbálkozások alsó korhatára egyre lejjebb csúszik, amire, mint jelenségre, a kutatóknak oda kell figyelnie. Saját kutatási adataink (Albert-Lőrincz és mtsai., 2016) szerint a dohánytermékek kipróbálásának átlagéletkora 11,7 év, a valaha dohányzók 13%-a már 10 éves kora előtt kísérletezett a dohányzás valamely formájával. A megkérdezett, 14-15 éves, 7-8. osztályos diákok 48%-a próbálta ki a dohányzást legalább egyszer (1200-as reprezentatív minta Románia három középső megyéjére).

Szemléletünk szerint a dohányzás adaptációs problémát jelent, mert olyan tevékenységi forma, amely mesterséges úton törekszik a lelki egyensúly és a pozitív életérzés megteremtésére, és veszélyezteti az egészségi állapotot. Ezért a dohányzás megelőzése társadalmi és közösségi feladatot kell, hogy jelentsen.

A dohányzáshoz kapcsolódó attitűdök formálódásának a megalapozója a család, mivel ebben az elsődleges szocializációs környezetben a gyermek beépíti magatartásmintái közé ennek hatásait. Szakirodalmi forrásokból (Mays és mtsai., 2014) tudjuk, hogy a serdülők dohányzási szokásait nagymértékben befolyásolja a szülők dohányzással szembeni magatartása.

2. KUTATÁSI MÓDSZEREK

Erdély három középső megyéjében (Maros, Kovászna, Hargita), a hetedik osztályos (13–15 éves) serdülők körében végeztük a kérdőíves felmérést. A mintavételhez a megyei tanfelügyelőségek beiskolázási számaira vonatkozó nyilvántartásokat használtuk, és így véletlenszerű, rétegzett mintát alkottunk. 695 kérdőívet vettünk fel, magyar és román diákoktól, 21 helységben. A reprezentativitás érdekében figyeltünk a települések méretére is: 5000 lakos alatt, 5–30 000 lakos, 30 000 lakos fölötti kategóriákat állapítottunk meg.

A kérdőívek kitöltése önkéntesen és névtelenül történt, a szülők előzetes beleegyezésével. Az adatfelvételre 2016 júniusában került sor.

A kutatást jóváhagyta a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem etikai bizottsága, és a kutatásvezetők vizsgával megszerezték a NIH (National Institutes of Health) engedélyét arra, hogy vizsgálati személyek bevonásával elvégezzék a tervezett kutatást.

3. EREDMÉNYEK

A törvény rövid távú hatását mi júniusban vizsgáltuk, amikor még az eredeti formában volt érvényes a korlátozásokat hozó törvény. Vizsgálatunk célja az volt, hogy a serdülők percepcióira alapozva megtudjuk, hogy milyen volt a fogadtatása a dohányzásellenes törvénynek a serdülők és a felnőttek (szülők, tanárok) körében, illetve, hogy milyen hatással volt a serdülők dohányzással szembeni attitűdjére.

3.1. A serdülők tájékozottsága a dohányzásellenes törvényről

Első lépésben azt akartuk megtudni, hogy a serdülők tudnak-e egyáltalán az új törvény megjelenéséről.

A megkérdezett diákok döntő többsége (88%) hallott a dohányzásellenes törvényről, 6,9% azt mondta, hogy csak homályos utalásokat hallott róla, és 5,2%-nak nem volt tudomása róla. Mivel rétegzett mintát használtunk, és a település mérete is szempontként szerepelt, megnéztük, hogy ebből a szempontból van-e érvényes különbség arra vonatkozóan, hogy hányan hallottak az új rendelkezésekről: a kisebb településeken inkább hallottak róla. Megyék szerint is találtunk különbséget: Kovászna megyében magasabb az aránya azoknak, akik hallottak róla. A nemek szerint azonban nincs különbség a tájékozottság tekintetében.

Megfigyeltük, hogy azok akik dohányoznak, gyakrabban mondják azt, hogy tudomásuk szerint szabad dohányozni olyan helyeket, amelyet a törvény tilt, pl. az utcán bárhol ($p=0.000$), közintézményekben, ahol nincs tiltótábla ($p=0.000$), buszmegállóban ($p=0.000$), az iskola mellett ($p=0.000$) stb. Erre a viszonyulásra azt a magyarázatot találtuk, hogy ezeknek a véleményeknek az alapja a kognitív disszonancia jelensége (torzítás), amely értelmében a megkérdezettek azt vélik tudni, ami megerősíti magatartásukat, hogy ne kerüljenek ellentétbe önmagukkal (Festinger, 2000).

A dohányzásellenes törvényről való tájékozottságra vonatkozóan két információforrást vizsgáltunk: a családban és az iskolában történt – a korlátozó intézkedésekre vonatkozó – beszélgetéseket vettük figyelembe.

Igazolódott az a feltételezésünk, hogy a családok nem használták ki a gyermekeik érdekében azt a lehetőséget, hogy a törvény korlátozza a dohányzást. 50,3% az aránya azoknak, akik azt mondták, hogy a szüleikkel megbeszélték a törvényt. Jó alkalom lehetett volna a serdülőkori dohányzás megelőzése céljából, ha a tiltórendelkezéseket megerősítette volna a szülők részéről jövő dohányzásellenes kommunikáció.

Ha a háttérváltozók szerint vizsgáljuk a kérdést, azt láthatjuk, hogy a település mérete szerint különbségek észlelhetők: a kisebb településeken inkább beszéltek róla. Nemek tekintetében az látszik, hogy inkább lányok családjában beszéltek róla. A megyék szerint azonban nincs eltérés abban, hogy a szülők megbeszélték-e gyermekeikkel a dohányzásra vonatkozó tiltásokat.

Sajnos az iskolák tekintetében sem jobb a helyzet. A három megye érintett iskoláiban a diákoknak csak 46,2%-a mondta azt, hogy ismertették az iskolában a törvényt.

A háttérváltozók tekintetében a helyzet a következő: a település mérete szerint van különbség a kis települések javára, a megyék szerint is van (Hargita és Maros egyforma, Kovásznában magasabb), a nemek szerint nincs különbség annak tekintetében, hogy mit mondanak a lányok és a fiúk arról, hogy az iskolában beszéltek-e velük a tanárok a dohányzásellenes törvényről.

A továbbiakban azt vizsgáltuk meg, hogy a törvényről való tájékozottság hogyan hozható összefüggésbe a serdülők törvénnel szembeni attitűdjének alakulásával.

3.2. A serdülők attitűdjének és a szülők törvényhez való viszonyulásának összefüggése

Megnéztük azokat az összefüggéseket is, amelyek a törvényről való informálódás csatornája (család, iskola) és a hozzájuk kapcsolódó szülői vélekedés és magatartás-változás között áll fenn.

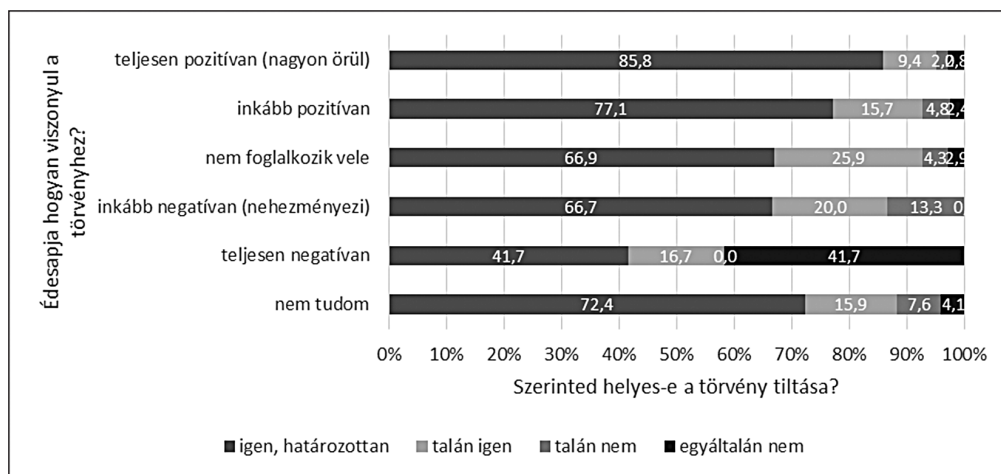
Amennyiben a törvényről való információforrásokat (család és az iskola) összevonjuk, a következő helyzetképet kapjuk: a diákok egynegyede hallott az iskolában is, és a családban is a törvényről, valamivel több, mint egytizedük egyik helyen sem értesült a törvényről.

1. táblázat. *Ismertették-e az új törvényt az iskolában, beszéltek-e róla a családban?*

		családban		
		igen	utaltak rá	nem hallottam róla
iskolában	igen	24,4	9,9	11,7
	utaltak rá	7,6	4,7	3,4
	nem hallottam róla	18,6	7,6	12,1

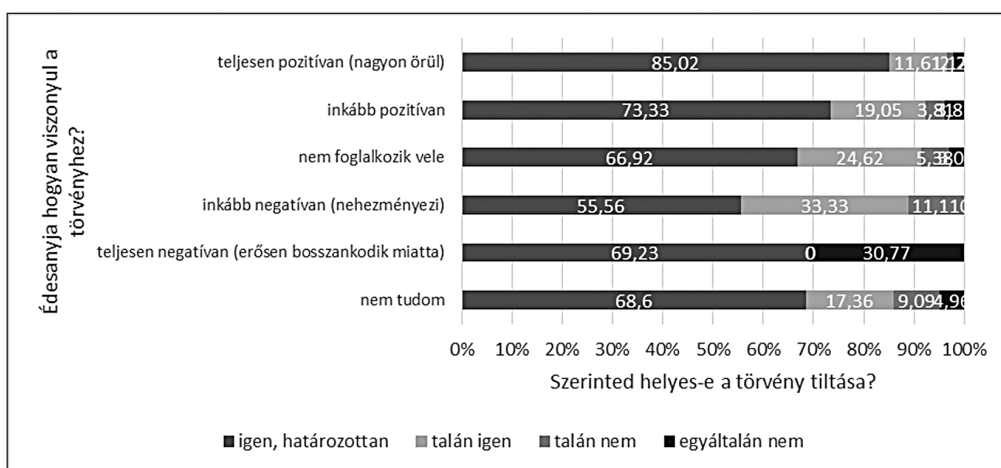
Megnéztük, hogy van-e összefüggés a serdülők attitűdje és aközött, hogy a családban beszéltek-e a törvényről? Azt láthattuk, hogy nincs szignifikáns hatása annak, hogy a családban beszélnek-e az új törvényről, arra, hogy milyen a serdülők hozzáállása a törvényhez ($p=0,347$). Úgy tűnik, hogy az, hogy beszélnek a törvényről, nincs szignifikáns hatással arra, hogy milyen a diák viszonyulása. Magyarazatként az szolgálhat, hogy a tájékoztatása meggyőződés hiányában nem jelent protektív tényezőt. A meggyőződéshez szükséges az érzelmi bevonódás, az azonosulás, nem elégséges a kognitív (tudás)elem. A dohányzással szembeni szociális attitűdök tanult hajlandóságok, az egyéni élettörténet termékei, a társas-társadalmi környezet közvetítésével alakulnak ki (Tobler, 1986; Poland és mtsai, 2006), amennyiben az egyén érzelmileg képes azonosulni ezekkel.

A serdülők viszonyulása az új törvényhez erősen összefügg azzal, hogy a szülők hogyan viszonyulnak hozzá. Ahol teljesen pozitív az édesapák hozzáállása a törvényhez, ott a diákok 85,8%-a határozottan jónak tartja az új törvényt, ahol inkább pozitív az édesapa viszonyulása, ott az arány 77,10%, ahol semleges/érdektelen, ott 66,9%. Olyan esetben, ha negatív az apa viszonyulása, az arány 66,7%, ahol erősen negatív, ott 41,7% a serdülők részéről az egyetértés. (Chi négyzet=81,598; p=0,000).

1. ábra. Apák viszonyulása a dohányzásellenes törvényhez

Hasonló a helyzet az anyák esetén is (Chi négyzet = 62,599; p<0,001). Azokban a családokban például, ahol az anyák teljesen pozitívan viszonyulnak a törvényhez, ott a serdülők 85,2%-a határozottan elfogadja a korlátozó intézkedéseket hozó törvényt, vagy abban az esetben, ha az anyák teljesen elutasítják a törvényt, a serdülőknek csak 33,33%-a tartja jónak és fogadja el azt.

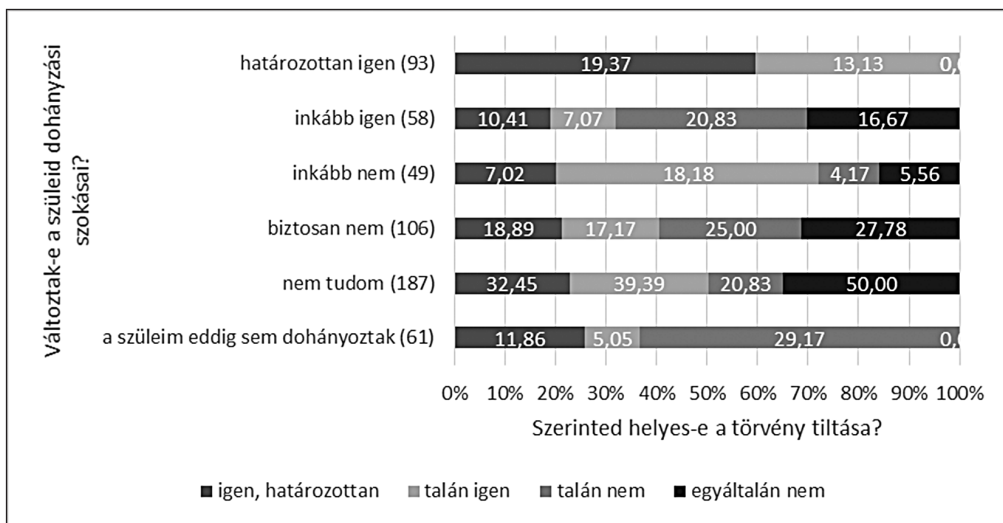

2. ábra. Az anyák viszonyulása a törvényhez

A fenti adatok azt bizonyítják, hogy a szülői vélemény mediálja a serdülők állásfoglalását, jelen esetben a dohányzást korlátozó törvényhez való viszonyulást.

Azt is fontosnak tartottuk, hogy megkérdezzük a serdülőket, hogy észleltek-e változást a szülők dohányzási szokásait illetően a törvény megjelenése után.

A szülők szokásainak változása is összefügg azzal, hogy a diákok mit gondolnak a törvényről. Ahol a szülők esetében változtak a dohányzási szokások, ott a diákok is pozitívabban fogadják a törvényt (Chi négyzet = 43,539; $p < 0,001$).

3. ábra. *A szülők magatartás-változása a dohányzásellenes törvény megjelenése után*

Fontos, hogy felhívjuk a figyelmet arra, hogy a diákok negatívabban viszonyulnak a törvényhez, ha annak az a következménye, hogy a szüleik elkezdtek otthon többet dohányozni. Ahol a szülők már nem dohányoznak, vagy le akarnak mondani a dohányzásról, ott a gyerekek 90-91%-a határozottan jó véleménnyel van a törvényről, míg ott, ahol a törvényi tiltás hatására a szülők otthon kezdtek többet dohányozni, a gyerekek csupán 64,94%- tartja határozottan pozitívnak a törvényt, és jelentős arányban jelentek meg a negatív válaszok is. (Chi négyzet = 52,058; $p = 0,000$)

2. táblázat. *Az apák magatartás-változása a dohányzásellenes törvény megjelenése után*

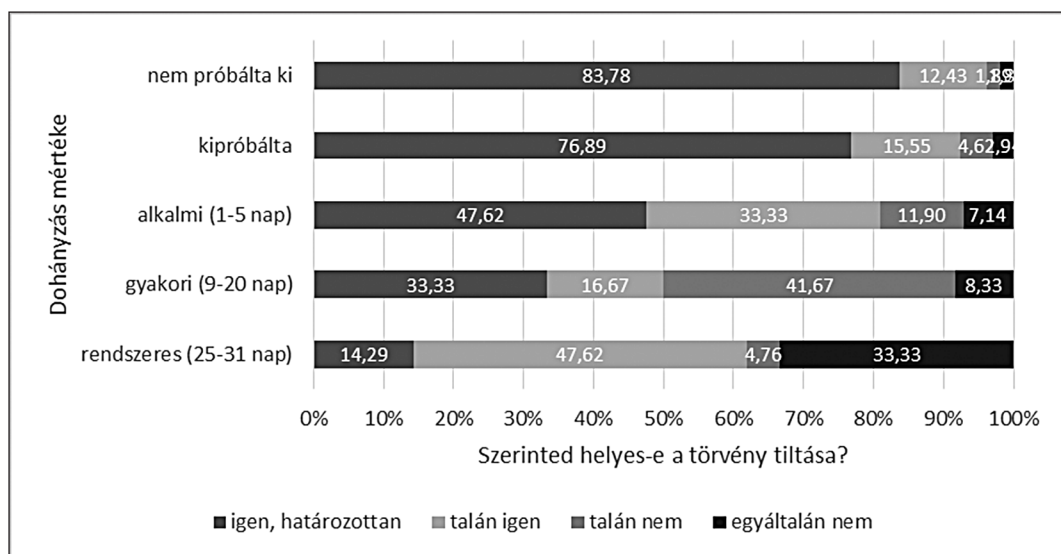
APÁK	Szerinted helyes-e a törvény tiltása?			
	igen, határozottan	talán igen	talán nem	egyáltalán nem
igen, otthon egyáltalán nem dohányzik	91,11	8,89	0,00	0,00
otthon többet dohányzik	64,94	14,29	7,79	12,99
lemondott vagy le akar mondani a dohányzásról	90,41	8,22	1,37	0,00
nem változott semmi	63,11	24,27	4,85	7,77
eddig sem dohányzott	79,88	13,81	4,50	1,80

Hasonló a helyzet az anyáknál is (Chi négyzet = 24,331; p=0,018)

3. táblázat. Az anyák magatartás-változása a dohányzásellenes törvény megjelenése után

ANYÁK	igen, határozottan	talán igen	talán nem	egyáltalán nem
igen, otthon egyáltalán nem dohányzik	88,24	8,82	0,00	2,94
otthon többet dohányzik	65,00	18,33	10,00	6,67
lemondott vagy le akar mondani a dohányzásról	79,25	13,21	5,66	1,89
nem változott semmi	63,16	22,37	5,26	9,21
eddig sem dohányzott	78,88	15,01	3,82	2,29

Az is megállapítást nyert, hogy erőteljesen meghatározza az is a korlátozásokat hozó törvényhez való viszonyulásukat, hogy milyen dohányzási szokásokkal rendelkezik maga a serdülő. (Chi négyzet = 151,252; p=0,000)

4. ábra. A serdülő dohányzása és a dohányzásellenes törvényhez való viszonyulás összefüggése

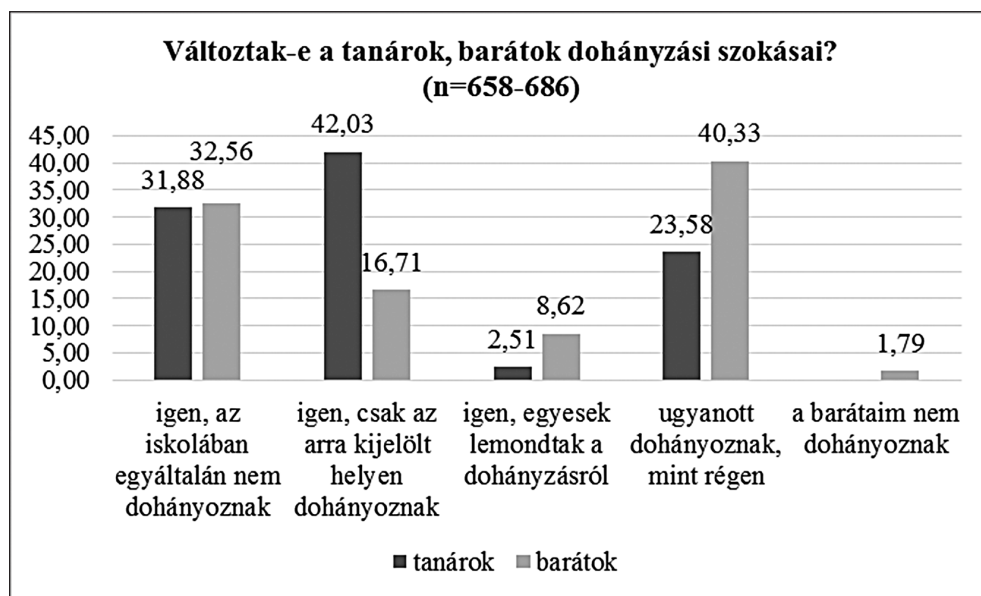
Azok, akik nem dohányoznak, 83,78%-ban értenek egyet az új törvénnyel, míg a rendszeresen dohányzóknak csak 14,29%-a helyesli a korlátozó intézkedéseket.

Kutatási adataink azt mutatják, hogy beigazolódott az a feltételezésünk, hogy ha a szülői minták megerősítik a törvény üzenetét, vagyis a serdülőknek az új törvénnyel szembeni attitűdjét nagymértékben befolyásolja, hogy a szülei hogyan ítélik azt meg, valamint, hogy milyen hatással van a szülei dohányzására.

Összességében két olyan tényezőt – szülői minta és saját dohányzási szokás – sikerült azonosítani a serdülők percepciói alapján, amelyek hatással vannak a dohányzásellenes törvény pozitív fogadtatására.

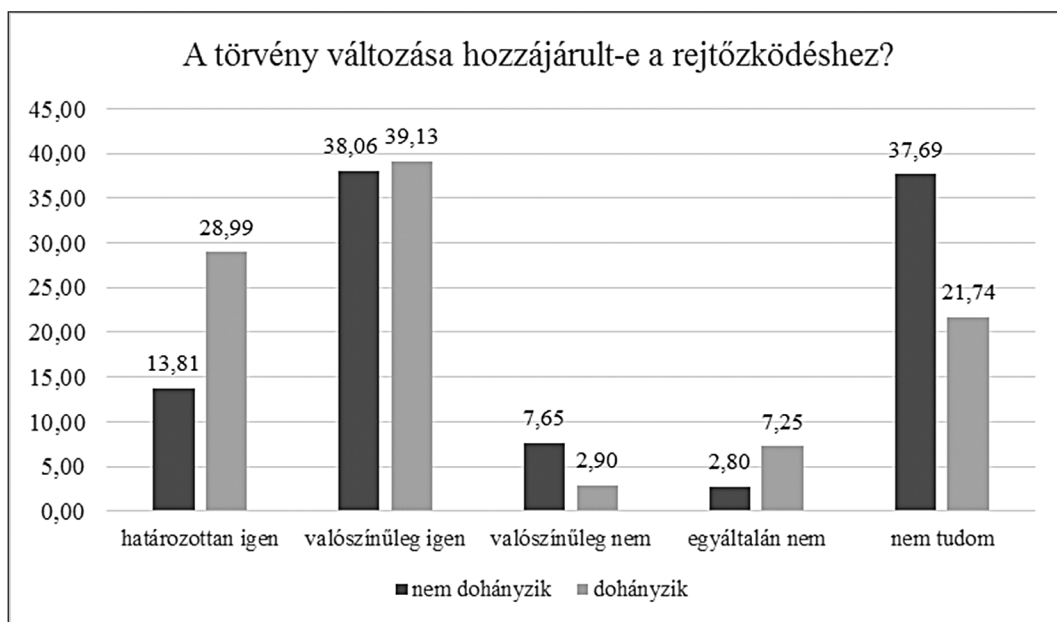
3.3. A serdülők attitűdje és az iskolai környezetben történt változások összefüggése

Amint már megállapítottuk, nincs szignifikáns hatása annak, hogy ismertették-e a törvényt az iskolában, arra, hogy a diákok hogyan viszonyulnak hozzá ($p=0,330$). A továbbiakban arra kerestünk választ, hogy a serdülők percepciója szerint változott-e az iskolában a dohányzásra vonatkozó helyzet, a törvény megjelenése után. A válaszynyerés érdekében rákérdeztünk arra, hogy a törvény érvénybelépése után változtak-e a barátaik és a tanáraik dohányzási szokásai.

5. ábra. *Dohányzási szokások az iskolákban a törvény megjelenése után*

A megkérdezettek egyharmada észleli úgy, hogy a dohányzást korlátozó törvény megjelenése után javult a helyzet: a barátaik és a tanáraik egyáltalán nem dohányoznak az iskolában. A megkérdezettek majdnem fele (42%) úgy találja, hogy különösen a tanárok viselkedésében történt változás, csak a kijelölt helyeken dohányoznak (ami az iskola területén kívül van). Ugyanakkor, szintén 40% körül van azoknak az aránya, akiknek úgy tűnik, hogy a barátaik ugyanott dohányoznak, mint a törvény megjelenése előtt. Igaz, hogy csak elenyésző arányban, de arról is beszámolnak, hogy mind a tanárok, mind a barátaik között voltak olyanok, akik a törvény hatására lemondtak a dohányzásról. Ezek mellett a biztató jelek mellett sem szabad megfeledkezni arról, hogy a dohányzást korlátozó törvény fogadtatása nem volt egyértelműen pozitív sem a serdülők megítélése, sem pedig a gyakorlati tapasztalat, a közhangulat alapján, ami arra enged következtetni, hogy a korlátozó intézkedések ösztönözhetik a rejtőzködést is. Ez a feltételezésünk be is igazolódott, ahogyan azt a 6. ábra alapján megállapíthatjuk.

6. ábra. A dohányzáskorlátozás és a rejtőzködés összefüggése

A gyakoriságok azt mutatják, hogy magasabb az aránya azoknak, akik (határozottan vagy valószínűleg) a rejtőzködés erősödésére gondolnak a korlátozások következményeként, mint azok, akik ezt nem valószínűsítik. Továbbá statisztikailag is szignifikáns különbség van a dohányzó és nem dohányzó fiatalok között abban, ahogy a törvény hatását megítélik a rejtőzködésre vonatkozóan. A dohányos fiatalok magasabb arányban gondolják úgy, hogy az új törvény hozzájárul a rejtőzködéshez, mint a nem dohányzó fiatalok (Chi négyzet = 19,018; $p=0,001$).

Arra is fény derült, hogy érvényes összefüggés van a törvényhez való viszonyulás és a rejtőzködés megítélése között (Chi négyzet = 31,608; $p=0,002$).

4. táblázat. A törvény elfogadása és a rejtőzködés megítélése közötti viszony

		Hozzájárult-e a rejtőzködéshez?				
		határozottan igen	valószínűleg igen	valószínűleg nem	egyáltalán nem	nem tudom
Szerinted helyes-e a törvény tiltása?	igen, határozottan	14,22	36,89	8,67	2,89	37,33
	talán igen	15,00	38,00	3,00	3,00	41,00
	talán nem	29,63	51,85	3,70	3,70	11,11
	egyáltalán nem	25,00	33,33	8,33	16,67	16,67

Az aktívabb dohányosok csoportjában nagyobb arányban vannak azok, akik határozottan úgy gondolják, hogy a törvény hozzájárul a rejtőzködés növekedéséhez. (Chi négyzet = 72,478;

$p < 0,001$) A gyakori dohányosok csoportjában (a mintából azokat vettük be ebbe a kategóriába, akik az elmúlt hónapban 9–20 napon dohányoztak) szintén jelentős azok aránya, akik szerint valószínűleg hozzájárul a rejtőzködéshez a törvény. Ezenkívül érdemes még megjegyezni, hogy van a rendszeres dohányosoknak is egy olyan jelentős hányada, amely szerint nem járul hozzá a rejtőzködéshez az új törvény.

5. táblázat. *A serdülők dohányzási szokásai és a rejtőzködés megtételének összefüggése*

	határozottan igen	valószínűleg igen	valószínűleg nem	egyáltalán nem	nem tudom
nem próbálta ki	12,42	33,33	7,27	3,33	43,64
kipróbálta	15,94	45,41	8,21	2,42	28,02
alkalmi (1–5 nap)	22,50	42,50	2,50	0,00	32,50
gyakori (9–20 nap)	27,27	54,55	0,00	0,00	18,18
rendszeres (25–31 nap)	41,18	23,53	5,88	29,41	0,00

Az 5. táblázat alapján elmondhatjuk, hogy akik kevésbé pozitívan állnak hozzá az új törvényhez, azok úgy gondolják, hogy a törvény ösztönzi a rejtőzködést. Nem vizsgáltuk a fenti vélemény alapját képező motivációt és indoklást, de azért tartjuk fontosnak a fenti összefüggést, mert felhívja a figyelmet a rejtőzködés veszélyére, amelyre oda kell figyelni a prevenciók tevékenységei során.

A serdülők attitűdje és az iskolai környezetben történt változások összefüggése kapcsán azt láthattuk, hogy a megkérdezettek egyharmada szerint a dohányzást korlátozó törvény megjelenése után javult a helyzet az iskolában a dohányzás terén, kevesebbet dohányoznak a tanárok és a diákok egyaránt, és főleg a tanárok jobban odafigyelnek, hogy a kijelölt helyeken dohányozzanak, de emellett arra is oda kell figyelni, hogy a korlátozások elősegíthetik a rejtőzködést.

4. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS ELŐRETEKINTÉS

Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy a dohányzásellenes törvény vegyes fogadtatásra talált Romániában. Több más ország tapasztalatából (például Finnország 2010, Spanyolország 2011, Magyarország 2012) – ahol már előbb megtörtént a korlátozó intézkedések bevezetése – tudjuk, hogy sehol sem ment ellenállás nélkül a dohányzás korlátozása. A dohányzással kapcsolatos mentalitás megváltozása hosszadalmas folyamat, amelyet lépésenként készít elő az Európa Tanács. Ebben az értelemben nagyon fontos mozzanat, hogy már 2009-ben előírták – amit 17 ország, köztük Románia is aláírt –, hogy be kell vezetni a zárt helyiségekben a dohányzásra vonatkozó tilalmat, a passzív dohányosok védelmében, valamint a tiszta levegő biztosítása érdekében (Smoke-Free Environments, 2009).

Kutatásunk azt mutatja, hogy a törvény bevezetése abból a szempontból is egyezik a nemzetközi tapasztalattal (Liu és mtsai, 2016), hogy a kisebb településeken – a nagy városokkal

szemben – alacsonyabb a dohányzási ráta, és pozitívabb a hozzáállás a dohányzást korlátozó intézkedésekhez.

Összefoglalva az eredményeket az alábbi megállapításokra jutottunk:

– Romániában, ahol 2016 áprilisától lépett életbe a törvény, a megkérdezett diákok döntő többsége – majdnem 90% – hallott a dohányzásellenes törvényről.

– A megkérdezettek több mint háromnegyede szerint helyesek az előirányzott intézkedések. A lányok körében magasabb a törvény elfogadottsága ($p=0,014$), ugyanígy településenként szintén érvényes különbséget kapunk ($p=0,038$): a kicsi településen a legelfogadottabb a dohányzásellenes törvény, legkevésbé pedig a megyeközpontokban.

– Nincs szignifikáns kapcsolat aközött, hogy otthon vagy az iskolában beszélnek-e az új törvényről, és a diákoknak milyen a viszonyulása a törvényhez. Ez nem mond ellent a kiskorúak azon jogának, hogy az egészségükkel kapcsolatos minden információt el kell juttatni hozzájuk (Albert-Lőrincz, 2013), de felhívja a figyelmet arra, hogy az elfogadás a meggyőződésen alapul, amelyet viszont a felnőttek közreműködésével, a megfelelő érzelmi alapon, az élmények segítségével lehet kialakítani.

– Összefüggés a szülők viszonyulása, szokásainak változása és a diákok törvényhez való viszonya között:

- minél pozitívabb a szülők hozzáállása a törvényhez, annál pozitívabb a diákok viszonyulása,
- ahol a szülők esetében volt változás a dohányzási szokásokban, ott a diákok is pozitívabban állnak hozzá a törvényhez,
- azokban a családokban ahol a szülők elkezdtek otthon erőteljesebben dohányozni, ott a diákok megítélése negatívabb a törvényről.

– Az egyik legerősebb tényező, ami a törvény megítélését befolyásolja, az, hogy maguk a serdülők hogyan állnak a dohányzással. Minél erősebb dohányosok, annál negatívabb a véleményük a törvényről, illetve minél kevésbé dohányoznak, annál pozitívabb a véleményük az új törvényről. Még azok körében is, akik csak kipróbálták a dohányzást, de az elmúlt hónapban nem gyújtottak rá, közel 92%-os a pozitív viszonyulás aránya (76,89% határozottan jónak tartja a törvényt, és további 15,55% inkább jónak).

Kutatási adataink azt mutatják, hogy sem a családokban, sem az iskolákban nem fordítottak elég gondot a törvény ismertetésére, a korlátozások egészségvédő hatásának megbeszélésére.

Ami előremutató lehet a serdülőkori dohányzás megelőzése szempontjából az az, hogy a megkérdezett serdülők egyharmada úgy észleli, hogy a dohányzást korlátozó törvény megjelenése után javult a helyzet: a barátaik és a tanáraik egyáltalán nem dohányoznak az iskolában. Arra is fény derült, hogy a korlátozó intézkedések következtében nő a rejtőzködés veszélye. Érvényes különbség van a dohányzók és a nem dohányzók véleménye között, abban az értelemben, hogy a dohányzók nagyobb arányban vélik azt, hogy a korlátozások inkább a rejtőzködést segítik elő, mint a dohányzásról való lemondást.

Kutatási adataink abban segítik a megelőző munkánkat, hogy rávilágítanak azokra a védőtényezőkre, amelyeket meg kell erősítenünk. Tudatában kell lennünk annak, hogy a serdülőkori dohányzás visszaszorítása nem egy máról holnapra megvalósítható életmódváltás, hanem egy olyan folyamat, amely lépésről lépésre és a serdülők attitűdjeinek, valamint dohányzási szokásainak ismeretében, a közösség szociális attitűdjének következetes, pozitív befolyásolásával – a

dohányfüstmentes élet melletti elköteleződéssel – valósítható meg. Ehhez szükségesek azok a pozitív tapasztalatok, amelyeket a generációk közötti kommunikáció és a közös élmények, valamint a felnőttek részéről tanúsított pozitív magatartásmodellek alapozhatnak meg.

IRODALMI FORRÁSOK REFERENCES

1. Albert-Lőrincz Cs. (2013). *Drepturile și dilemele morale care privesc copiii cu diagnostic medical*. Kolozsvár: Presa Universitară Clujană.
2. Albert-Lőrincz E., Gáspárik I. A., Albert-Lőrincz M., Dániel B., Szabó B. (2016). Feltáró-beavatkozó kutatás a serdülők dohányzásáról. *Korunk*, XVII (11), 90–98.
3. Chassin, L., P. C., Rose, J., Sherman, S. (2000). The Natural History of Cigarette Smoking from Adolescence to Adulthood in a Midwestern Community Sample: Multiple Trajectories and their Psychosocial Correlates. *Health Psychol.* 19(3), 223–231.
4. Chen, J., Millar, W., (1998). Age of Smoking Initiation: Implications for Quitting. *Health Reports*, 9(4), 39–6., <http://www.statcan.gc.ca/pub/82-003-x/1997004/article/3685-eng.pdf> accessed: 05.03.2016.
5. Doubeni, C. A., Reed, G., DiFranza, J. R. (2010). Early Course of Nicotine Dependence in Adolescent Smokers, published online. *Pediatrics*, 125, 1127-1133. www.pediatrics.org/cgi/doi/10.1542/peds.2009-0238 accessed: 05. 03. 2016.
6. Festinger, L. (2000): *A kognitív disszonancia elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó.
7. Liu, L., Edland, S., Myers. M. G., Hofstetter C. R., Al-Delaimy W. K., (2016). Smoking Prevalence in Urban and Rural Populations: Findings from California between 2001 and 2012. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 42(2), 152–61. doi: 10.3109/00952990.2015.1125494. Epub 2016 Jan 28.
8. Mays, D., Gilman, S. E., Rende, R., Luta, G., Tercyak, K. P., Niaura, R. S. (2014). Parental Smoking Exposure and Adolescent Smoking Trajectories, *PEDIATRICS*, 133(6), 983–991. <http://pediatrics.aappublications.org/content/pediatrics/early/2014/05/07/peds.2013-3003.full.pdf>. DOI: 10.1542/peds.2013-3003 *Pediatrics*; accessed 31 december 2016.
9. Poland, B., Frohlich, K., Haines, R. J., Mykhalovskiy, E., Rock, M., Sparks, R. (2006). The Social Context of Smoking: the Next Frontier in Tobacco Control?, *Tobacco Control*, 15(1), 59–63. doi: 10.1136/tc.2004.009886
10. Smoke-Free Environments: Europa Council Recommendation on Smoke-Free Environments(2009).http://ec.europa.eu/health/tobacco/law/free_environments/index_en.htmaccessed11.03.2017.
11. Tobler, N. S. (1986). Meta Analysis of 143 Adolescent Drug Prevention Programs: Quantitative Outcome Results of Program Participants Compared to a Control or Comparison Group. *Journal of Drug Issues*, 16(4) 537–567.

Kiss Gabriella¹

A demens személyeket gondozó családok terhelődése, szerepfeszültsége a gondozottak kognitív leépülése mentén²

Kivonat

A tanulmány a demens személyeket gondozó családtagok terhelődésének vizsgálatáról számol be, amelyet 2015–2017 között Erdély 11 megyéjében 100 olyan családdal végeztünk, akik demenciával élő személyt gondoznak. A mintavétel empirikus vizsgálat keretén belül történt, 50 családdal saját otthonában és 50 családdal már bentlakásos otthoni beutalás után, ami nem haladta meg az egy évet. A kutatásban, arra kerestünk választ, hogy milyen megküzdési szakaszokon mennek át a családok a demens személyek gondozásában, miközben veszteségek sorozatával szembesülnek? Milyen stratégiát alkalmaznak a gondozás során? Hogyan élik meg a szeretett személy személyiségváltozását? Hogyan alakulnak a gondozói szerepek? Hol van a terhelődésben a kritikus pont, amikor a család az intézményi ellátást választja? A kvantitatív elemzés mellett, fókuszcsoportos mélyebb vizsgálattal a gondozó családok szubjektíven megélt terhelődésének feltárására is hangsúlyt fektettünk.

Kulcsszavak: gondozó család, demencia, szerepmegosztás-szerepfeszültség, támogató háttér

Abstract

The study reports on the burden of family members who are taking care of demented persons, which was carried out in 11 counties of Transylvania between 2015 and 2017 with 100 families who are looking after a person with dementia. Sampling was carried out in an empirical study with 50 families in their own home and 50 families who have chosen institutional care, but not more than one year before the interview. In the research, we sought answers to what kind of coping stages the families are going through in the care of demented persons while facing a series of losses? What strategy do they use during the caring process? How do they live the change of the personality of a loved one? How do caring roles change? Where is the critical point in the burden when the family chooses the institutional care? In addition to the quantitative analysis, we also focused on exploring the subjectively experienced burdens of caring with a deeper focus group investigation.

Keywords: caregiver family, dementia, role sharing – role conflict, supportive background

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Kiss Gabriella (2017): A demens személyeket gondozó családok terhelődése, szerepfeszültsége, a gondozottak kognitív leépülése mentén. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 83–107. <https://doi.org/10.17177/77171.203>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

- 1 Kiss Gabriella, szociális munkás, doktorandusz az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola. E-mail: gabriella.kiss@caritas-ab.ro
- 2 Jelen tanulmány a szerző doktori disszertációjának egy részét közli.

BEVEZETŐ

Az Alzheimer-Kór Világszövetsége, az ADI (Alzheimer's Disease International) a 2009-es jelentésében közölte a demencia világméretű prevalenciájának adatait, amelyet világszerte 154 tanulmány alapján végeztek. 2010-ben 36 millióra becsülték a demenciában szenvedők számát, húszévente, 2030-ra majdnem duplájára, 66 millióra és 2050-re számuk 115 millióra gyarapodhat. (ADI, 2010). A demens betegek ellátása napjaink egyik legnagyobb egészségügyi és szociális kihívása, hiszen a legnagyobb teher a gondozó családokra hárul. A kognitív funkció leépülése a legnagyobb kockázati tényező, amely érinti a mindennapi élethez szükséges szociális készségeket és az önálló képességet, amelyhez gyakran társulhatnak szorongás, depresszió, hallucinációk, téveszmék. A gondozó családtagok emlékezetromlással, figyelemzavarral, észlelés- és felismerészavarral, nyelvi-megértési és kifejezési nehézségekkel, gondolkodási és orientációs-tájékozódási zavarokkal szembesülhetnek az ápolásra szoruló családtagjuknál. Szívszorító érzésként élük meg, amikor a gondozott személy sem a családtagokat, sem önmagát nem ismeri meg. Ugyanakkor viszonylag korán károsodik az olvasás, írás, számolás, a tárgyak felismerésének és használatának képessége. A betegség előrehaladó, rosszabbodó lefolyást mutat, a tünetek és a funkciózavarok súlyosbodása az évek során fokozatosan, szinte észrevétlenül történik. Amerikai szakemberek, Patricia Callone et. al. (2004) adatai szerint tíz amerikai közül egy jelezte, hogy érintett, van egy Alzheimer-kórban megbetegedett családtagja, és minden harmadik ismert valakit, aki beteg volt. Az Alzheimer-Kór Világszövetsége és az Időskorúak Nemzeti Intézete az Alzheimer-kórban megbetegedettek gondozásának éves amerikai összköltségét 100 milliárd dollárra becsülte. Nem kevesebb, mint tizből hét Alzheimer-kóros emberről otthon gondoskodott a család és a barátok, akik a közvetlen ápolás 75%-át látták el. Az ellátás fennmaradó 25%-át, átlagosan évi 12.500 dollárt a legtöbbször a családtagok fizetik. A bentlakásos otthonba való elhelyezés átlag költsége 42.000 dollár évente. (P. Callone, 2011).

Romániában közel 270.000 a demens betegek száma, ebből 35.000 személy diagnosztizált, és 20% alatt van azoknak az eseteknek az aránya, akik elérnek orvoshoz, de legtöbbször a beavatkozás már későn történik, tudjuk meg Prof. Dr. Catalina Tudosétól, a Romániai Alzheimer-Kór Szövetsége elnökétől. (Tudose, 2017). A Munkaügyi Minisztérium 2018. január 8-án közzétett legfrissebb adatai alapján Romániában 320 akkreditált idősothont tartanak nyilván. Azok az idősek, akik bentlakásos otthonos ellátást szeretnének igénybe venni, várólistára kerülnek, és a már bent élők ideiglenes vagy végleges eltávozásakor tudnak beköltözni. Az intézménybe kerülés után a havi minimális átlagköltséget a 978/2015-ös kormányhatározat szabályozza, és az 23.784 lej/év/fő. Az idősek/demens személyek a HG.886/2000-es kormányrendelet alapján a gondozási szükséglet szerint három ápolási kategóriába kerülhetnek. Jelenleg a gyergyószentmiklósi Szent Erzsébet Idősek Otthonában az átlagköltség eléri a havi 2600 lejt. Romániában a demenciában/Alzheimer-kórban szenvedő személyek a 448/2006-os jogszabály szerint, rokkantsági nyugdíjra jogosultak. A határozat alapján minden érintett személy hozzátartozója, a saját megyeszékhelyén teheti le az összeállított kérvényt a felnőtt fogyatékosági szervezet székhelyén. Az elbíráló bizottság az 51/2005-ös kormányrendelet alapján működik. A juttatás megpályázásához szükséges dokumentációnak tartalmaznia kell egy igazolást a családi orvostól (*Adeverință medicală – Anexa 5*), szakorvosi igazolás, pszichiáter, ideggyógyász (*Referat medical*), koponya-CT-

komputeres agyfelvétel, pszichológusi vizsgálat (*MMSE, BARTHEL, GAFS*), kórházi kibocsátó analízis (*Foaiie de ieşire din spital*), környezettanulmány a helyi Polgármesteri Hivatal Szociális Osztályától (*Anchetă socială 886/2000*), igazolás a jövedelemről/eredeti nyugdíjszelvény (*Adeverință de venit*), személyazonossági igazolvány (*Carte de identitate/Buletin de identitate*). Azon személyek, akik középsúlyos demenciában vannak besorolva (III. fokozat), függetlenül a jövedelemtől 39 lej juttatást kapnak, az előrehaladott állapotban lévő személyek (II. fokozat) 193 lej havi rokkantsági nyugdíjhoz plusz 79 lej kiegészítő összeghez juthatnak, míg a súlyos állapotba, I. fokozatba kerülő érintettek 234 lej rokkantsági nyugdíjra, 106 lej kiegészítő összegre, plusz 1065 lej gondozási összegre jogosultak, ami segíti a gondozó családokat a saját otthoni ellátásnál vagy akár a bentlakásos otthonok havi költség kifizetésénél.

ELMÉLETI ALAPVETÉS

Montgomery és Kosloski (2013) a gondozó családok elsődleges stressztényezőit három csoportba sorolja: 1. a munkával való terheltség mértéke, az elvégzett gondozási feladatok száma és típusa, a háztartási feladatok, 2. a gondozó által megélt terheknek a megítélése, a gondozói feladatok és azok nehézsége. 3. a felsorolt speciális problémáknak az egyén mindennapi életére gyakorolt érzelmi hatása. Idetartozik az idő, fizikai egészség, fizikai tér és a pénzügyek.

A gondozó családok pszichés terhelődésének modelljét, az elsődleges és másodlagos stressztényezők mentén, Aneshensel és mtsi. 1995-ben dolgozták ki. Az elsődleges objektív stressztényezőknél a kognitív romlást, a magatartászavart, az önellátási problémákat és az ellenállást említik. A szakemberek az elsődleges szubjektív stressztényezőknél az érzelmi-indulati reakciókat, a túlterhelődést, a csapdába esettség érzését és az intimitás elvesztését hangsúlyozzák. A másodlagos stressztényezők esetében a szerepfeszültségek mentén a családon belüli nézeteltéréseket, a munkával kapcsolatos konfliktusokat és anyagi nehézségeket említik. Az intrapszichés feszültségeken belül a szerepidentitás-vesztést, a gondozói kompetencia hiányát, az élet pozitív oldalának az elvesztését azonosítják be. Járulékos tényezőkként kapcsolódnak az életvitel, az aktivitás beszűkülése, a kapcsolati veszteségek, a szociális izoláció és a státuszvesztés. A gondozói szerepnek a kialakulása többtényezős folyamat, amely az eredeti családi szerepekből csak minimálisan emelkedik ki. Így a gondozó családtagok a gondozói szerepükhöz kapcsolódó feladatokat az eredeti családi szerepük kiszélesítésében látják. A második, mélyebb rész, amikor a gondozói feladatok és felelősségvállalás annyira megnövekednek, hogy azok túlmutatnak a normál családi szerepeken. Ebben a szakaszban a gondozók nagy része nem képes megküzdeni a saját és a gondozói szerepekkel. (Montgomery és Koslosky, 2013).

Az Amerikai Szociológiai Kutatóközpont szakemberei a Montgomery és munkatársai (Montgomery és Kosloski, Montgomery, Rowe és Kosloski, 2007) által kidolgozott gondozói identitás elmélet szerint a gondozási karrier a gondozási kontextusban bekövetkezett változásokból alakul ki. Az elméletük alapján a gondozói szerepek a családi szerepekből alakulnak ki, és ugyanúgy, mint a társadalomban betöltött szerepekre vagy társadalmi viselkedésre, a gondozói szerepekre is normák és szabályok vonatkoznak. A szerep alakulását és a szerepelvárásokat az egyén etnikai és kulturális háttere is befolyásolja (Connel és Gibson, 1997, Haley és mtsai, 1995).

Montgomery és Kosloski (2000, 2007) a gondozóiidentitás-elméletükben a gondozói karrier alakulását öt részre osztják. Az I. fázisban említik a karrier első részét, amikor a gondozó segítséget nyújt az ellátásban részesülő személynek. Ebben a fázisban a gondozók még nem azonosulnak a gondozói szereppel, csak segítenek. A II. fázis akkor kezdődik, amikor a gondozó belátja és elismeri, hogy a gondozói tevékenység, már túlmutat a kezdeti családi szerepeken. Itt, ezen a ponton történik a gondozói szereppel való önazonosulás. Ebben a fázisban a gondozó még fenntartja elsődleges családi identitását, de elismeri a gondozói szerepkört. A III. fázis akkor kezdődik el, amikor a gondozott személynek a gondozási szükségletintenzitása egy olyan szintre növekszik, amelyhez a normálértéknél lényegesen nagyobb segítségre van szükség, és ezáltal a családi kapcsolatok határai is feszítődnék. A gondozók gyakran azt érzik, hogy szeretnék megtartani az elsődleges, azaz kezdeti identitást, a rokoni szerepüket, és azt feltételezik, hogy képesek a gondozói szerepet tovább folytatni. Ez a fázis általában növeli az általuk időről időre nyújtott ellátás intenzitását, mindaddig, amíg a gondviselői szerep kerül előtérbe. A IV. fázis sok család számára hosszabb ideig fenntartható, de a gondozó családtag gyakran felülvizsgálja az otthoni gondozás lehetőségeit. Az V. fázist a gondozói karrier utolsó fázisának nevezik, amikor a gondozó családtag olyan mértékben terhelődik, hogy inkább a bentlakásos otthoni ellátást választja, vagy megpróbál egy másik családtagot bevonni. Ebben a végső fázisban a gondozó családtag gyakran választja a kezdeti elsődleges családi szerepet, visszavonul, és jelentősen csökkenti a gondozói szerepét. (Coe és Neufeld, 1999, id. Montgomery 2007).

Tom Kitwood (1997) elméletében a demens személyekkel való munkához, a pozitív kapcsolatok fenntartásához 12 interakciót találunk: *megismerés, tárgyalás, együttműködés, időzítés, lazítás, találkozás, validálás, tartás, megértés, leegyszerűsítés, kreativitás, adás*. A demenciával élő személynél a validálással betekintést nyerhetünk a gondozott életébe, ami segít a mélyebb megértésben. A segítő munka, a személyközpontú gondozás Carl Rogers elméletéhez és gyakorlatához kapcsolódik, ezt az emberi hozzáállást erősítik meg Killick és Allan 2001, id. Gemma M. M. Jones és Bère M. M. Miesen (2004).

A családon belüli szerepmegosztások, a gondozási terhek azonban szerepfeszültségekkel járhatnak. A családi feszültségeknél Carter, E. A. és McGoldrick, M. (2004) a családok életében két tengelyt különböztetnek meg: a horizontális tengelyt, ami az előre jelezhetőfejlődési folyamatokat jelenti, továbbá az ezzel járó stressz és az előrelátható eseményeket, mint pl. a hátrányok, hosszú ideig tartó betegségek, korai halálesetek, valamint azok a környezeti feszültségek, amelyeket a család nem tud kontrollálni. A vertikális stresszoroknál kiemelik a szerzők az előző generációk által átörökített tapasztalatokat, a szülőktől átvett mintákat, a meg nem oldott régebbi elakadásokat. Szerintük a család azon a ponton a legsérülékenyebb, ahol az aktuális krízis felébreszti az elfojtott problémákat, szorongásokat.

Az 1979-es években Cantor egy „hierarchikus-kompenzációs modellt” dolgozott ki, amelyben azt találhatjuk, hogy a gondozó családtag kiválasztódása egy többtényezős folyamat, amelyet leginkább a gondozott családi köre szokott bevállalni. Cantor azt is megemlíti, hogy a gondozottal való kapcsolatot befolyásolhatja a gondozó családtag kora, neme, fizikai állapota, továbbá a kettőjük közötti kapcsolat minősége. A család mint rendszer a gondozásban erősebb-magasabb hierarchiát képvisel a formális rendszerrel, illetve a szakmai segítőkkel szemben. Cantor modellje szerint a formális segítség alárendelt szerepbe kerül a család erősnek mondható rendszerével szemben. A fenti modellhez kapcsolódik az 1985-ben kidolgozott Litwak-feladat

specifikus modellje, ami az informális és formális segítők közötti átjárhatóságot, a feladatok megosztását jelenti. A Litwak-modell abban különbözik a Cantor-féle modelltől, hogy ebben az értelemben az informális segítők, a családon belüli személyek az érzelmi támasznyújtást biztosítják, és a formális segítők inkább a szakmai tudásban, a bentlakásos otthoni ellátásban vállalnak szerepet, és segítik a gondozó családot. (Szabó L., 2014) A gondozók stresszterhelődésének vizsgálatában egy nagy jelentőségű tranzakcionális megközelítéshez kapcsolódik Pearlin „stresszfolyamat elmélete” „Stress process theory” néven ismertté vált modellje, amelyre építve a gondozás során észlelt stressz-tényezők árnyalt elemzését végezte el Lazarus és Folkman (1984), továbbá Pearlin et al. 1990-es években. (Pearlin, 1981).

HIPOTÉZISEK

A demenciával élő idősök saját otthonukban való ellátása, gondozása többtényezős folyamat. Kérdésként merülhet fel bennünk, hogy a család gondozási erőfeszítései ellenére melyek azok a kritikus pontok, amelyek ahhoz a döntéshez vezetnek, hogy a család kezdeményezze a bentlakásos otthoni elhelyezést. Ez a vizsgálati szempont kevésbé merült fel a korábbi kutatásokban, miközben meghatározó jelentőségű lehet a családban megtartó, ill. otthonközeli ellátások megerősítése, támogatása szempontjából. Ugyanakkor a demenciával élő időseket gondozó családok nehézségeivel kapcsolatban tágabb megközelítésben sem találhatunk erdélyi vagy magyarországi kutatásokat. Ezt a kérdéskört helyeztem a kutatásom középpontjába.

Az idős családtag bentlakásos otthoni elhelyezése kritikus esemény lehet a család életében, amelyet feszültségekkel, konfliktusokkal terhelt időszak előzhet meg. Feltételezem, hogy ebben meghatározó szerepet játszhat az is, hogy a gondozó családok magukra maradnak, és hiányoznak azok a szolgáltatások, támogató hátterek, amelyek segíthetnék a demenciával küzdő idős családban történő gondozását. A kiinduló hipotézisünk kapcsán egy sor feltevést fogalmazhatunk meg, amelyeknek jelentős része szakirodalmi támpontokkal, korábbi kutatások eredményeivel alátámaszthatók, így:

– a leépülési folyamat előrehaladásával növekvő gondozási terhekkel és a „zavaró viselkedés” egyre nehezebben kezelhető formáival találkozhatunk,

– a gondozó családtag a gondozás során különféle megküzdési szakaszokon át egy „gondozói karriert” futhat be, és ez jelentősen érintheti a családban betöltött szerepeit, és gyakran konfliktusok forrása lehet.

Figyelmünket e tényezőkre szűkítve az alábbi hipotéziseket fogalmazhatjuk meg:

I. hipotézis: A leépülési folyamatban a gondozó családok szempontjából a legjelentősebb változásokat az önellátó képesség és az elemi szociális készségek romlása képviseli. Az ennek nyomán növekvő gondozási terhek az elhelyezési döntésben alapvető szerepet játszanak.

II. hipotézis: A gondozás során a kognitív hanyatlást „tengelytünet”-ként képviselő emlékezeti romlás, valamint a demencia kialakulása nyomán megjelenő „zavaró viselkedés” /BPSD/ súlyossága jelenti az egyik legnagyobb kihívást, és súlyosbodásuk közvetlenül szerepet játszik az elhelyezés kezdeményezésében.

III. hipotézis: A primer gondozó családtag gondozási feladatainak jelentős növekedése, és a gondozó szerep invazív jelenléte, a veszteséggel való szembesülés, a családban megbénítja az

addigi mindennapi működést, és a tarthatatlanná váló helyzet döntő szerepet játszik az elhelyezési döntésben.

IV. hipotézis: A nehézségek ellenére a gondozó családoknál erőfeszítéseket láthatunk gondozásra szoruló idős családban megtartására. Fontos azokat a „reziliencia tényezőket” is vizsgálnunk, amelyek a gondozási feladatokhoz kapcsolódó sikeres megküzdés tényezői.

V. hipotézis: Feltételezem, hogy különbség mutatkozik az intézményi elhelyezést kezdeményező családok és a családi gondozást biztosító családok között, és e különbség az általam felvett interjú és kérdőíves vizsgálatok mentén megragadható.

Azt feltételezhetjük, hogy ezek a tényezők jelentős része, ill. több tényező együttes jelenléte – egyre kedvezőtlenebb hatásuk nyomán – fontos szerepet játszik az elhelyezési döntésben.

ELŐZŐ KUTATÁSOK

Az utóbbi években, évtizedekben több nemzetközi kutatás (Zarit et al. 1985, Aneshensel et al. 1995., Kaplan 1996, Zarit et al. 2005) a demens időseket gondozó családok felé fordult. Dr. Szabó Lajos szerint a mérsékelt és közép súlyos demencia esetében az érintett idősök 70-75%-a bentlakásos otthoni ellátáson kívül marad, és rendszerint a családok kapnak hangsúlyos szerepet gondozásuk során. Ennek felismerése nyomán a figyelem egyre inkább a gondozó családok felé fordult, és egyre több kutatási adat utal arra, hogy a családok terhelődése és annak pszichoszociális következményei a demenciában szenvedő idősök gondozása kapcsán nagyban érintik a családok életminőségét, és jelentős mértékben befolyásolják a gondozó családtagok pszichés egészségét is. (Szabó 2011., Pék. 2013.). E kutatások a gondozó családtag stresszterhelődését és annak következményeit, a szerepkonfliktusokat, valamint a gondozó családon belüli feszültségeket vizsgálta.

Ezek a kutatások jelentős hatást gyakoroltak a demenciaspecifikus ellátások fejlődésére – ezenbélül a gondozó családoknak nyújtott szolgáltatások, támogató hátterek kialakításának ösztönzésére, mint pl. támogató csoport a gondozó családtagok számára. Pék, 2013., Steven Zarit kutatásai alapján elmondhatjuk, hogy nemzetközi tapasztalatok bizonyítják, hogy a gondozók, még a modern ellátási körülmények ellenére is, nehézségek sorozatával szembesülnek. (Steven H. Zarit, Sara Honn Qualls, 2009).

A 70-es évek óta magával a demenciával többet foglalkozunk, és azt is mondhatjuk, hogy Tom Kitwood (1997) személyközpontú elmélete alapján a diagnózis mögött megpróbáljuk megkeresni az embert. A segítő munka, a személyközpontú gondozás Carl Rogers elméletéhez és gyakorlatához kapcsolódik. Ezt az emberi hozzáállást erősítik meg Killick és Allan 2001, id. Gemma M.M. Jones és Bére M.M. Miesen (2004). Mary Kaplan (1996) a gondozó családok rizikótényezőivel kapcsolatosan azt hangsúlyozza ki, hogy a családi működés, a családon belüli kapcsolatok minősége és a támogató hátterek fontos elemei a túlterhelődési kockázatnak. Szabó Lajos (2011) arra mutat rá, hogy a gondozott és gondozó családtag korábbi jó kapcsolata nem jelenti automatikusan azt, hogy az a terhelődés kockázatát csökkentené. Cars-Zander (2009) arra hívják fel a figyelmünket, hogy a demenciában megbetegedettek hozzátartozói az önellátási képességek hanyatlása miatt legtöbb esetben megviselőnek, és stresszel telinek élik meg a

helyzetüket. Connel és Gibson (1997) Haley és mtsai (1995) szerint az egyén etnikai és kulturális háttere is befolyásolja a szerep alakulását és a szerepelvárásokat.

Több jelentős kutatás valósult meg, amely a gondozási nyomást és gondozási identitást (Montgomery és Koslosky, 1994; Rowe és Koslosky, 2007), a gondozó családok életminőségét, a demenciával diagnosztizált személyek és családtagjuk, illetve környezetük közötti kommunikációt vizsgálta (Kruse 2010). A kutatók az eredményeik alapján azt a következtetést vonták le, hogy ha nem sikeres a kommunikáció a demens személy és az őt körülvevő környezete között, akkor a demens-ellátás területe életminőség szempontjából alacsony szinten marad.

Számos kutatás eredményeiből azt láthatjuk, hogy a gondozó családok nem rendelkeznek tapasztalatokkal, nem kapnak kellő segítséget a gondozási kihívásokra. (Dr. Naylor David, 1985–2001), Henry Brodaty, Marika Donkin (2009) azt találták, hogy a gondozást befolyásolhatják a kulturális és szociális normák. A kutatók szerint a demenciában szenvedő személyek gondozásában szükség van az empátiát javító beavatkozásokra, amelyek segítik a gondozó családtagokat a gondozott személy megváltozott viselkedésének mélyebb megértésében. Ezek a kutatások azt mutatják, hogy a gondozó családok a gondozás során, kiemelkedően fontos szerepet töltenek be, viszont a hiányos támogató hátterek és erőforrások nélkül családon belüli viták, válságok, konfliktusok, a gondozó családtag pszichés megbetegedése, akár pszichoszomatikus megbetegedések is kialakulhatnak. (Szabó L., 2014).

Az Amerikai Egyesült Államokban az 1985 és 2001 között közreadott közel 100 vizsgálat alapján Dr. Naylor David orvos, a Torontói Egyetem vezető professzora megállapítja, hogy a kórházi és otthoni átmenet során a beteg ellátása negatív kimeneteket eredményez, mivelhogy a gondozó családtagok nagyon kevés segítséget kapnak az egészségügyi szakemberektől. A gondozók fókuszcsoportjaiban úgy találták, hogy a családtagok nincsenek felkészülve a gyakorlati és érzelmi kihívásokra. (Naylor, 2002). Henry Brodaty, Marika Donkin (2009) ausztráliai szakemberek 2007-ben amerikai és afroamerikai demens személyeket gondozó családtagokkal végzett kutatásuk alapján arra a következtetésre jutottak, hogy azok a családok, akik demens személyt gondoznak, életminőség szempontjából kihívások és terheltségek sorozatát élik meg, mind a családi, szociális, társadalmi izoláció, mind a pénzügyi terhek miatt. Eredményeik alapján megtudjuk, hogy a gondozást befolyásolhatják a kulturális és szociális normák, a motiváció, a gondozó neme, életkora, etika, a nevelés, a társadalmi részvétel, a lelki és a személyes pszichikai hozzáállás. Azt találták, hogy a hagyományok, a kultúra, a kötelesség, a szófogadás (gyereknél), a vallás és a lelki élet, a remény és a közösség tanácsai meghatározzák a gondozó családok gondozásban való részvételét. Ezért a formális intézményi beutalásnál, akadályok léphetnek fel. (Brodaty és Donkin, 2009).

A gondozó családok hangulatával, depressziójával, szorongásainak vizsgálatával számos tanulmány foglalkozik, (Eisdorfer et al. 2003, Joling et al. 2012, Mittelman et al. 2008), tudjuk meg Henry és Donkin (2009) kutatásaiból. Az Amerikai Egyesült Államok, Duke, észak-karolinai Öregedés és az Emberi Fejlődés Kutatóintézet munkatársai (Bomin Shim, Julie Barroso, Linda L. Davis) 2011-ben összehasonlító kvalitatív elemzésben vizsgálták a demens személyeket gondozó házastársak negatív, semleges, illetve pozitív tapasztalataikat. Kutatásuk célja az volt, hogy feltérképezzék a gondozó családokban, hogy a gondozási tapasztalatok hogyan különböznek egymástól. Vizsgálatukban 57 gondozó házastárssal készítették interjút. Miután elvégezték a kutatást, a hozzátartozóknak három csoportját azonosították be: egy negatív csoport-

tot, egy ambivalens csoportot és egy pozitív csoportot. Azok, akik a negatív csoportban voltak, a házastársukkal kapcsolatosan mind a múltban, mind a jelenben negatív összefüggéseket írtak le. Ezek a gondozók nem lelték örömeiket a gondozásban, a saját kielégítetlen szükségleteikre irányult a gondozás, és nem a demenciával élő házastársuk szükségleteire. Azok, akik az ambivalens csoportba kerültek, arról számoltak be, hogy elvesztették a kapcsolatukat a házastársukkal, de még mindig elégedettségüket fejezték ki a gondozásukkal kapcsolatosan. Ők a gondozással kapcsolatosan vegyes érzelmeket írtak le, és számukra is nehéz volt elfogadni a házastársuk megváltozott viselkedését. A harmadik csoport a múltbeli és jelenlegi kapcsolatában a még mindig meglévő kapcsolatra fókuszált, nem arra, ami már elveszett. A gondozás elégedettséggel töltötte el, megértették a házastársuk viselkedését, és nem vártak el semmit cserébe. A kutatók szerint a demenciában szenvedő személyek gondozásában szükség van az empátiát javító beavatkozásokra, amelyek segítik a gondozó családtagokat a gondozott személy megváltozott viselkedésének a mélyebb megértésében. (Shim B., Barroso J., Davis L. 2011).

A KUTATÁS MÓDSZERTANA, ADATFORRÁSA

A primer gondozó családtaggal folytatott tájékozódó interjúban a funkcionális akadályozottságra és a pszichoszociális nehézségek felmérésére fókuszálunk. Ehhez a *módosított ADL-skála – és az önálló életvitel kérdőív* (Szabó L. 2000), illetve a *módosított IADL-skála és az önellátó képesség kérdőív* (Szabó L., 2003) ad támpontokat, amelyek az előzményre és háttérre vonatkozó csomópontok mellett, a hipotézis bemutatása során érintett tényezők mentén találhatóak. Az interjú a gondozó család problémáiról egy átfogó áttekintést tesz lehetővé, és alapját képezi egy kvalitatív elemzésnek. A kutatásban alapvetően enyhén retrospektív feldolgozás történik, és ennek során a hozzátartozó visszapillantó információira támaszkodhatunk. A tájékozódó interjúhoz szorosan kapcsolódva alkalmazzuk a *szociáliskészség-szint-felmérés* (Szabó L. 2003) értékelő rendszerét, amely támpontokat ad az önellátó képesség, a meglévő alapvető szociális készségek és a szociális alkalmazkodás, beilleszkedés fő jellemzőiről. E támpontok árnyaltan tükrözik a demenciából adódó nehézségeket és az ezek nyomán felmerülő gondozási feladatokat. A családban folyó gondozás kapcsán felmérjük az *önálló életviteli képességet* is, mert az előrehaladó demenciában valószínű, hogy jelentős romlás mutatkozik ezen a téren. Értékelése során ugyanakkor körvonalazódik a gondozó családtag hosszú távú feladata az életviteli nehézségek kezelésében, miközben az önellátó képesség és az önálló életvitel képessége meghatározó szerepet játszik a gondozó családtag napi gondozási terhelődésében. E három felmérés támpontokat nyújt a gondozó „objektív terhelődésének” megítéléséhez. Ezt a képet árnyalja tovább a gondozás során felmerülő *gondozási feladatok családon belüli megoszlásának áttekintése*, amely segít abban, hogy felmérhessük a gondozás kulcsszemélyeit a családon belül. Kiemelt támpontokat jelent a *primer gondozó* családtagra háruló feladat. E tényezők hatását vizsgálva, ezt követően a „szubjektív terhelődés” vonatkozásában fontos támpontokat szerezhetünk a primer gondozó családtag terhelődésének közvetlen vizsgálatából, valamint a kognitív nehézségek és a zavaró viselkedés és azok gondozóra gyakorolt hatásának felmérése során. Miközben figyelmünket az elhelyezési döntéshez vezető nehézségek felé fordítjuk, fontos mérlegelnünk a *veszteség és tehetetlenség érzésével szemben ellensúlyt képviselő – a gondozó családban megtartást erősítő – pozitív*

attitűdöt, és a megküzdést segítő spirituális tényezőket. A veszteségek és tehetetlenség megélése gyakran felveti az anticipált gyász jelenlétének szerepét a gondozási terhek növekedésében. Ennek vizsgálata kétségtelenül indokolt lenne, akárcsak a személyes kapcsolati háló és a társas támogatás feltérképezése, a szükséges források és szolgáltatási hátterek elérhetőségének értékelésével együtt.

A gondozó családok elhelyezési döntése háttérének a vizsgálatában potenciálisan szerepet játszó tényezők széles körét vizsgálhatjuk, de a jelen kutatásban kritikus kérdésként merült fel, hogy mekkora időráfordítással számolhatunk, és milyen mértékben terhelhetjük meg a gondozó családokat. Gondos mérlegelést kívánt az, hogy a vizsgálati szempontrendszerünket és eszköztárunkat mennyire és hogyan korlátozzuk, figyelve arra, hogy a korlátozás ellenére a kutatási kérdésfelvetésekre még megfelelő, releváns támpontokat kapjunk. Az előkészítő munka során áttekintettük a kutatási tervben vázolt eszköztárat, amelyet egyrészt a korábbi gyakorlatból emeltünk be, ill. átvettünk, elvégezve a fordítás, adaptáció, valamint a kutatási témához illeszkedő módosításokat. *Az önellátó képesség felmérése* (Szabó L. 2000) az önellátó képesség és szociális készségek értékelésére kidolgozott szempontrendszer, amely hat tényező mentén 7 pontos skálán értékeli a demenciával küzdő idős funkcionális leépülésének mértékét. E felmérés támpontjai jól tükrözik azt, hogy a gondozás során a gondozó családnak milyen nehézségekkel kell szembenéznie, és ezek súlyossága milyen mértékű. *Az emlékezeti és viselkedési problémákat értékelő skála* (Zarit 1985) a hozzátartozó értékelésén alapul, amely két szempontsort tartalmaz: egyrészt objektíven értékeli 30 tünet, ill. zavaró viselkedés gyakoriságát, másrészt annak szubjektíven megélt mértékét, hogy az adott tünet, ill. zavaró viselkedés mennyire jelent problémát a gondozást végző hozzátartozónak. *A primer gondozó családtag terhelődésének felmérése* (Zarit 1985), amely 22 tétel alapján azt méri fel, hogy a gondozás során keletkező nehézségek milyen mértékben terhelik meg a gondozó családtagokat – a terhelődés mértékét 4 pontos skála tükrözi. *A gondozáshoz kapcsolódó pozitív attitűd felmérése* (Farran et al. 1999.) a veszteségek és negatív tapasztalatok, valamint a gondozás során szerzett pozitív tapasztalatok és az azok nyomán kialakuló pozitív gondozási attitűd arányát, súlyát méri, 43 tétel köré csoportosítva. A skála támpontokat nyújt a gondozó családtag megküzdő képességéről, és szemben a patológia – deficit szemlélettel a mobilizálható belső erőforrások felé fordítja a figyelmet. *A családon belüli szerepek alakulásának vizsgálatában* (Szabó–Kiss, 2015) a családi feladat- és szerepmegosztást és a mentális romlást követő feszültség növekedését és szerepstruktúra átalakulását vizsgáltuk, amely a kutatás lényeges eleme, és amely módszertani szempontból megváltozott, mert saját meggondolás nyomán ezt úgy alakítottuk át, hogy elvetettük a korábban tervezett – házastársi kapcsolat és szerepek alakulását vizsgáló – Hurwitz-féle rangsorolási skálát /Hurwitz 1961/, mert az mélyen érintette volna a család személyes-intim viszonyait, ugyanakkor kevésbé tükrözte a gondozási nyomásra formálódó, családi szerepviszonyokat. A gondozó családokat vizsgálva, elsőként azt ismerhetjük fel, hogy a gondozás feladata nem egyenlően oszlik meg a családban. Fontos felmérnünk azt, hogy ki milyen feladatokat vállal, és milyen súllyal oszlanak meg a családban a gondozási feladatok. Kiindulópontunk az önellátó képesség és az élet mindennapi működtetéséhez szükséges feladatok ellátásának megléte, amelyet az ADL- és IADL-skálák szempontjai, ill. e tényezők árnyaltabb vizsgálata nyomán mérlegelhetünk. Rendszerint azt látjuk, hogy az ezekkel kapcsolatos nehézségek felmerülése során a feladatok ellátását nagy arányban egy „primer gondozó családtag” veszi át, gyakran valamilyen mértékig megosztva más csa-

látagokkal, akik másodlagos gondozókká válnak, és alkalmanként tehermentesítő kulcsszemélyekkel a családból, rokonságból vagy a személyes kapcsolatháló keretében megtalálható személyeket bevonva. A gondozás szempontjából a segítségnek ez a fontos köre az ún. „instrumentális szerepek”, amelyeknek jelenlétét és megoszlását kell először tisztáznunk. A szerepek és feladatok megosztása vagy a primer gondozó családtagra nehezülése jó fokmérője a szerepterhelődésnek, amelyet elsősorban a primer gondozó családtag terhelődésének felmérése után láthatunk. A szerepmegosztás és a gondozóiszerep-túlterhelődés a támogató munka tervezésének meghatározó mutatói. Ez utóbbi alakulásában jelentős tényező a demenciával küzdő idős” zavaró viselkedésének” súlyossága, gyakorisága és az arra adott gondozói reakciók. Alapvető kérdés az, hogy e nyomások, az azokat kísérő érzelmi feszültségek és a napi gondozási tevékenység kihívásai hogyan érintik a család működését, különösen a gondozó családban korábban meglévő szerepviszonyokat és egyensúlyokat. Ezt elsősorban a primer gondozó családtag szerepeinek alakulása mentén fontos vizsgálunk. A módszertani eszköztárat kiegészítettük egy hatülékes *fókuszcsoporttal*, amelyen 5 család vett részt, és amelyben 5 kérdés mentén vizsgáltuk a szubjektív terhelődés folyamatát. Első ülés: Hogyan emlékszik vissza a diagnosztizálás pillanatára? Mit élt át akkor? Második ülés: Hogyan hatott Önre, és hogyan tudta kezelni a gondozott zavaró viselkedését? Harmadik ülés: A gondozott személyiségváltozása mennyire befolyásolta mindennapjait? Negyedik ülés: Anticipált gyászreakciók, a demenciához kapcsolódó életvéggel járó nehézségek kérdésköre. Ötödik ülés: Rezilienciátényezők – milyen megküzdési stratégiákat alkalmaznak? Hatodik ülés: Ön szerint mi hiányzik az ellátórendszerből?

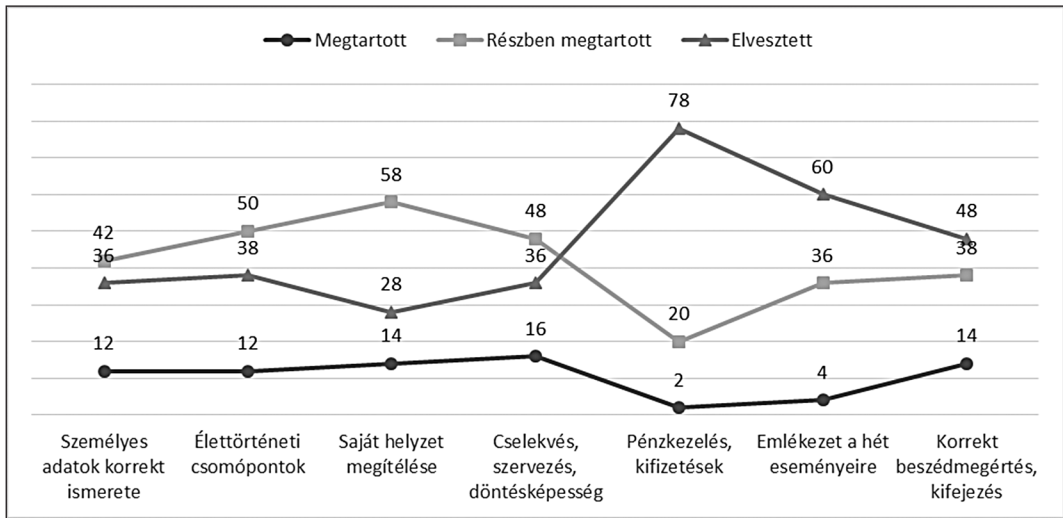
A kutatási programban részt vevő családok kiválasztásánál szakértői kiválasztást alkalmaztunk, amelyben olyan családokat tértképeztünk fel, akik a saját otthonukban demens/alzheimeres személyt gondoznak, továbbá a bentlakásos otthonban élő demens személyek családtagjai közül azon személyeket, akik hozzátartozói az elmúlt évben, 2016-2017 között, költöztek be a gondozóotthonba. Ezért a kutatás enyhén retrospektív. A kutatás az elhelyezési döntés háttértényezőinek feltárására irányul. A vizsgált családokat Erdély különböző településeiről választottuk ki, valamint a Gyulafehérvári Caritas gyergyószentmiklósi Szent Erzsébet Idősek Otthonában beutaltak családjaikat kerestük meg. A mintát illesztéses módszerrel dupláztuk meg, azokról a településekről kerestünk további családokat, amelyekről a beutaltak érkeztek. A demenciával diagnosztizált személyek családjaik elérésében családorvosok és pszichiáterek segítettek. A mintába így az ország 11 megyéjéből kerültek be családok, a következő eloszlásban: Hargita megye 33%, Brassó 16%, Maros 11%, Fehér 9%, Kolozs 7%, Szatmár 6%, Kovászna 5%, Szilágy 4%, Szeben 3%, Beszterce-Naszód 3%, Bihar megye 3%.

A vizsgálat keretében kvalitatív és kvantitatív elemzésben a felvételre kerülő és saját otthonukban élő demenciában szenvedő idősök primer gondozó családtagként szereplő hozzátartozójával készült interjú és kérdőíves vizsgálat. Jelen mintában a gondozottak korosztály szerinti megoszlásában a 45–54 év: két személy, az 55–64 éves korosztályban: 10 személy, 65–74 év: 15 személy, a 75–84 év: 48 személy, a 85–94 év: 25 személy érintett a demenciában. A mintában részt vevő demens személyekből tizenkilenc személy 8 ált. alatt végzett, 28 személy általános iskolát, ami a legmagasabb arányt mutatja, tizenhét személy szakmunkásképzőbe járt, huszonhárom személy középiskolába, főiskolára három személy, és egyetemet végzett 10 személy. Az iskolai végzettség után megnéztük a foglalkozás szerinti gyakoriságot. Erre a mintára vonatkozóan 28 személy szakképzetlen munkásként dolgozott, 10 személy mezőgazdasági munkás, és

ugyancsak 10 személy pedagógusként, egészségügyi szakmunkásként 8, közlekedési szakmunkásként 8, orvosként 7 személy, kereskedelmi dolgozóként szintén 7 személy, építőiparban 6, önálló kisiparosként 4, könnyűipari szakmunkásként 3 és vegyipari szakmunkásként két személy dolgozott.

ELSŐDLEGES OBJEKTÍV STRESSZTÉNYEZŐK A KOGNITÍV ROMLÁS LABIRINTUSÁBAN

A gondozottak általános fizikai állapotuk szerint: 4 személy súlyosan legyengült fekvő beteg, 30 személy legyengült, inaktív; átlagos állapotban van 20 személy, és jó fizikális állapotú, aktív 46 személy. Itt azonban említést kell tennünk arról, hogy a demenciával élő személyeknél hosszú ideig tapasztalható a jó fizikai állapot, ellentétben a lassú, illetve gyors kognitív leépüléssel (1. ábra), amelyhez zavaró viselkedések sorozata társul és a vizsgálat szempontjából nézve a leginkább megterheli a gondozó családokat.

1. ábra. *A gondozottak kognitív funkciójának állapota*

Forrás: saját szerkesztés

1. tábla. Szociáliskészség-szint-felmérés V. Viselkedés adekvációja, konvencionális viselkedés, impulzuskontroll, realitáskontaktus

Szociális készség-szint 1. Konvencionális viselkedés	Interjú felvételének helye	
	SZEIO	KO
Teljesen zavart, dezorientált viselkedés	8	6
Súlyosan zavart viselkedés (meztelenre vetkőzik, nyilvános vizelés)	2	2
Szembetűnő inadekvát viselkedés (nem öltözik fel megfelelően). Nyílt, kritikátlan szexuális magatartás	20	22
Jól megragadható kritikátlanság, a viselkedés fellazulása, a konvencionális viselkedés szabályait nehezen tartja be.	10	6
A kritikai mérlegelés képessége csökken. Viselkedése fellazult, kevésbé óvatos.	10	8
Konvencionális viselkedés egyszerűbb helyzeteiben jól boldogul, de árnyaltabb tapintatosabb viselkedési helyzetekben kevésbé adekvát.	0	6
Szociális készség-szint 2. Impulzus kontroll	SZEIO	KO
Teljesen dezorientált beteg, kontaktus nem alakítható ki	8	4
Nyugtalan, zavart állapot, hirtelen megnövekvő affektivitás, külsőbefolyásolás-kontroll nem érvényesíthető	10	10
Agresszivitás, agitált, nyugtalan magatartás. Fokozott mozgáskésztetés	10	12
A helyzethez nem illő, érzelmi indulati reakciók, kirobbanó indulati reaktivitás, érzelmi-indulati inkontinencia	8	8
Érzelmi, indulati labilitás. Feszültségre könnyebben fellazul, alacsony feszültségtűrő képesség	12	16
Megfelelő érzelmi, indulati kontroll.	2	0
Szociális készség-szint 3. Realitás kontaktus	SZEIO	KO
Teljesen zavart, a külvilággal való kontaktusa teljesen elveszett	8	4
Realitás kontaktusa nagymértékben romlott, környezetének történéseit nem tudja követni	10	6
Szociális környezet történéseit, eseményeit nem tudja követni, de az összefüggéseket már nem ismeri fel	8	16
Nem tudja megfelelően felmérni a szociális helyzeteket, könnyen megtéveszthető. Napi eseményt nem tudja követni	14	8
Bonyolultabb helyzeteket nem látja jól át. Alkalmazkodó képessége beszűkült	10	12
Megfelelő realitás kontaktus, tájékozódási képesség a különféle helyzetekben.	0	4

Forrás: Saját szerkesztés (SZEIO = Szent Erzsébet Idősek Otthona, KO = Kliens otthona)

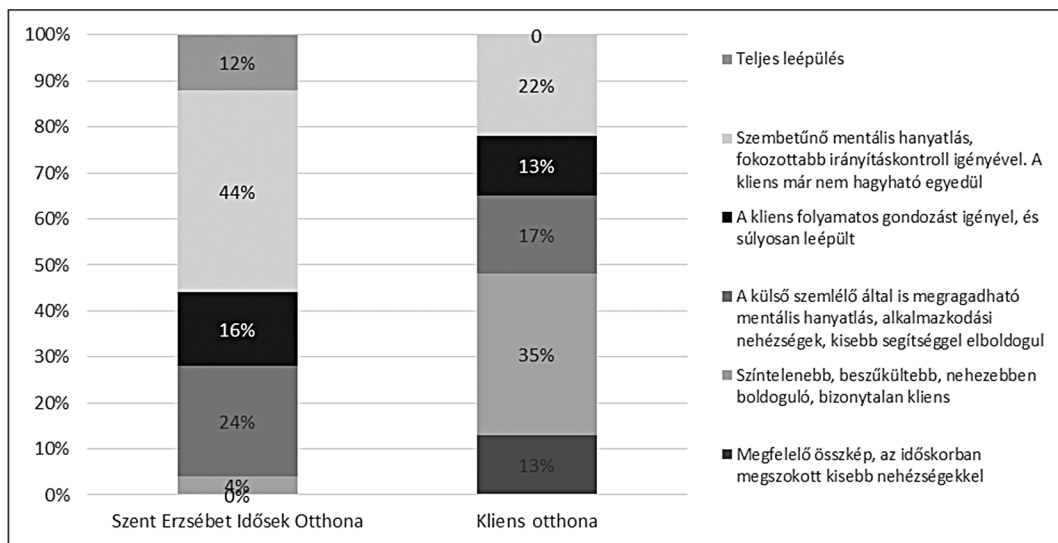
2. tábla. V. Viselkedés adekvációja 1-től 7-ig terjedő pontozási skálán

	1. Konvencionális viselkedés		2. Impulzuskontroll		3. Realitáskontaktus	
	SZEIO	KO	SZEIO	KO	SZEIO	KO
1 pont – teljes leépülés	8	6	8	4	8	4
2. pont – A kliens folyamatos gondozást igényel, és súlyosan leépült.	2	2	10	10	10	6
3. pont – Szembetűnő mentális hanyatlás, fokozottabb irányítás, kontroll igényével. A kliens már nem hagyható egyedül.	20	22	10	12	8	16
4. pont – A külső szemlélő által is megragadható mentális hanyatlás, fokozott alkalmazkodási nehézségekkel, de képes még kisebb segítséggel elboldogulni.	10	6	8	8	14	8
5. pont – Színtelenebb, beszűkültebb, nehezebben boldoguló kliens/a kliens megéli azt, hogy bizonytalanabb, nehezebben boldogul, feledékenyebb.	10	8	12	16	10	12
6. pont – Megfelelő összkép, az időskorban megszokott kisebb nehézségekkel, lassabb, körülményesebb, nehézkesebb kliens.	0	6	2	0	0	4

Forrás: saját szerkesztés

A 2. ábra alapján a vizsgálat globális értékelését látjuk külön kimutatva a SZEIO-ban, és külön a KO-ban. Összefüggéseket és különbségeket találtunk, amelyek háttérben a számok mögött az intézményi ellátásba kerülés tényezőit is láthatjuk. A szociális készség szint értékelő rendszere alapján egy széles körű vizsgálatba tekinthettünk bele, amellyel beleláthattunk a gondozott mindennapi életvitelének deficitjeibe. A szociális készségek területén mutatkozó romlás szoros kapcsolatot mutat a kognitív funkciók állapotának a mérésével (ADL, IADL), és ebből az eredményből arra következtethetünk, hogy a hanyatlás súlyossága, a mindennapi életviteli önálló képességekben való akadályozottság egyik meghatározó tényezője lehet a bentlakásos otthoni ellátás igényléséhez.

A KO-ban élők önálló képességének globális vizsgálatának eredményét látjuk százalékos megoszlásban, amelyben 35% színtelenebb, beszűkültebb kliens, 22%-nál szembetűnő mentális hanyatlás tapasztalható, 17%-ban a külső szemlélő által is tapasztalható romlás, 13%-ban a kliens folyamatos gondozást igényel és súlyosan leépült, és szintén 13%-ban megfelelő az összkép, az időskorban megszokott kisebb nehézségekkel.

2. ábra. Szociális készség szint VI. vizsgáló értékelése.
A gondozottak szociális készség szintjének globális értékelése (százalékos eloszlás)

Forrás: saját szerkesztés

MÁSODLAGOS STRESSZTÉNYEZŐK – GONDOZÓI SZEREPEK, SZEREPFESZÜLTSEGEK AZ EREDMÉNYEK TÜKRÉBEN

A gondozási feladatokat leginkább a gondozottak gyerekei (56), házastárs (22), unoka (8), szomszédok (8), testvér (4), és két esetben az egyéb rokonok vállalják fel.

A **terhelődés vizsgálatának eredményeinél** azokat a kérdéseket (2, 3, 5, 6, 9, 16, 17, 18) emeltük ki, amelyek a leginkább tükrözik a gondozási nehézségeket. Az esetszámok mentén azt olvashatjuk le, hogy a már bentlakásos otthoni körülmények között élő demens személyek hozzátartozóinál az adott kérdésre adott válaszlehetőségek (soha, ritkán, olykor, elég gyakran, szinte mindig), szemben a kliens otthonában gondozást végző családtagokkal, magasabb terhelődést mutatnak.

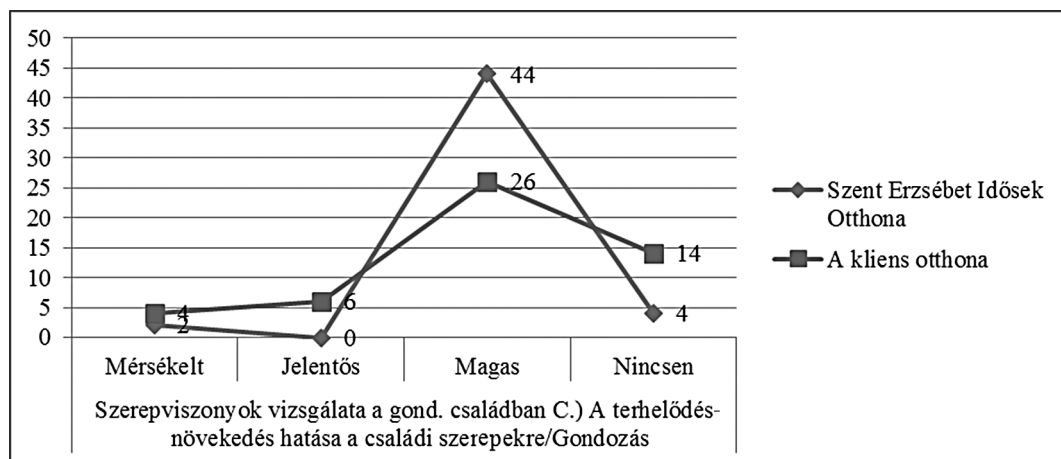
3. tábla. A terhelődés vizsgálatának eredményei

Terhelődés a gondozás során (Zarit, 1985)		Soha	Ritkán	Olykor	Eleg gyakran	Szinte mindig
2. Úgy érzi-e, hogy a hozzátartozójára fordított idő miatt nem marad elég ideje saját magára?	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	2	12	14	22
	Kliens otthona	12	8	2	18	10

Terhelődés a gondozás során (Zarit, 1985)		Soha	Ritkán	Oly- kor	Elég gyakran	Szinte mindig
3. Érez-e feszültséget a hozzátartozója gondozása és a családi kötelezettségei, illetve munkája között?	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	0	4	28	18
	A kliens otthona	2	16	6	14	12
5. Dühösnek érzi-e magát a hozzátartozójával való foglalkozás során?	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	8	16	20	6
	A kliens otthona	10	16	4	8	12
6. Úgy érzi-e, hogy hozzátartozójának gondozása negatívan érinti a többi családtagjával vagy barátaival való kapcsolatot?	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	2	20	14	14
	A kliens otthona	0	14	14	14	8
9. Feszültnek érzi-e magát, amikor a hozzátartozója körül tevékenykedik?	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	0	6	40	4
	A kliens otthona	4	10	8	20	8
16. Úgy érzi-e, hogy képtelen hozzátartozóját hosszabb távon gondozni?	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	2	12	10	26
	A kliens otthona	0	12	10	4	24
17. Úgy érzi-e, hogy hozzátartozója betegsége miatt elvesztette az irányítást élete felett?	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	0	6	30	14
	A kliens otthona	6	8	2	20	14
18. Vágyik-e arra, hogy hozzátartozója gondozását valaki másra hagyja?	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	0	14	24	12
	A kliens otthona	0	10	8	16	16

Forrás: saját szerkesztés

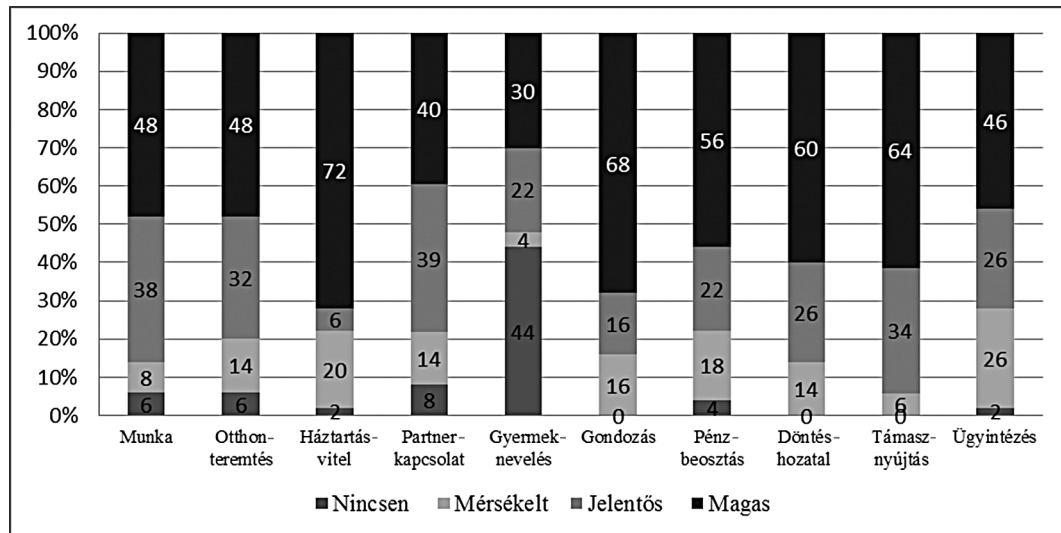
A terhelődés növekedése, a szerepviszonyok vizsgálata (Szabó–Kiss (2015) (3. ábra) a négy válaszlehetőség alapján: *nincsen, mérsékelt, jelentős, magas*. Az ábráról azt olvashatjuk le, hogy a kliens otthonában négy esetben mérsékelt a terhelődés, hat esetben jelentős, huszonhat esetben magas, és tizennégy esetben nincsen terhelődés-növekedés a családi szerepek kapcsán, ami arra enged következtetni, hogy ebben az esetben a demens személy gondozása nem okoz a családon belüli szerepekben nagyobb problémát. A Szent Erzsébet Idősek Otthonát ábrázoló grafikonon azt láthatjuk, hogy a beutalás előtti időszakban két esetben mérsékelt volt a terhelődés, négy esetben nem észleltek különösebb problémát, viszont negyvennégy családban a családi szerepekre vonatkozó terhelődés nagyon magas volt.

3. ábra. Terheltség növekedése a családi szerepekre

Forrás: saját szerkesztés

A 4. ábrán a primer gondozó családtagok szerepfeszültségének vizsgálati eredményét látjuk. Ha az adatokra fókuszálunk, emeljük ki azokat a faktorokat, amelyek a legmagasabb szerepfeszültséget mutatják, ilyenek: háztartásvitel (72 eset), a gondozás (68 eset), támasznyújtás (64 eset) és a döntéshozatal (60 eset).

4. ábra. A primer gondozó családtag szerepfeszültség-vizsgálatának eredményei (N=100)

Forrás: saját szerkesztés

Azt feltételezhetjük, hogy ezen tényezők jelentős része, ill. több tényező együttes jelenléte – egyre kedvezőtlenebb hatásuk nyomán – fontos szerepet játszik az elhelyezési döntésben.

A kutatásban arra figyeltem fel, hogy a primer gondozó családtag kiválasztódása többtényezős folyamat, ami családon belüli feszültségekkel járhat, hiszen a megszokott családi szerepek mellett prioritásként a demens személy gondozása áll. Nézzük a Szabó és Kiss (2015) által kidolgozott kérdőív eredményeit, amelyek tükrözik a korábbi feltevéseket.

4. tábla. *A primer gondozó családtag szerepfeszültség-vizsgálatának eredményei a két változó között*

A primer gondozó családtag szerepfeszültsége (Szabó–Kiss, 2015)		Nin- csen	Mér- sékelt	Jelen- tős	Ma- gas
A primer gondozó családtag szerepfeszültsége/ Munka	Szent Erzsébet Idősek Otthona	2	2	26	20
	A kliens otthona	4	6	12	28
A primer gondozó családtag szerepfeszültsége/ Pénzbeosztás	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	8	16	26
	A kliens otthona	4	10	6	30
A primer gondozó családtag szerepfeszültsége/ Háztartásvitel	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	4	4	42
	A kliens otthona	2	2	16	30
A primer gondozó családtag szerepfeszültsége/ Ügyintézés	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	8	14	28
	A kliens otthona	2	18	12	18
A primer gondozó családtag szerepfeszültsége/ Döntéshozatal	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	2	14	34
	A kliens otthona	0	12	12	26
A primer gondozó családtag szerepfeszültsége/ Partnerkapcsolat	Szent Erzsébet Idősek Otthona	8	10	10	22
	A kliens otthona	0	4	28	18
A primer gondozó családtag szerepfeszültsége/ Otthonteremtés	Szent Erzsébet Idősek Otthona	4	2	20	24
	A kliens otthona	2	12	12	24
A primer gondozó családtag szerepfeszültsége/ Támasznyújtás	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	2	10	38
	A kliens otthona	0	4	20	26
A primer gondozó családtag szerepfeszültsége/ Gondozás	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	6	8	36
	A kliens otthona	0	10	8	32

Forrás: saját szerkesztés

5. tábla. A gondozói szerep és a terhelődés növekedés vizsgálata a két változó között

Szerepviszonyok vizsgálata a gondozó családban (Szabó-Kiss, 2015)		Nin- csen	Mér- sékelt	Jelen- tős	Ma- gas
A terhelődés növekedés hatása a családi szerepekre/Munka	Szent Erzsébet Idősek Otthona	2	8	24	16
	A kliens otthona	2	6	14	28
A terhelődés növekedés hatása a családi szerepekre/Pénzbeosztás	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	0	22	28
	A kliens otthona	0	10	12	28
A terhelődés növekedés hatása a családi szerepekre/Háztartásvitel	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	8	16	26
	A kliens otthona	2	10	8	30
A terhelődés növekedés hatása a családi szerepekre/Ügyintézés	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	10	16	24
	A kliens otthona	0	12	14	24
A terhelődés növekedés hatása a családi szerepekre/Döntéshozatal	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	8	12	30
	A kliens otthona	0	0	14	30
A terhelődés növekedés hatása a családi szerepekre/Partnerkapcsolat	Szent Erzsébet Idősek Otthona	0	4	22	24
	A kliens otthona	2	6	8	34
A terhelődés növekedés hatása a családi szerepekre/Gyermeknevelés	Szent Erzsébet Idősek Otthona	22	0	8	20
	A kliens otthona	22	6	8	14
A terhelődés növekedés hatása a családi szerepekre/Otthonteremtés	Szent Erzsébet Idősek Otthona	2	2	22	24
	A kliens otthona	2	2	16	30
<i>A terhelődés növekedés hatása a családi szerepekre/Támasznyújtás</i>	<i>Szent Erzsébet Idősek Otthona</i>	0	8	12	30
	<i>A kliens otthona</i>	2	2	18	28
A terhelődés növekedés hatása a családi szerepekre/Gondozás	Szent Erzsébet Idősek Otthona	2	0	44	4
	A kliens otthona	4	6	26	14

Forrás: saját szerkesztés

A HIPOTÉZISEK EREDMÉNYEI

Az első hipotézisünk kapcsán figyelmünket arra fordítottuk, hogy a leépülési folyamatban a gondozó családok szempontjából a legjelentősebb változásokat az önellátó képesség és az elemi szociális készségek romlása jelenti. Az ennek nyomán növekvő gondozási terhek az elhelyezési döntésben alapvető szerepet játszanak. Az eredmények alapján azt figyeltük meg, hogy azok a gondozó családok, akik már bentlakásos otthoni ellátást választottak, a családi szerepük mellett, kevésbé tudták biztosítani a gondozási szükségletek megoldását.

A második hipotézisben azt vetettük fel, hogy a gondozás során a kognitív hanyatlást „tengeletünetként” képviselő emlékezeti romlás, valamint a demencia kialakulása nyomán megjelenő „zavaró viselkedés” súlyossága jelenti az egyik legnagyobb kihívást, és súlyosbodásuk közvetlenül szerepet játszik az elhelyezés kezdeményezésében. Egyik legjellemzőbb zavaró tünetként említhetjük a bolyongást-eltévedést, ami a gondozó családok szempontjából nézve is veszélyfor-

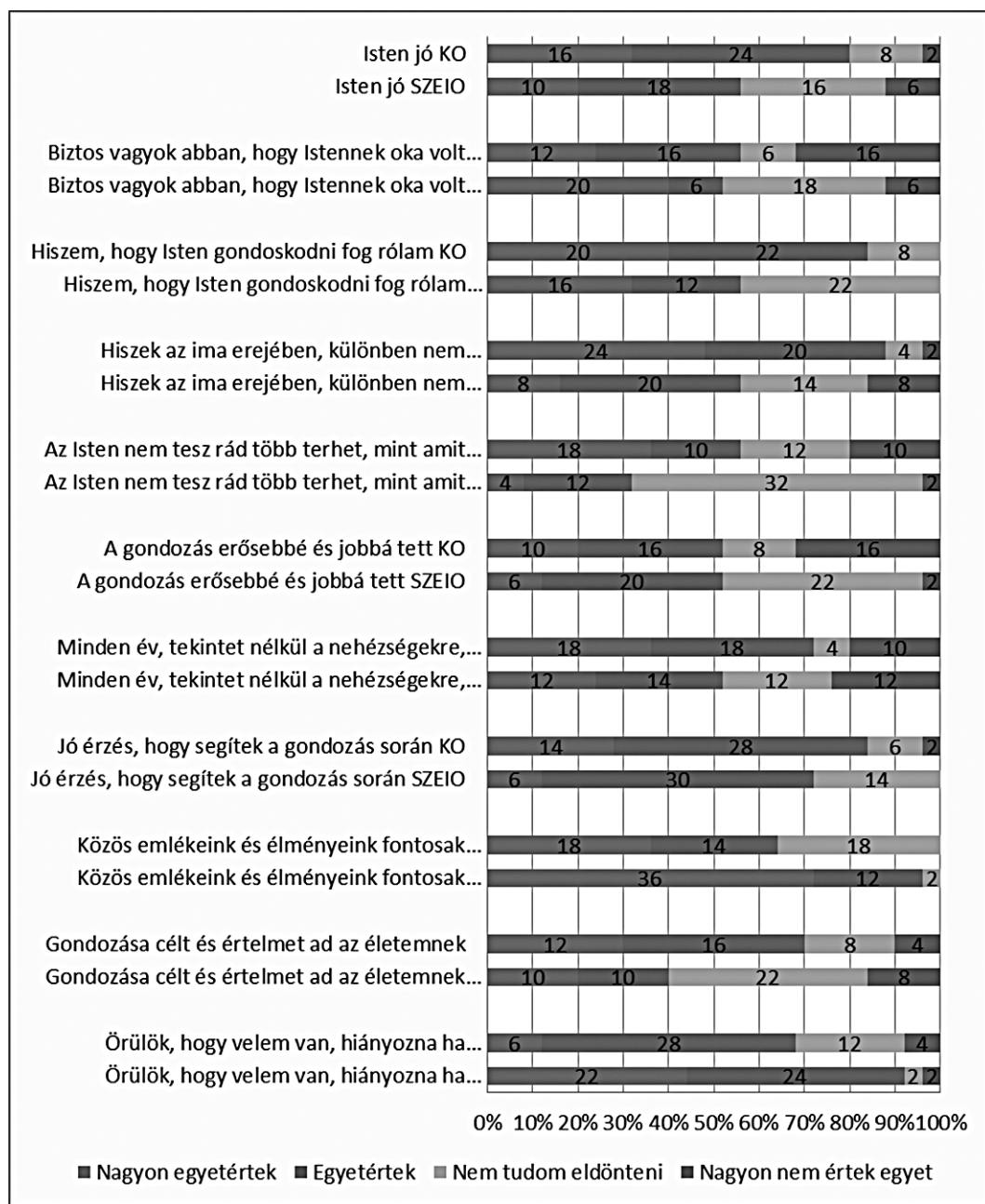
rás. Az, amikor a demens személy egy hét alatt, több mint háromszor elkóborol otthonról, a gondozók szempontjából magas terhelődésre utal, ami a szorongás-félelem mellett maga után vonhatja a családon belüli feszültséget és konfliktus-forrásokat. A zavaró viselkedés gondozóra gyakorolt hatása esetében 14 esetben okoz nagyobb problémát a bolyongás, míg a Szent Erzsébet Idősek Otthonában élőknel már 20 esetben. Nem tapasztaltunk statisztikailag fontos eltérést a két változó között, viszont az interjúkból kiderült, hogy ez az egyik leginkább problémát jelentő zavaró viselkedés, ami gyakran felülmúlja a gondozók erőforrásait és a gondozott saját otthonában való megtartását.

A harmadik hipotézis alapján, a primer gondozó családtag gondozási feladatainak jelentős növekedése és a gondozó szerep jelenléte a családban megbénítja a család mindennapi működését, és a tarthatatlanná váló helyzet, döntő szerepet játszik az elhelyezési döntésben. Az elhelyezési döntésben leginkább meghatározó ($n=30$), az otthonteremtés, háztartásvitel, döntéshozatal és a támasznyújtás, miközben a gondozó családtagok veszteségek sorozatát élik át. A kutatás a veszteség érzés vizsgálatánál szignifikáns összefüggést talált azon családok között, akik otthon gondozzák hozzátartozójukat és azok között, akik bentlakásos otthonban helyezték el őket. A „szomorú vagyok, hogy elveszett az a személy, akit ismertem”, és „úgy érzem a helyzetem reménytelen” kérdések esetén $p<0,001$. A „nincs remény, csak próbálok belekapaszkodni egy szalmaszálba” és az „úgy érzem, hogy helyzetem reménytelen” kérdések esetén $p<0,004$. A „Hiányzik az előző életem” és a „semminek sem tudok örülni” kérdések esetén pedig a szignifikancia értéke $p=0,005$.

A negyedik hipotézisben azt feltételeztük, hogy a gondozó családnál erőfeszítéseket láthatunk a gondozásra szoruló idős családban megtartására és fontosnak tartottuk azoknak a „reziliencia tényezőknél” a vizsgálatát, amelyek a gondozási feladatokhoz kapcsolódó sikeres megküzdés tényezői lehetnek. Ilyenek az élet, a létezés, a kapcsolatok, a célok, a remény, emlékek, élmények, és a hit. A gondozott és gondozó attitűdje, a közös emlékek, az önismeret és az Isten hit kapaszkodóvá válhat a mindennapi terhek elviselésében. Illetve azt is láthatjuk, hogy a gondozó családtagok a terhelődés végett, sok esetben még a hitükben is elbizonytalanodhatnak.

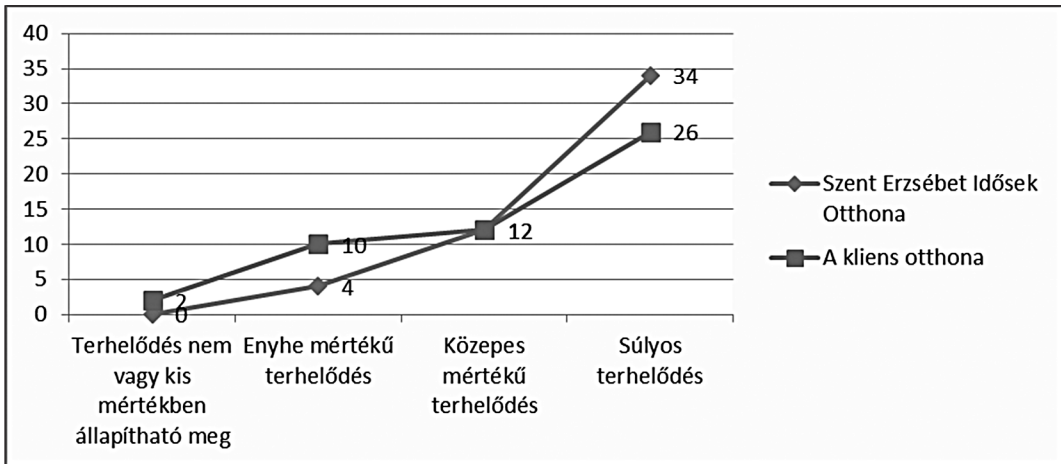
A kutatás szignifikáns összefüggést talált két változó között, a „közös emlékeink és élményeink fontosak nekem” – „a gondozás erősebbé és jobbá tett” kérdéseknél, ahol a $p=0,002$. A „jó érzés, hogy segíthetek a gondozás során”, a „mindennap áldás” változó között, a szignifikancia értéke $p=0,005$. A hittel kapcsolatos kérdéseknél a „hiszek az ima erejében, különben nem tudnám csinálni ezt”, és az „Isten jó” változók között a szignifikáns összefüggés $p=0,002$.

Az ötödik hipotézisben azt vetettük fel, hogy különbség mutatkozik az intézményi elhelyezést kezdeményező családok és a családban gondozást biztosító családok között, és arra gondoltam, hogy e különbség az általam felvett interjú és kérdőíves vizsgálatok mentén megragadható. Az eredmények alapján a két változó között, minimális differenciáltságot, eltérést, tapasztalunk a gondozást végző családok terhelődése között. A saját otthonában gondozott kliens hozzátartozóinál két esetben *nem vagy kismértékben terhelődtek, enyhe mértékű terhelődést mutattak* négy esetben, *közepes mértékű terhelődést* tizenkét esetben, és huszonhat esetben *súlyos terhelődést*. Azok a családtagok, akik már bentlakásos otthoni ellátást választottak a gondozott hozzátartozójuknak, *enyhe mértékű terhelődést* mutatnak négy esetben, tizenkét esetben *közepes mértékű terhelődést*, és *súlyos terhelődést* harmincnyolc esetben találtunk.

5. ábra. A gondozás pozitív attitűd vizsgálata

Forrás: saját szerkesztés

6. ábra. *A gondozó családok terhelődése a gondozás során*

Forrás: saját szerkesztés

KONKLÚZIÓ

Jelen kutatás vizsgálta a gondozó családok terhelődését és az intézményi elhelyezés háttértényezőit. Ez az elemzés illeszkedik más kutatók által korábban végzett kutatásokhoz. (Zarit et al. 1985, Aneshensel et al. 1995., Kaplan 1996, Zarit et al. 2005, Montgomery és Kosloski, 2013). A primer gondozó családtag kiválasztódása, egy több tényezős folyamat. Ezt a szerepkört gyakran a gondozott személyhez legközelebb álló családtag vállalja fel. A kognitív leépüléssel járó személyiségváltozást a gondozó családtagok nehezen élik meg. A szociális készségek lebomlása és a kognitív leépülés mentén zajló viselkedés adekvációja meghatározó szerepet játszanak az elhelyezési döntésben. A terhelődés növekedése szerepfeszültségek sorozatát váltja ki. A kvantitatív eredmények alapján a háztartás vitel, a gondozás, a támasznyújtás, továbbá a döntéshozatal magas terhelődést mutatnak. A gondozó családok nem rendelkeznek tapasztalatokkal, nem kapnak kellő segítséget a gondozási kihívásokra.

Összességében elmondhatjuk, hogy a demens személyekkel való munka egyik legfontosabb alappillére az „én-támogató hozzáállás”, amelyben felülírjuk saját gondolatainkat, és belépünk társként a gondozott személy világába, abba a világba, amelyet abban a pillanatban megél. A családok számára ebben a helyzetben a kritikus pont az, hogy egy közeli családtag válik gondozóvá. Ez egy hosszú utazás együtt, egy ismeretlen labirintusban, ahol a családtagok a demens személy számára fokozatosan idegenné válnak. A gondozó családtagok viselkedési problémákkal és folyamatos veszteségekkel szembesülve nem rendelkeznek tapasztalatokkal, gyakran támasz nélkül maradnak. Nap, mint nap szembe kell nézniük tehetetlenségükkel, a remény elvesztésével. Mindehhez a primer gondozó családtagok kevés szakismerettel rendelkeznek, erőforrások hiányával küszködnek, miközben gyakorló gondozóvá válnak. „A fókusz csoportos esetbemutatásból is arra következtethetünk, hogy a gondozó családtagok a ragaszkodás, a taga-

dás, az élet vádolása, kétségbeesés, reménytelenség, a félelem, illetve az elfogadás és elengedés hullámvasútján, gyakran a saját személyiségük felmorzsolódása következtében, élnek mindennapjaikat” A primer gondozók a gondozási folyamatokban, támogató hátterek hiányában, többszörösen elveszíthetik a reményt és elbizonytalanodnak. Kihívások sorozatát élnek meg nap, mint nap. Az önzetlen gondoskodáshoz gyakran saját életvitelük feladása társul, mindehhez hitük, régi emlékeik, a családi minták, és a szeretet ad erőt. A vizsgálati eredményünk alapján azt láthatjuk, hogy a demenciában szenvedő idősek gondozása, legtöbb esetben, felülmúlja a gondozó családok erőforrásait és a gondozási nyomás hatására döntenek a bentlakásos otthoni ellátás mellett.

IRODALMI FORRÁSOK REFERENCES

1. Acton, G. J., Kang, J. (2011). *Interventions to Reduce the Burden of Caregiving for an Adult With Dementia: A Meta-Analysis*. The University of Texas at Austin School of Nursing, Austin, TX. Elérés: 2015.04.06
2. Alzheimer's Disease International (2009). *Helping Carers to Care Intervention 10/66* Dementia Research Group, The Global Voice an Dementia, Trainers manual.
3. Alzheimer's Disease International. *The Global Voice in Dementia/The Global Impact of Dementia (2010–2050)*. Policy Brief for Heads of Government.
4. Aneshensel C. S. et al. (1995). *Profiles in Caregiving: The Unexpected Career*. New York, Academic Press
5. Bailes, C., (2015). *Caregiver Burden and Perceived Health Competence when Caring for Family Members Diagnosed with Alzheimer's Disease and Related Dementia*. J Am Assoc Nurse Pract. 2016 Oct; 28(10):534–540. doi: 10.1002/2327-6924.12355. Epub 2016 Apr 13. Elérés: 2016.07.21
6. Bell, V., Troxel, D. (2007). *Richtig helfen bei demenz*. Ein Ratgeber für Angehörige und Pflegende, by Ernst Reinhardt, München, GmbH & Co KG, Verlag
7. Bengston, V.L., Settersten Jr., R, A. (2016). *Theories of Aging*, Chapter 23: Theories Guiding Support Services for Family Caregivers Rhonda J. V. Montgomery, Jung Kwak, and Karl D. Kosloski, Compliments of Springer Publishing, LLC.
8. Brodaty, H., Donkin, M. (2009). *Family Caregivers of People with Dementia*
9. Cars, J., Zander, B. (2009). *Szellemileg leépült idősek gondozása*. Tegyük könnyebbé az együttélést. Budapest, Animus
10. Carter, E. A., McGoldrick, M (2005). *The Expanded Family Life Cycle Individual Family, and Social Perspectives* http://sw2.haifa.ac.il/images/stories/Field_studies/family_1.pdf
11. *Dementia: A NICE-SCIE Guideline on Supporting People With Dementia and Their Careers in Health and Social Care*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK55480/#ch4.s20>. Letöltve: 2017.09.24
12. EUROSTAT (2017). http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_structure_and_ageing. Elérés: 2017.09.01

13. Farran C. et al. (2008). *Exploring Positive Attitudes Toward Caregiving* in: Greene, Roberta R.: *Social Work with the Aged and their Families*, London, Aldin 151–152.
14. Farran C. et. al (2011). Assessing Family Caregiver Skill in Managing Behavioral Symptoms of Alzheimer's Disease <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3080236/> Elérés 2015.04.05
15. Farran C. et.al (1997). *Theoretical Perspectives Concerning Positive Aspects of Caring for Elderly Persons With Dementia: Stress/Adaptation and Existentialism*, Copyright 1997 by The Gerontological Society of America, *The Gerontologist* 37(2), 250–256.
16. Greene R. R. (2008). *Social Work with the Aged and their Families*. London, Aldin.
17. Hegedüs, K. (2015). *Életvégi kérdések, palliatív gondoskodás. INDA Interprofesszionális Alaprogram.* (<http://inda.info.hu/uploads/dokumentumok/eletvegi.pdf>). Elérés: 2017. 07.15
18. Hotărâre Nr. 978/2015 din 16 decembrie 2015 <http://www.mmuncii.ro/j33/images/Documente/Legislatie/HG978-2015.pdf>
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3181916/#ref37> Elérés: 2017.11.07
<https://www.researchgate.net/publication/265260328>
19. Hughes, R. G. (2008). *Patient Safety and Quality/An Evidence-Based Handbook for Nurses/Chapter 14.* Susan C. Reinhard; Barbara Given; et al. *Supporting Family Caregivers in Providing Care* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK2651/> <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12092508> Elérése: 2017.11.10
20. Hurvitz, N (1961). *Házassági szerep inventár*, Western Psychological Service Publ. Beverly Hills, California, átalakítva Szabó L.–Kiss G. (2015). *A családon belüli szerepek alakulásának vizsgálata, a családi feladat és szerep megosztások és a mentális romlást követő feszültség növekedése és a szerepstruktúra átalakulás vizsgálata*, Hurvitz-féle rangsorolási skála (Hurvitz, 1961) „*saját megfontolásból átalakítva, mivelhogy az mélyen érintette volna a család belső intim kapcsolatait, amelyre jelen kutatás nem tér ki.* [Kiss és Szabó 2015.]
21. Jones, G.M.M., Miesen, B.M.L. (2004). *Care – Giving in Dementia/Research and Application*, London and New York. Routledge.
22. Kaplan (1996). *Clinical Practice With Caregivers of Dementia Patiens*, University of South Florida Tampa, Florida.
23. Kiss, G. (2015). *Középsúlyos és súlyos demens betegek személyközpontú ellátásának módszere, családi közegben, illetve bentlakásos otthoni körülmények között*, Párbeszéd: szociálmunkafolyóirat Vol. 2.
24. Kiss, G. (2017). *Együtt a demens beteggel a gondozói szerepek labirintusában. Terhelődés, veszteség, avagy a pozitív attitűd szerepe a megküzdést elősegítő folyamatokban.* Thanatológiai Szemle. https://kharon.hu/lapszam/XXI_2017-3
25. Kovacsics, Zs. (2015), in Beszterczy András, Fábíán Gergely, Hegedüs Katalin, Kiss Györgyi, Konta Ildikó, Kovács Tibor, Pék Győző, Szabó Lajos: *Interprofesszionális demens ellátás alternatívái.* Budapest, Rom. Kat. Egyház
26. Kruse, A. (2010). *Lebensqualität bei Demenz? Zum gesellschaftlichen und individuellen Umgang mit einer Grenzsituation im Alter.* Heidelberg: Akademische Verlagsgesellschaft.
27. Mace, N. L., Rabins, P. V. (2011). *The 36 Hour Day.* A family Guide to Caring for People who Have Alzheimer Disease, Related Dementias, and Memory Loss. USA, New York.

- <https://www.amazon.ca/36-Hour-Day-Alzheimer-Disease-Dementias/dp/1455521159>
Elérés: 2017.05.10
28. Mitchell, G., Agnelli, J. (2015) Person-Centred Care for People with Dementia: Kitwood Reconsidered. *Nursing Standard*. 30, 7, 46–50.
 29. Montgomery, R. J. V. (2016). *Caregiver Identity Theory Overview*.
 30. Montgomery, R. J. V., (2000). *The Montgomery Borgota Caregiver Burden Scale* <http://www4.uwm.edu/hbssw/PDF/Burden%20Scale.pdf> Elérés: 2016.07.21
 31. Montgomery, R. J. V., Kosloski, K. (2009). *Caregiving as a Process of Changing Identity: Implications for Caregiver Support*, *Journal of the American Society on Aging*.
 32. Naylor M.D, (2002). *Transitional Care of Older Adults*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12092508> Letöltve 2017.11.10
 33. OECD(2011). *The Impact of Caring on Family Carers*. Help Wanted? Providing and Paying for Long-Term Care, OECD 2011.
 34. Pék, Gy. (2013). *Az idős családtag gondozásának komplexitása*, in: Kállai János, Kaszás Beáta, Tringer István: *Az időskorúak egészségpszichológiája*, Budapest, Medicina Kiadó 293–302.
 35. Rogers, C.: <https://www.simplypsychology.org/carl-rogers.html>
 36. Siobhan, T. et.al. (2017). *In Their Own Words: How Family Carers of People with Dementia Understand Resilience*, Australia 2017 by the authors. Licensee MDPI, Basel, Switzerland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).
 37. Szabó L (2015). *Gondozó családok támogatása. INDA Interprofesszionális Alapprogram*. (http://inda.info.hu/uploads/dokumentumok/szabo_lajos.pdf), Elérés: 2017.07.15
 38. Szabó L. (2003). *Szociális készségvizsga felmérés*, Fővárosi Önk. Módszertani Osztálya Továbbképző Füzet 4. sz. Budapest.
 39. Szabó L. (2011). *Időskori demenciák családi, pszichológiai, és társadalmi következményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 40. Szabó L. (2013). *Idősellátás kérdőjelekkel*, http://www.esely.org/kiadvanyok/2013_4/szabol.pdf
 41. Szabó L. (2014). *A professzionális és informális segítők szerepe az idősek otthoni ellátásában*. http://www.esely.org/kiadvanyok/2013_4/szabol.pdf
 42. Tariska P. (2000). *Alzheimer-kór*. Budapest, Golden Book Kiadó.
 43. Tariska P. (2003). *Szellemi hanyatlás idős korban*. Budapest, Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet, Therapia Kiadó.
 44. Tudose, C.: *Societatea Româna de Sprijin a Vârstnicilor și al Suferinților cu Afecțiuni de tip boala Alzheimer, Apel pentru o strategie națională privind demența*, <http://www.alz.ro/> Elérés: 2017.10.7
 45. Weyerer, S., Bickel, H. (2007). *Epidemiologie psychischer Erkrankungen im höheren Lebensalter*. Grundriss Gerontologie, Band 14, Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer
 46. World Alzheimer Report (2016). *The Global Voice in Dementia. Improving Healthcare for People Living with Dementia. Coverage, Quality and Costs Now and in the Future*. *Alzheimer's*

Disease International. The Global Voice in Dementia. <https://www.alz.co.uk/research/WorldAlzheimerReport2016.pdf> Elérés: 2017.09.10

47. Zander J., Cars B. (2009). *Szellemileg leépült idősök gondozása. Tegyük könnyebbé az együttélést.* Budapest, Animus
48. Zarit H. S., Honn Qualls, S. (2009). *Aging Families and Caregiving, USA.*
49. Zarit H., Orr, N. K., Zarit J. M. (1985). *The Hidden Victims of Alzheimer's Diseases* – New York, New York University Press.
50. Zarit S., Zarit J. (1985). *Memory and Behavior Problems Checklist* in: Zarit, Steven H., Orr, Nancy K., Zarit Judy M.: *The Hidden Victims of Alzheimer's Diseases* – New York, New York University Press. 78–79.
51. Zarit S., Zarit J. (1985). *The Burden Interview* in: Zarit, Steven H., Orr, Nancy K., Zarit Judy M.: *The Hidden Victims of Alzheimer's Diseases* – New York, New York University Press. 84– 85.
52. Zgola, J.M. (1999). *Care That Works. A Relationship Approach to Person with Dementia.* Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press

Boros Julianna¹

Utak az iskolába és a munkaerőpiacra – Cigány/roma felnőttek életútja egy kvalitatív kutatás eredményeinek tükrében

Kivonat

Tanulmányom² célja, hogy felhívjam a figyelmet a cigány tanulók iskolai mobilitásának különböző tényezőire, másrészt bemutassa azoknak a szakembereknek a véleményét, akik hatással voltak a fiatalok életére. Kutatóként, úgy gondolom, kevés információval rendelkezünk napjainkban érettségi-vel, diplomával rendelkező cigány felnőttek iskolai karrierjéről, akik 35–45 év közöttiek, valamilyen mértékben a „polgárosodás” útjára léptek. A kutatás³ célcsoportja az 1990-es évek közepén pályaválasztás előtt álló cigány fiatalok, akik különböző motivációk alapján, de a korábbi tendenciákkal ellentétben érettségit adó intézményben tanultak tovább, s legalább középfokú végzettséget szereztek, ezzel családtagjaik számára ismeretlen útra léptek. Még kevesebb ismerettel rendelkezünk az 1990-es évek közepétől működő cigány tanulók oktatási integrációját elősegítő iskolán kívüli/utáni támogató extrakurrikuláris, délutáni iskolai programok eredményességéről, hatásairól, kutatásom során egy pályaeorientációs program bemutatására törekszem.

Kulcsszavak: cigány/roma, társadalmi- és iskolai mobilitás, kvalitatív kutatás, életútinterjúk

Abstract. Roads to School and the Labor Market – the Lives of Gypsy/Roma Adults in the Light of the Results of a Qualitative Research

The aim of the present paper is to provide a summary of a qualitative research completed from 2015–2016. The study analyses interviews with twenty Roma, Gypsy adults from the Southern Transdanubia region of Hungary who lived in segregated neighbourhoods or settlements. Despite sociocultural disadvantages, all participants have completed secondary or higher education studies and attend the same career orientation program between 1994 and 1999. Most interviewees are between the age of 35–45, come from Boyash (“beás”) families and have either Boyash or Romungro parents, although in some cases Olah backgrounds. The aim of this study is to contribute to research regarding the mobility and education of Roma population in Hungary and what factors support or hinder their employability and/or marketability.

Keywords: Gypsy/Roma adults, education and mobility, qualitative research, narrative interviews

- 1 Boros Julianna egyetemi tanársegéd a Pécsi Tudományegyetem BTK TKI Közösségi és Szociális Tanulmányok tanszékén. A Pécsi Tudományegyetem Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola, Nevelésszociológia Programjának doktorjelöltje. E-mail: boros.julianna@pte.hu
- 2 A cigány, roma felnőttekkel készült narratív interjúk (20 fő) elemzése és 5 interjú (élettörténet) közlésre került Boros Julianna: Egyéni utak, társadalmi helyzetek c. kötetben, mely 2017 júliusában jelent meg.
- 3 A kutatáshoz kapcsolódó tudományos tevékenységeket 2017-ben a Magyar Tudományos Akadémia Ryoichi Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund – Fiatal Vezetők Ösztöndíja Alapítvány támogatta.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Boros Julianna (2017): Utak az iskolába és a munkaerőpiacra – Cigány/roma felnőttek életútja egy kvalitatív kutatás eredményeinek tükrében. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 109–137. <https://doi.org/10.17177/77171.204>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>

ÉRTELMEZÉSI KERET

Különböző társadalmi osztályok gyermekei eltérő eséllyel indulnak az iskolába, az oktatási rendszer szelekciós mechanizmusai meghatározzák, hogy bizonyos iskolatípusokba, milyen tanulmányi eredménnyel, ennek meghatározó háttereként milyen társadalmi-gazdasági családi háttérrel rendelkező gyermekek kerüljenek be. Az iskolarendszer már a bemenetnél sem biztosít egyenlő esélyeket a tanulók számára, és nem veszi figyelembe a különböző társadalmi csoportokból érkező gyermekek hátrányait (Lawton, 1974, Kozma, 1975). Az 1970-es években végzett kutatások (Blau, 1973, Ferge, 1976, Bourdieu, 1978, Csákó és Liskó, 1978, Forray, 1979, Gázsó, 1979) egyrészt az iskola és a társadalmi mobilitás összefüggéseit elemezték, másrészt az oktatási és társadalmi egyenlőtlenségek okait és következményeit vizsgálták. Korábbi kutatások bebizonyították, hogy minél magasabb a szülők iskolai végzettsége, társadalmi-gazdasági státusza annál nagyobb az esélye annak, hogy a gyermekük is továbbtanul (Bourdieu, 1978, Liskó, 2002, Pusztai, 2009).

Az eredmények azt mutatták, hogy bizonyos társadalmi csoportok tagjainak kevesebb az esélyük változtatni társadalmi státuszukon, mint másoknak. Determináló tényezőnek számított a születéskori család alacsony társadalmi-gazdasági státusza, mely meghatározta gyermekeik későbbi oktatási és életesélyeket. 1966-ban Coleman által végzett sokat idézett kutatás is azt bizonyította, hogy a tanulók iskolai eredményességét leginkább a szülők szocioökonómiai státusza határozza meg, ezután következik az iskola. Bourdieu az iskolát másodlagos szocializációs közegként fogalmazta meg, rámutatva a származás meghatározó voltára és a hátrányos helyzet generációkon átívelő újratermelődésére (1978). Bernstein az iskola által újratermelt egyenlőtlenségek okai közül a nyelvi készségek különbözőségét emelte ki (Bernstein, 1971). Megállapítása szerint a különféle társadalmi csoportok gyermekei eltérő nyelvi készségeket sajátítanak el családjukban, a használt nyelv pedig erősen befolyásolja a gyermekek gondolkodását. Az iskolák viszont középosztályi, sőt esetenként felső középosztályi nyelvet (kódot) használnak az oktatás során, ezt követelik meg a tanulóktól is, akik közül sokan nem tudnak megfelelni ennek az elvárásnak. Az iskola hatással van, alakítja a mobilitási folyamatokat, de a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséért nem egyedül az oktatás felelős, az iskola nem képes a társadalmi egyenlőtlenségek megváltoztatására, sőt működésével, a szelekciós mechanizmusok alkalmazásával a magasabb társadalmi-gazdasági státusú családok gyermekei számára nyújt előnyt (Gázsó, 1979, Róbert, 1986, Andor, 2001).

Az 1990-es években a kutatások bebizonyították, hogy az iskola hozzájárul az oktatási egyenlőtlenségek, ezáltal a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez. (Liskó és Fehérvári 1996, Andor, 2001). Az oktatási rendszer működése, a szülők társadalmi-gazdasági státusza,

iskolai végzettsége, gazdasági, kulturális, társadalmi tőkéje mindez együtt meghatározza a következő generáció esélyeit és lehetőségeit a társadalomban.

A magyarországi cigány tanulók továbbtanulási esélyeivel kapcsolatban országos szinten kevés adattal rendelkezünk a rendszerváltást követő évtizedekben, de több kutató is foglalkozott e társadalmi kérdéssel. Kemény István az 1992/93. évi továbbtanulási adatokat vizsgálta az általános iskolások körében, ahol arra a következtetésre jutott, hogy a roma tanulók 10,6%-a tanult tovább érettségit adó középiskolában, míg nem roma kortársaik között ez az arány 56,2% volt. (Kemény, 1996. 81. o.) Havas Gábor és Liskó Ilona általános iskolások körében végzett kutatása azt mutatta, hogy az 1998/99. tanévben a nyolc osztályt végzett roma tanulók közül 19% tanult tovább érettségit adó középiskolában, többségük (15,6%) szakközépiskolában, és kisebb arányban (3,6%) gimnáziumban folytatták tanulmányaikat, míg a nem roma tanulók 56,5%-a tanult tovább érettségit adó intézményben. (Havas és Liskó, 2002. 181. o.) A kutatók is azt bizonyították, hogy a rendszerváltást követő változó oktatási és társadalmi környezet hatására a cigány tanulók nagyobb számban kezdték meg középfokú tanulmányaikat, viszont a lemorzsolódási arányuk magas napjainkig. Hajdú Tamás, Kertesi Gábor és Kézdi Gábor vizsgálatai (a TÁRKI életpályafelmérés-adatai alapján) 2006–2012 között az 1971-ben és az 1991-ben született roma népesség a 20–21 éves korra vetített elért legmagasabb iskolai végzettséget vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a vizsgált két évtized alatt a roma fiatalok iskolai mobilitásában nagy változások történtek. Az 1991-ben született fiatalok 93%-a befejezte az általános iskolát, míg a korábban született generációnál ez az arány csak 76,5%-ra tehető. A középiskolát az 1991-ben született roma tanulók 88,6%-a megkezdte a vizsgált populációból, de 42,3%-uk lemorzsolódott. Végül érettségit szerzett a roma tanulók 21,6%-a. (Hajdú, Kertesi és Kézdi, 2014. 270. o.). A korábbi kutatások azt mutatják, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben a cigány tanulók továbbtanulási aránya középfokon nagymértékben növekedett, de többségük szakiskolai képzésben kezdte meg tanulmányait, növekedett az érettségit adó intézményekben továbbtanulók aránya, de a lemorzsolódás nagymértékű volt. Ezek a változások pozitívak voltak, mégis lemaradásuk mértéke nagymértékben nem csökkent, hiszen a többségi társadalom tagjainak gyermekeinél hasonlóan nagyarányú növekedést tapasztalhatunk a felsőfokú intézményekben történő továbbtanulás során. A munkaerőpiacon a felsőfokú végzettség szerepe felértékelődött. (Hajdú, Kertesi és Kézdi, 2014. 274. o.).

A gyermekek iskolai sikerességének elősegítése, támogatása – a felzárkóztatás, a hátrányok kompenzálása – az 1990-es években Magyarországon is egyre fontosabbá vált, azzal a szándékkal, hogy a gyermekek számára lehetőséget kell biztosítani a szegénységből való kitörésre, melynek egyetlen legitím útja az oktatási rendszeren keresztül vezet. Az 1990-es évek közepétől az integrációra való törekvés az oktatásban is hangsúlyosan megjelenik: a különböző lemaradó társadalmi csoportok gyermekei a fogyatékossgal élő tanulók mellett a hátrányos helyzetű és/vagy cigány/roma⁴ tanulók⁵ felzárkóztatását, a hátrányok kompenzálását tűzve ki célul. A ci-

4 A „roma” és „cigány” kifejezéseket szinonimaként használjuk a kötetben, a megnevezéssel utalunk a Magyarországon élő etnikai kisebbség, a cigány népesség tagjaira.

5 A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény rendelkezései és az 1993. évi LXXIX. közoktatási törvény megszünteti az oktatási intézményekben is a származásra (például cigány, fizikai dolgozó) vonatkozó regisztrációt, adatgyűjtést.

gány tanulók esetében több célzott támogató program indult a dél-dunántúli régióban (pl. Amrita OBK Egyesület pályaorientációs programja, Gandhi Gimnázium, Collegium Martineum), melyek tevékenységükkel a társadalmi, oktatási esélyek növelésére törekedtek, megfelelő időben és módszerrel (pl. pályaorientáció) avatkoztak be. Nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalom „jól” működéséhez kellenek az esélyek növelését célzó oktatási rendszeren kívüli cigánytámogató-programok.

A tanulmányban bemutatásra kerülő kutatási eredmények bizonyítják, hogy a lemaradó társadalmi csoportok számára, a magasabb iskolai végzettség, ezáltal magasabb társadalmi-gazdasági státusz által egyéni mobilitás érhető el, s hozzásegíthetik a cigány népesség⁶ tagjait a társadalmi integrációhoz. Továbbra is kérdés, hogy milyen tényezők tudják segíteni a hátrányos helyzetű, lemaradó társadalmi csoportok tagjait (gyermeküket) a kollektív társadalmi mobilitásban?

Tanulmányom⁷ témájával szeretném felhívni a figyelmet a cigány tanulók iskolai karrierjének különböző tényezőire és a szakemberek (főként pedagógusok) tapasztalataira. Kutatóként, úgy gondolom, kevés információval rendelkezünk a cigány népesség azon tagjairól, akik 35–45 év közöttiek, valamilyen mértékben a „polgárosodás” útjára léptek. Olyan cigány emberekről van szó, akik az 1990-es évek közepén pályaválasztás előtt álltak, és különböző motivációk alapján, de a korábbi tendenciákkal ellentétben érettségit adó intézményben történő továbbtanulást választották, s legalább középfokú végzettséget szereztek, ezzel családtagjaik számára ismeretlen útra léptek. Még kevesebb ismerettel rendelkezünk az 1990-es évek közepétől működő cigány tanulók oktatási integrációját elősegítő iskolán kívüli/utáni támogató extrakurrikuláris, délutáni iskolai (napjainkban ismertebb típusa a tanoda⁸ elnevezésű) programok eredményességéről, hatásairól.

6 A népszámlálási és a különböző statisztikai, szociológiai felmérések mindezen definíciós problémák miatt leginkább becsléssel rendelkezik a cigány népesség számát illetően. A legismertebb s talán a legtöbbet hivatkozott forrásnak a népszámlálási adatokat és a Kemény István vezetésével 1971–2003 között megvalósított kutatások eredményeit tekinthetjük. 1971-ben a Kemény István és munkatársai által végzett cigánykutatás 320 000 főre, az 1993-as vizsgálat 468 000 főre, a 2003-as pedig (1%-os reprezentatív vizsgálat) 570 000 főre becsülte a magyarországi cigány népességet.

7 A kutatásnak nem célja kizárólag sikeres iskolai karrier bemutatása. Olyan cigány felnőttekkel készült interjúk, akik 1994–1999 között egyazon pályaorientációs programban vettek részt, és a továbbtanulás mellett döntöttek. Mindenki érettségit adó középiskolában folytatta tanulmányait. Hogy a kutatás időpontjában hol tartanak iskolai karrierjükben, eltérő, ahogy munkaerőpiaci státuszuk, társadalmi helyzetük is. Az eredmények összefoglalása során szeretném bemutatni, milyen különböző vagy hasonló utakon jártak a cigány fiatalok, s milyen hatása lehet a cigány népesség lemaradó tagjainak életére a megszerzett magasabb iskolai végzettség.

8 Az elmúlt évtizedben megnőtt a tanodatípusú programok száma Magyarországon. Azonos megnevezéssel („tanoda”) illetjük az iskolán kívüli támogató programokat is, valójában azonban cél, célcsoport, módszertan, szakember-ellátottság, földrajzi elhelyezkedés, intézményes struktúra, finanszírozás szempontjából nagyon eltérő programokat találunk. S mindezek alapján, a különbözőségeik ellenére az utóbbi évtizedben megjelent egyfajta sztenderdizációs törekvés, leginkább a források biztosítása, a normatív finanszírozás érdekében.

A KUTATÁS

Előzmények

Az Amrita OBK Egyesület pályaeorientációs programjának kezdetei alapvetően az 1990-es évek közepére nyúlnak vissza, amikor cigány fiatalok számára megnyitották a Gandhi Gimnáziumot Pécsen. Ez volt az első cigány nemzetiségi középiskola, azzal a céllal, hogy cigány fiatalok érettségit adó intézményben folytassák tanulmányaikat, ezáltal elősegítsék a cigány népesség társadalmi integrációját. (Dezső, 2011) A Gandhi Gimnázium hatosztályos gimnáziumként indult, ezért a hetedik és nyolcadik osztályos cigány tanulók nem kaptak esélyt a bekerülésre. Mivel nyilvánvaló volt, hogy vannak fiatalok, akik a pályaválasztás előtt állnak, és tovább szeretnének tanulni, számukra külön pályaeorientációs programot indított a Gandhi Gimnázium pedagógusainak szűk köre. E pályaeorientációs program kiterjesztésével 1995-ben a továbbtanuló cigány diákok és patronáló tanáraik együttműködésével létrejött civil kezdeményezésként az Amrita Orientációs Baráti Kör Egyesület. Ez a szervezet a közoktatást kívülről célzó (extrakurrikuláris) megközelítési módot mutatott az esélyegyenlőségre, tevékenységét közvetítő, támogató, inkluzív rendszerként végezte.

A kutatás⁹ célja kettős: egyrészt figyelemfelhívás a napjainkban zajló társadalom- és oktatáspolitikai viták egyik fontos fókuszára, a cigány/roma és/vagy hátrányos helyzetű tanulókat érintő, iskolai sikerességet elősegítő extrakurrikuláris programok fontosságára (Boros, 2017) Ezek az 1990-es évek óta normatív támogatás nélkül működnek, tevékenységükkel csökkenthetik a társadalmi és oktatási egyenlőtlenségeket. Másrészt a vizsgálat célja, hogy „pillanatkép” készüljön a magyarországi cigány népesség napjainkban 35–45 év közötti korcsoportból származó tagjairól, akik az 1990-es évek közepén érettségit adó intézményekben nyertek felvételt, és továbbtanultak középfokon. Harmadrészt a támogató környezet – szakemberek – motivációit, tapasztalatait összegzi a pályaeorientációs programban való részvételük alapján.

Hipotézis, kutatói kérdések

A továbbtanulás során meghatározó az egyén szubjektív megítélése anyagi helyzetét illetően, és a társadalmi-gazdasági státusza. Minél magasabb az egyén és családja társadalmi státusza, annál valószínűbb, hogy a pályaválasztás során a továbbtanulás lesz a jövőkép. Korábbi kutatások (Coleman, 1966, Bourdieu, 1978, Meleg, 1996; Havas és Liskó, 2002) bebizonyították, hogy a társadalmi és kulturális tőkéhez való viszonyt meghatározza az egyén szocializációja és családi háttere, legfőképpen a szülők iskolai végzettsége, társadalmi-gazdasági státusza. A szülők iskolai végzettsége meghatározza gyermekük továbbtanulási aspirációit, jövőbeli elképzelésüket (Bourdieu, 1978, Liskó, 2002, Pusztai, 2009).

Hipotézis: Előfeltételezésem, hogy az Amrita OBK Egyesület pályaeorientációs programjában részt vett cigány/roma fiatalok azzal, hogy továbbtanultak az 1990-es évek közepén érettségit adó oktatási intézményekben, szüleikhez képest magasabb iskolai végzettséget, illetve társa-

⁹ A kutatást és a hozzákapcsolódó tudományos tevékenységeket 2017-ben a Magyar Tudományos Akadémia Ryoichi Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund – Fiatal Vezetők Ösztöndíja Alapítvány támogatta.

dalmi, gazdasági (munkaerő piaci) státuszt értek el napjainkra. Feltételezésem szerint a magasabb iskolai végzettség csökkentheti a szegénység átörökítésének esélyét, a szegénység determinációját, az oktatási és társadalmi egyenlőtlenségeket, melyet saját kutatásunk is bizonyít.

Kutatói kérdések:

1. Milyen mértékben történt intergenerációs vagy intragenerációs társadalmi mobilitás a cigány felnőttek életében?
2. Milyen az iskolai végzettségnek a munkába állásra, munkaerőpiaci státuszra gyakorolt hatása a cigány, roma fiatalok/felnőttek körében?
3. Milyen támogató vagy hátráltató tényezők azonosíthatóak a cigány felnőttek életútja során?
4. Milyen iskolai életutak (iskolai mobilitás) azonosíthatók a cigány fiatalok/felnőttek életében?
5. Mit gondolnak a cigány felnőttek az önazonosságról (cigány, roma–magyar identitás, értelmiségi kontextus)?
6. Mennyire változott meg magasabb iskolai végzettségük következtében a cigány fiatalok élete, értékeik, normáik?
7. Milyen jövőképpel rendelkeznek?

A pedagógusokra, szakemberekre, megvalósítókra vonatkozó kérdések:

1. Milyen szakmai tapasztalattal, iskolai és szakmai végzettséggel rendelkeztek a program megvalósítói?
2. Milyen pedagógiai módszerek, elveket tartottak fontosak a pedagógusok és szakemberek?
3. Milyen volt a munkatársak, szakemberek véleménye a cigány népesség társadalmi integrációjával kapcsolatban?

Módszer

A kutatásban kvantitatív (kérdőív) és kvalitatív (élettörténeti interjú) módszereket (Molnár, 2010) alkalmaztam. A dokumentumok elemzése során, elsősorban az Amrita Orientációs Baráti Kör Egyesülethez köthető és elérhető források elemzése zajlott. A kutatás célcsoportjának az önbevallás alapján cigány származású felnőtteket tekintettük, akik az 1994–1999 között kezdték meg tanulmányaikat érettségig adó intézményben Pécsen és az Amrita OBK Egyesület tagjai voltak, vagyis részt vettek extracurriculáris tevékenységekben és a pályorientációs programban.

A kutatás alapsokasága az 1994–1999 között az Amrita OBK Egyesület által működtetett pályorientációs program tagjai, diákjai. A programban résztvevő tanulókról korábbi Egyesületi dokumentumok (diákújság, levelezések, közgyűlési jegyzőkönyv) alapján készült az alapsokaságra vonatkozó lista, mely összesen 60 fő hátrányos helyzetű cigány tanulót jelentett. A résztvevőkre vonatkozóan a pályorientációs programban szereplő lakóhelyek és címek rekonstruálása 2015-ben történt, egyesületi tagok, családtagok és barátok, rokonok segítségével. Az adat- és információgyűjtés során 56 főre vonatkozóan sikerült információkhoz jutni, melyek alapján a kapcsolatfelvétel, megkeresés megtörtént. A kvalitatív kutatás tervezése során konstatáltuk a veszélyeket és a lehetőségeket, hogy 20 évvel a program után előfordulhat, hogy nem mindenkit érünk el. Hiszen lehetséges, hogy a tagok egy része nem elérhető, például elköltözött a megadott címről vagy egyszerűen nem akar részt venni a kutatásban. Végül 45 fő jelzett

vissza formális vagy informális módon, akik közül 35 fő mondott igent a kérdőív kitöltésére és közülük 20 fő vállalta a későbbiekben az élettörténeti interjút. A kérdőívet visszautasítók (10 fő) között volt, aki idő hiányára hivatkozott, több esetben (5 fő) jelezték, hogy betegségük, családi problémáik, érzelmi állapotuk (válás, szülő halála) miatt nem vállalják a kutatásban való részvételt. További csoportot alkottak (3 fő) azok a válaszadók, akik elmondásuk alapján nem akartak a múlttal foglalkozni, új életet kezdtek (külföldön vagy másik városban) s nem akartak beszélni korábbi életükről vagy gyermekkorukról köztük az Amrita OBK Egyesületről (2 fő)¹⁰, pályaválasztásukról. A válaszadói hajlandóság alapján felmerül a torzítás dilemmája, hogy inkább azok vállalták a válaszadást és az interjút, akik sikeresebbnek ítélték meg életüket¹¹ a kutatás időpontjában, fontosnak véljük megerősíteni aényt, hogy az interjút és a kérdőívet visszautasító személyek többsége is rendelkezik érettségivel.

A kérdőív alapvetően félig strukturált interjúnak felelt meg, melyben zárt és nyitott kérdések szerepeltek, kérdezőbiztosok segítségével történt a lekérdezése. A kérdőív célja volt, hogy előzetes információkkal rendelkezünk a tagokról, ezzel előkészítve a kvalitatív kutatást, melynek során mélyinterjúk készültek a tagokkal. Mélyinterjúk (életútinterjúk) – „Amritás”-tagokkal, cigány felnőttekkel: A közösség tagjai közül 20 fővel, legalább érettségivel rendelkező felnőttel készült narratív interjú. Az interjúk célja a különböző életutakban megjelenő életeseemények meghatározottságának, különbözőségének vagy azonosságának vizsgálata. További 12 fővel strukturált interjú készült – szakemberekkel (pedagógusok, szociális szakemberek). A szakemberek száma az Egyesületben 1994–1999 között 20 fő volt, ezenkívül voltak (kb. 15–20 fő) önkéntesek, családtagok, akik segítettek a pályaaorientációs programot. A szakemberek elérése a fentiekben leírt módszertannal történt, előzetes címlista, különböző formális és informális kapcsolatokon keresztül próbáltuk elérni a korábbi munkatársakat, 15 fő jelzett vissza megkeresésünkre és 12 fő vállalta, hogy interjú keretében válaszol kérdéseinkre. A válaszadás visszautasításának (3 fő) indokai között leginkább az szerepelt, hogy már más területen dolgoznak vagy nincs idejük a kutatásban való részvételnél.

Az élettörténeti interjúk alapvetően tíz dimenzió mentén kerültek felvételre, melyek a következők voltak: 1. a születéskori család jellemzői (struktúra, kapcsolatok rendszere) 2. Szocioökonómiai státusz (szülők iskolai végzettsége, foglalkozása, munkaerőpiaci státusza, lakhatási körülmények, lakóhelyi szegregáció) 3. Nevelési és oktatási intézmények szerepe (óvoda, általános iskola, középiskola, felsőfokú intézmények) 4. Iskolai mobilitást támogató és hátráltató tényezők (szülők, pedagógusok, kortársak, példaképek, támogató programok, ösztöndíjak) 5. Foglalkozás, munkaerőpiaci státusz (végzettségnek megfelelő foglalkozás, munkavállalás, munkanélküliség) 6. Földrajzi mobilitás 6. Identitás (cigány kisebbségi és értelmiségi identitás, nyelvhasználat, kultúra, hagyományok, értékek, diszkrimináció) 7. Párvalasztás, családalapítás 8. Visszatérés a közösségbe (hazatérés a szülői házba, településre, elvárásoknak való megfelelés a cigány népeesség/közösség tagjainak segítése, képvisellete) 9. Jövőkép (egyéni életcélok, 10 év múlva...)

10 Mindkettő felsőfokú végzettséggel rendelkezik (gyógypedagógus, diplomás ápoló).

11 A mutatók szempontjából érdekes tény, hogy a visszautasítók (10 fő) közül szinte mindenki (2 fő kivételével) érettségit szerzett, és többen diplomával rendelkeznek, de nem vállalták a beszélgetést.

A kutatás érvényességére vonatkozóan a módszertani háromszögelés elve alapján dokumentumok elemzésére, kérdőíves lekérdezésre került sor, ezenkívül az összefüggések mélyebb megértése érdekében készültek élettörténeti interjúk. A kutatás érvényessége szempontjából lokális (Dél-dunántúli régió), helyi értékű, vagyis csak a pályaaorientációs programban részt vett cigány fiatalokra vonatkozik, de a kutatás nem arra törekszik, hogy az Egyesület pályaaorientációs programjának létjogosultságát igazolja. A pályaaorientációs programban való részvétel egy mutató a többi mellett, a közös pont az eltérő életutakban. A kutatás megvalósításával az volt a célunk, hogy további információkkal és eredményekkel igazoljuk azt az előfeltevést, hogy a magasabb iskolai végzettség csökkenti a szegénység átörökítésének esélyét, a szegénység determinációját, s növeli a felfelé irányuló társadalmi mobilitást.

A kutatás eredményei

Az Amrita OBK Egyesület adatbázisa alapján 1994 és 1999 között összesen 60 diák vett részt programjaikban, köztük 32 lány, 28 fiú volt. A kérdőíves kutatásban összesen 35 fő vett részt, és az arányok hasonlóak: a megkérdezettek közül 19 fő nő és 16 férfi volt, majd a narratív interjúk készítése során a 20 fő megoszlása az arányokon nem változtat, 11 fő nő, 9 férfi. A nemek szerinti megoszlás azért is érdekes, mert a diákok többsége (1 fő kivételével) cigány volt, kivétel nélkül szociálisan hátrányos helyzetű családokból érkeztek. Havas Gábor, Kemény István, Liskó Ilona 2000-ben végzett kutatásai az általános iskolás korú – köztük cigány gyerekek – körében arra megállapításra jutott, hogy a szülők gyermekeik továbbtanulása szempontjából nem tettek különbséget fiú- és lánygyermek között, ha a szülő ambicionálta gyermeke továbbtanulását, döntésében kevésbé befolyásolta gyermeke neme (Havas, Kemény és Liskó, 2002). Az alábbi táblázatban röviden összefoglalásra kerültek az interjúk kutatásban szereplő válaszadók adatai.

1. táblázat. *Néhány összefoglaló adat az interjúalanyokról (20 fő)*

nem	életkor	legmagasabb iskolai végzettség	foglalkozás	munkaerőpiaci státusz	lakóhely 2015	cigány csoport
Nő = 11 fő	30–35 év = 10 fő	12 osztály = 1 fő	pedagógus, szociális munkás,	alkalmazott = 14 fő	Megyejogú város = 6 fő	Beás = 13 fő
Férfi = 9 fő	36–40 év = 6 fő	érettségi = 2 fő	közgazdász, jogász, informatikus,	vezető = 4 fő	Város = 6 fő	Oláh = 1 fő
	40–45 év = 4 fő	diploma = 17 fő	építészmérnök, romológus, műszaki technikus	munkanélküli = 2 fő	Község, falu = 4 fő Nem Magyarországon él = 4 fő	Romungró = 1 fő „vegyes”, „félvér” = 5 fő

Saját szerkesztés, 2017

CIGÁNY FELNŐTTEKKEL KÉSZÜLT INTERJÚK ELEMZÉSE KÜLÖNBÖZŐ DIMENZIÓK ALAPJÁN

1. Család – szülők, testvérek

A család fogalma esetében fontos megjegyezni, hogy a kutatás során a háztartásban együtt élőket tekintettük családnak, melynek következtében felmerült a kérdés, hogy kik éltek együtt egy háztartásban. A narratív interjúk felvételénél külön figyelmet kapott a cigány felnőtt családi háttere, szülők együtt- vagy különélése, testvérek száma, iskolai végzettsége és foglalkozása. Az interjúk eredményei szerint a cigány fiatalok alapvetően születésük idején szüleikkel, nagyszüléikkel, testvéreikkel éltek egy háztartásban, majd később a szülők saját ingatlant vásároltak vagy albérletbe költöztek, vagy már a születés előtt ingatlan tulajdonosai voltak. A testvérek számát illetően a 20 interjúalany közül a többségnek (14 fő) egy vagy két testvére van, néhány esetben (3 fő) találhatunk példát arra, hogy az interjúalanyoknak három testvére van, de ezen esetek közül csak egy főnél volt mindhárom testvér azonos házasságból, a másik két esetben a szülők válása után születtek további féltestvérek. Két válaszadónak nincsenek testvérei, egyetlen olyan felnőtt volt közöttük, akinek hét testvére van. A testvérek iskolai végzettségére vonatkozóan két különböző tendencia látható. Egyrészt az idősebb testvér továbbtanult középiskolában, ezért nem volt kérdés, hogy a kisebbik testvér is tovább fog tanulni, a szülők ezekben az esetekben¹² nyolc általános vagy szakmunkás végzettségűek voltak. A másik típus: amikor a testvérek nem tanultak tovább, családot alapítottak, többnyire munkanélküliséggel küzdöttek vagy később különböző munkaügyi központ által szervezett képzés keretében befejezték az általános iskolai tanulmányaikat, és szereztek OKJ-képzettséget. Az interjúalanyok több mint kétharmada elsőként tanult tovább a testvérek vagy akár az unokatestvérek, a helyi iskolába járó cigány gyerekek közül. A fiatalabb testvérek továbbtanulása érdekes kérdés, hiszen feltételezhetjük, hogy az interjúalanyok példaképként, mintaadóként szolgálnak családjukban, mégis kevesen követték példájukat, igaz, hogy a legtöbb esetben a testvérek nem érettségiztek. Akik továbbtanultak, többnyire szakiskolában folytatták tanulmányaikat, végzettséget nem szereztek mindannyian. Két esetben fordult elő, hogy követték testvérüket, és érettségit adó intézményben (Gandhi Gimnázium) tanultak tovább a fiatalabb testvérek. A testvérek kevésbé tanultak tovább. Ennek okai között egyrészt a személyes motiváció jelentős szerepét láthatjuk, másrészt a családok támogatása (anyagi és erkölcsi tekintetben) egy gyermek továbbtanulására korlátozódott: legalább egy gyermek tanuljon tovább, akinek jobb lesz az élete, segítheti szüleit és testvéreit.

2. Szocioökonómiai státusz

A cigány felnőttek visszaemlékezéseik, szubjektív megítélésük alapján nem tekintették magukat szegénynek, és főként a településen élő cigány családokhoz, rokonaikhoz képest határozták meg a család anyagi helyzetét. Ha a tényeket nézzük, a tárgyi feltételeket vagy a megélhetést, szinte mindenki beszámolt arról, hogy voltak nehézségeik a szülőknek, nem volt pénz váltóruhára, írószerekre, utazásra, zsebpénzre, hogy a szeptemberi iskolakezdés már a nyár elején gon-

¹² Három interjúalany esetében tanult tovább idősebb testvér, egy esetben szakmunkásvégzettséget szerzett, két esetben érettségiztek.

dot jelentett. A szülők törekedtek (pl. nyáron napszám, gyógynövények gyűjtögetése, idénymunkák) további bevételek megteremtésére, hogy a szükséges ruha, cipő, fűzet meglegyen. Szükség esetén kölcsönt kértek, vagy támogató pedagógus, önkormányzat segítségével sikerült az iskolához szükséges eszközök, könyvek megvásárlása. *„A szüleim mindent megtettek azért, hogy segítsék anyagilag a boldogulásom. Nyáron azért szedtüink gyógynövényeket, hogy iskolakezdésre legyen miből nekem ruhát venni, és legyen egy kis zsebpénzem abban a nagyvárosban, Pécssett.”* (férfi, 36 éves) A középiskolában a cigány fiatalok jelentős része nyári szünetben dolgozott, hogy iskolakezdésre szükséges eszközök költségeit fedezni tudják, másrészt ezzel segítették a család kiadásait. A nyári szünetben betanított vagy segédmunkásként dolgoztak, néhányuknak a szolgáltatásiiparban sikerült diákmunkát vállalni. A nyári munkából származó kereset felhasználását a családi érték- és normarendszer határozta meg. Alapvetően három különböző típusát különböztethetjük meg: egyrészt a cigány fiatal eldönthette, mire költi keresetét, fedezhette belőle szükségleteit, melyet családja nem tudott biztosítani (ruha, cipő, iskolakezdésre fűzetek, könyvek). Másrészt a család megélhetési problémái miatt jövedelmének bizonyos részét (ha nem az egészet) a szülőknak adta, ezzel segítve a háztartás aktuális nehézségeinek megoldását, az alapvető szükségletek kielégítését (élelem, hátralékok, hitelek stb.), viszont így az iskolakezdés továbbra is gondot jelentett a családnak. Harmadrészt a munkából származó jövedelem teljes összegét a szülők kérték, mondván, ha szüksége van valamire, kérjen tőlük. Az utolsó esetben egyszerre volt felnőtt pénzkereső, felelősséggel, és gyerek, vagyis eltartott a szülők szemében, akik a háztartás egészéért feleltek. A nyári munkából származó jövedelmek felhasználására vonatkozó normák alapvetően a középiskolai tanulmányok keretében elnyert ösztöndíjak esetében is érvényesek voltak, még abban az esetben is, ha a gyermek kollégiumban élt.

A kutatás során megfogalmazódott a kérdés, hogy vajon mindez a cigány kisebbség kulturális szokásaihoz vagy inkább a szegénység kultúrájához kapcsolódó normákat jelenti-e. Az interjúk elemzése kapcsán, inkább az utóbbit tekinthetjük igaznak, vagyis a szegénység mint meghatározó állapot kényszerít ki közös érdekeket.

3. Nevelési és oktatási intézmények szerepe

Korábbi kutatások (Kemény, Janky és Lengyel, 2004, Havas és Liskó, 2006) eredményei szerint a cigány gyerekek iskolai karrierjét meghatározza az óvodában eltöltött évek száma. Az elmúlt években megjelent kutatások, köztük Óhidy kvalitatív vizsgálatainak eredménye a cigány nők iskolai sikerességére vonatkozóan arra a megállapításra jutott, hogy az óvodába járás nem tekinthető meghatározó tényezőnek, a megkérdezett sikertörténetben szereplő 10 cigány nő közül három járt óvodába (2016). Kutatásunk során arra a következtetésre jutottunk, hogy az óvoda szerepe fontos, a sikeres iskolai karrier tekintetében, a megkérdezettek többsége életkoránál fogva többnyire járt óvodába, viszont az óvodában eltöltött évek száma eltérő. A megkérdezettek (20 fő) közül 6 fő jelezte, hogy csak egy évet járt óvodába, mivel a szülők vagy nagyszülők otthon tartózkodtak háztartásbeliként vagy munkanélküliként, nem tartották fontosnak a gyermeket intézménybe vinni, továbbá az óvodába járás járulékos költségei (pl. étkezés, ruha, cipő) is gondot jelentett a családnak. Összességében elmondható, hogy az interjúalanyok közül mindenki járt óvodába. Azok a válaszadók, akik legalább két évet jártak óvodába, a visszaemlékezések során inkább pozitív, mint negatív élményeikről számoltak be, s a rossz élmények leginkább a család szegénységével, a pénzhiánnyal, öltözködéssel kapcsolatban jelennek

meg, kevésbé szólnak az óvónőkkel vagy pedagógussal, esetleg a csoporttársakkal kapcsolatos konfliktusokról. *„Az óvodai élményeim azok nagyon erősek, azok a mai napig bennem vannak. Nagyon jó volt, nagyon szerettem óvodásnak lenni. Emlékszem a farsangokra, soha nem volt az, hogy megkülönböztettek volna bennünket. Anyám mindig tiszta ruhába járatott, nem volt olyan, hogy kinéztek volna. Az óvó nénik nagyon szerettek, és a mai napig, képzeld el, hogyha találkozom velük, mindig megkérdezik, hogy vagyok, mi van velem.”* (nő, 36 éves) Az oktatási egyenlőtlenségek leginkább az alapfokú oktatás megkezdésénél láthatóak. Egyértelmű az első szelekciós mechanizmus megjelenése, ahol hosszú távra eldőlhet a cigány fiatal iskolai pályafutása. Az oktatási intézmények között a pedagógiai szolgáltatások, minőségi oktatás feltételei tekintetében nagy különbségeket tapasztalhatunk, melyet kutatásunk is megerősített.

Az általános iskola alsó tagozata, sőt az első osztályba lépés meghatározó volt a kérdezettek számára. A 20 interjúalany közül 2 főt iskolaérettségi vizsgálata alapján gyógypedagógiai osztályba javasoltak: ezért is hihetetlen, hogy mindegyikük eljutott a felsőoktatásba, továbbtanult. Nem volt egyenes útjuk az oktatásban, és voltak évisméltéseik is, illetve egyikük az általános iskola után munkába állt, de a végeredmény tekintetében mindketten óriási erőfeszítéseket tettek céljaik eléréséért. Öten számoltak be arról, hogy saját megítélésük szerint az intézmény „erős volt”, „jól felkészített a továbbtanulásra”. A többiek válasza megoszlik attól függően, hogy a továbbtanulás során milyen tapasztalatokat szereztek („sokat kellett tanulni”, „kaptam segítséget a kollégiumba”, „jártam korrepetálásra”). Azok a felnőttek, akik támogatóprogramban, kollégiumban vettek részt alapfokú vagy középfokú tanulmányaik során, úgy érezték, hogy voltak hátrányaik a többi – nem cigány – tanulóhoz képest, de sikerült ezeket kompenzálni, és utolérni a többieket. Gyakran számoltak be arról, hogy az általános iskolában kitűnő vagy jó tanuló cigány fiatalok a középiskolában rosszabbul teljesítettek, s a kudarcok hatására teljesítményük csökkent. Az általános iskolával kapcsolatban kiemelkedő teljesítményekről tanulmányi versenyeken, kitűnő tanulmányi eredményekről számolt be a megkérdezettek fele (10 fő). *„(...) Alsó tagozatban rosszul tanultam, de felső tagozatban a magyar–történelem tanár nagyon szeretett, és versenyekre jártam. Általában második, harmadik helyezett lettem, de nagy dolognak számított, hogy cigány lányként mehettem és részt vettem ezekben a dolgokban.”* (nő, 35 éves)

A megkérdezettek fele szakközépiskolában szeretett volna továbbtanulni, általános iskolai tanáraik javaslatára és a szülői elvárásoknak megfelelően „szakmát kell szerezni”. Összesen 3 esetben volt tervezve valóban gimnázium mint középfokú intézmény. A pályaválasztási tervekben az Amrita OBK Egyesület pályaeorientációs tevékenységének következményeként 9 esetben, közvetlenül a felvételi időszakában történt változtatás, mely szerint a lakóhelyhez közeli szakiskola vagy szakközépiskola helyett Pécs városában működő érettségis adó gimnáziumokban, egy esetben szakközépiskolába történt a felvételi. A szülők, a családi háttér esetében hiányzó kapcsolati és társadalmi tőkét helyettesítően léptek be az Amrita pályaeorientációs program munkatársai. Nem minden iskola volt nyitott a cigány tanulók fogadására, így esetenként a kevésbé minőségi oktatást biztosító középfokú intézmények váltak befogadóvá, melynek tanulóinak között nagyobb arányban voltak az alacsonyabb társadalmi-gazdasági státuszú családok gyermekei. Az interjúkban megszólaló felnőttek közül 12 fő említette, hogy az osztálytársai, az iskola tanulóinak között néhány cigány volt, legtöbbször ismerték, hiszen az Amrita OBK Egyesület tagjai voltak. 3 fő említette, hogy tudomása szerint rajta kívül az iskolában nem volt más cigány tanuló.

4. Iskolai végzettség és a mobilitás

A kutatás során az egyik legfontosabb kérdés az volt, milyen társadalmi mobilitás jellemzi a megkérdezetteket, és mobilitásukban mennyire játszott szerepet a tanulás, az iskolai végzettség, illetve részt vettek-e az Amrita OBK Egyesület pályaorientációs programjában. A társadalmi mobilitást érintő kutatások elsősorban a szülők iskolai végzettségéhez és a szülők (főként az apa) foglalkozásához mérten vizsgálták a változásokat. Saját kérdőíves kutatásunkban a cigány felnőttek iskolai és társadalmi mobilitását három aspektusból vizsgáltuk. Megnéztük, hogy az Amrita-tagok (az 1994–1999 közötti diákok) szülei legmagasabb iskolai végzettségével azonos vagy annál magasabb iskolai végzettséget szereztek-e, hogy választott foglalkozásuk mennyiben tér el szüleikétől, hogy képzésüknek és foglalkozásuknak köszönhetően napjainkban milyen a munkaerőpiaci státuszuk. Előzetes feltételezésünk szerint a cigány felnőttek magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek szüleikhez képest, mely nagyobb esélyeket biztosít számukra a munkaerőpiacon történő elhelyezkedésre, társadalmi és gazdasági szempontból magasabb presztízsű munka végzésére. Másrészt lakóhelyük többnyire község vagy falu, melynek következtében középfokú és felsőfokú tanulmányaik folytatásához megyeközpontokba, városokba költöztek, s később a megszerzett iskolai végzettséggel nem szülőfalujukban, hanem a tanulmányaik idején megismert városokban próbáltak integrálódni a munkaerőpiacra.

A magyarországi cigány népesség tagjainak iskolázottsági szintje rendkívül alacsony, jóval elmarad a teljes népesség átlagától. A kutatásban szereplő cigány felnőttek iskolai végzettsége magasabb szüleik és a magyarországi cigányok iskolázottsági mutatóinál. Az alábbi ábra országos adatai megerősítik, hogy az interjúban szereplő cigány emberek szülei iskolai végzettsége megegyezik a cigány népességre jellemző (1. táblázat) iskolázottsági szinttel, vagyis többségük általános iskolai végzettséggel vagy azzal sem rendelkezik.

2. táblázat. *A roma fiatalok esélyei: az 1971-ben és 1991-ben született roma fiatalok iskolai pályafutása 20–21 éves életkorukban TÁRKI-életpálya-felmérés adatfelvételei alapján*

Roma tanulók	1971 (N = 1000 fő)	1991 (N = 1000 fő)
Megkezdett általános iskola	1000	1000
Befejezetlen általános iskola	235	70
Befejezett általános iskola	765	930
Nem iratkozott be középiskolába	535	44
Megkezdett középiskola	230	886
Lemorzsolódott	80	423
Szakiskolai végzettséget szerzett	137	247
Érettségit szerzett	13	216
Megkezdett főiskola, egyetem	0	42

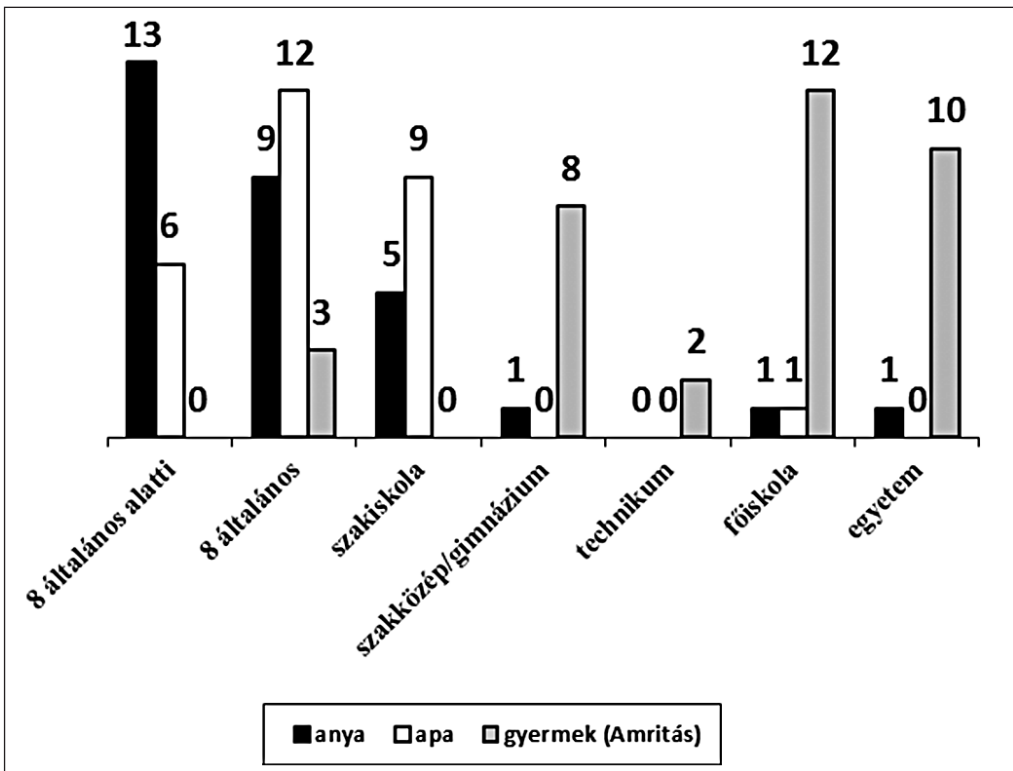
Forrás: Hajdú, Kertesi és Kézdi, 2014. 270. o.

A megkérdezett 35 cigány felnőtt szüleinek többsége alapfokú végzettségű vagy nem befejezett nyolc általános végzettséggel (2, 3, 4, 6 osztállyal) rendelkezik, de voltak szakiskolai vagy szakmunkásvégzettséggel rendelkezők is. Az érettségi bizonyítványt megszerzők száma minimá-

lis a mintában, mindösszesen 1 fő. Az iskolai végzettség (1. ábra) mellett fontos tényezőnek számít, hogy a szülők, alacsony iskolai végzettségük ellenére, a tudást és a tanulást értéként kezelték. A szülők foglalkozása nehéz fizikai megterhelést jelentett, nem voltak pozitív élményeik az iskolával kapcsolatban, de a munkaerőpiacon szerzett tapasztalataik alapján tanácsaikban, útmutatásaikban, gyermekeik számára a tanulás fontosságát hangsúlyozták.

„Édesanyám három osztályt végzett. A rendszerváltás előtt, még a szocializmus idején könnyű volt elhelyezkedni. Ő mindig is dolgozott. Hol takarítónőként, hol betanított munkásként, de mindig talált valamit. Édesapámnak nyolc általános iskolai végzettsége van. A végét már estin, de elvégezte. Különböző cégeknél, általában sofőrként, több mint harminc évet ledolgozott. Most már nyugdíjas, édesanyám nyugdíj előtt munkanélküli volt, önkormányzatnál dolgozott is.” (nő, 38 éves)

Gyermekeik többsége (63%) felsőfokú végzettséget szerzett, 23%-uk érettségizett, néhányan (1%) az érettségi mellett szakképesítéssel – technikusi képesítéssel – is rendelkeznek, elenyésző a csak alacsony végzettséggel rendelkezők száma (1%). Ez utóbbiak zömmel már felnőttként csatlakoztak a szervezethez, még mindenféle végzettség nélkül, így számukra az általános iskolai bizonyítvány megszerzése is előrelépést jelentett. A továbbtanulásban családalapítási terveik gátol-

1. ábra. A cigány felnőttek (Amrita-tagok) (N=35) és szüleinek legmagasabb iskolai végzettsége (fő) (Apa N=28; Anya N= 30) együtt. Forrás: Saját szerkesztés, 2016

ták meg őket. A felsőfokú végzettséget megszerzők jelentős része gimnáziumba járt, s az érettségi után reális lehetőség volt a számukra, hogy tanulmányaikat felsőfokon¹³ folytassák.

A válaszadók pályaválasztásában több tényező is szerepet játszott, az Amrita OBK Egyesület által szervezett pályaorientációs program szerepe is meghatározó, amely a szociális munka és a pedagógusi pálya iránt érdeklődők számára szervezett felvételi előkészítőt. A szülők és gyermekeik iskolai végzettségének összehasonlítása tehát erőteljes intergenerációs mobilitást mutat. Az adatok tanúsága szerint a gyermekek minden elképzelést felülmúlóan túlszárnyalták szüleiket: egy, két, sőt gyakran három fokkal magasabb iskolai végzettséget szereztek náluk. „Természetesen tekinthető a szülőknek az a törekvése, hogy gyermekeiknek – az iskolán keresztül – minél jobb életésélyt adjanak, és ez a törekvés annál sikeresebb, minél magasabb helyen van valaki a társadalmi hierarchiában” (Andor és Liskó, 2000. 18. o.). Kérdőíves kutatásunk válaszadói között (43%) találtunk példát arra is, hogy nyolc általános iskolai vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező szülők¹⁴ gyermekei egyetemet végeztek és diplomát szereztek.

„A modern társadalmakban szegénység és iskolázatlanság a szabályt erősítő kivételektől eltekintve szoros és kölcsönös összefüggésben állnak egymással. Aki iskolázatlan, az nagy valószínűséggel nem tud kitörni a szegénységből, a kiszolgáltatott társadalmi helyzetből, és megfordítva: aki szegénységben nő fel, annak kicsi az esélye arra, hogy magasabb iskolai végzettséget szerezzen” (Havas, Kemény és Liskó, 2002. 168. o.).

A kutatók által megfogalmazott következtetéseket kiegészítve feltételezésünk szerint a magasabb iskolai végzettség csökkentheti a szegénység átörökítésének esélyét, a szegénység determinációját, az oktatási és társadalmi egyenlőtlenségeket, melyet saját kutatásunk is bizonyít.

5. Pályaválasztás – szülők és a társadalmi környezet szerepe (támogató-hátráltató tényezők)

Magyarországon az 1990-es évek elején végzett kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a roma tanulók továbbtanulási esélyei jóval elmaradnak kortársaikéhoz képest, amit jól szemléltet, hogy a gimnáziumba való jelentkezésük elenyésző: mindösszesen 0,6%-uk folytatta tanulmányait érettségi adó képzésben. (Kemény, 1996) Szükség volt felkészítést nyújtó kezdeményezésekre, melyek keretében a tájékoztatással, az információközvetítéssel, az erkölcsi támogatással a hátrányos helyzetű cigány fiatalok és családjaik (szüleik, testvéreik) számára lehetőség nyílhatott a tehetségek kiaknázására. Az 1990-es évek végén zajló kutatások bebizonyították, amit az Amrita OBK Egyesület munkatársai is tapasztaltak, hogy a pályaválasztás idején a roma szülőknek konkrét elképzelései voltak gyermekeik jövőjét illetően. Minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezett a szülő, és emellett minél jobban tanult a gyermek, annál valószínűbb volt, hogy a szülő konkrét elképzeléssel rendelkezik a gyermek jövőbeli, szakmát érintő

13 1996-ban megalapították a Collegium Martineum Tehetséggondozó Kollégiumot, cigány fiatalok számára. A kollégium elsősorban az Amrita OBK Egyesület látókörébe került fiatalok részére jött létre, akik érettségi adó középfokú intézményekbe nyertek felvételt, de lakóhelyük távolsága és a családok anyagi helyzete miatt a tanulmányok megkezdése problémát jelentett számukra. E kollégium Mánfán, egy Pécsről 10 km-re fekvő faluban jött létre.

14 Az apa vagy az anya iskolai végzettsége vagy mindkettő 8 általános iskola vagy kevesebb, mint 8 osztály.

választásával kapcsolatban (Havas, Kemény és Liskó, 2002). A rossz anyagi körülmények, a kisebbségi érzés és az ehhez társuló diszkrimináció jelentős mértékben befolyásolta az Amritatagok (diákok) szüleinek elképzeléseit, mely szerint a legjobb döntés az, ha gyermekük valamilyen egyenruhás hivatást (katona, pap, rendőr, ápoló, orvos, hivatalnok) választ, vagy egy „jó szakmát” tanul. A gyermek képessége, készsége nem befolyásolta az elgondolásokat, a szülők lehetőségeikhez mérten próbáltak jobb jövőt biztosítani utódaik számára, s mindehhez élettapasztalatukból, társadalmi környezetükből merítettek példákat (Varga, 1999). Kemény, Havas és Liskó 2000-ben végzett kutatása szerint: „(...) a pályaválasztás társadalmi determinációja a cigány gyerekek esetében sem különbözött a nem cigányokétól. A gyerekeknek szánt foglalkozás és a szülők iskolázottsága között a legszorosabb az összefüggés. Azok közül a szülők közül, akik maguk szakmunkás végzettséggel rendelkeztek, kétszer, azok közül pedig, akik érettségiztek, háromszor annyian szánták értelmiséginek a gyerekeiket, mint azok, akik nem végeztek el az általános iskolát” (Havas, Kemény és Liskó, 2002. 171. o.).

A kutatás során fiatalok – és szülei – foglalkozását is vizsgáltuk, és hasonló következtetésre jutottunk, mint Kemény és munkatársai. Az érettséggel, diplomával rendelkező szülők elvárása az volt, hogy gyermekük mindenképpen tanuljon tovább, szerezzen érettségit, és végső célként szellemi foglalkozást képzeltek el gyermekeik számára. A szakmunkásvégzettséggel rendelkező szülők gyermekeinél azt tapasztaltuk, hogy leginkább a szakmatanulás felé orientálták fiukat vagy lányukat, döntéseikre leginkább jellemző, hogy a gyermek érdeklődése, készségei, képességei háttérbe szorultak, a valóságot felülírta az elképzelés. A szülők és gyermekeik jelentős része valódi információkkal nem is rendelkezett a továbbtanulási lehetőségeket illetően, ezért esetükben meghatározó volt a támogatóprogramok jelenléte, a kutatás során vizsgált Amrita OBK Egyesület pályaaorientációs tevékenysége. A társadalmi környezet fontos szerepet játszott a cigány felnőttek életében (Varga, 2015), a kutatásunkban négy tipikus támogató vagy hátráltató tényezőt tudtunk azonosítani: példaképek, pedagógusok (mediátorok), szocioökonómiai státusz, támogató programok.

A sikeres integrációs folyamatnak fontos tényezői a kultúrákövetítési lehetőségek, melyek szereplői a „transzlétorok” és „mediátorok”. A transzlétort közlőnek, fordítóknak is nevezik, aki a kisebbségi kultúrából származik, és sikereket ért el a többségi kultúrába való integrációjában, képes megosztani tapasztalatait a többségi kultúráról, normáról, értékvilágról. A transzlétor többnyire magasabb iskolai végzettséggel, képzettséggel rendelkezik, jellemzője, hogy képes a kultúrák közötti közvetítésre, mindemellett motivációval is rendelkezik. A válaszadók életében cigány származású pedagógussal való találkozásuk előtt elképzelhetetlennek tűnt, hogy valaki cigány és tanár. Korábban nem volt hasonló tapasztalatuk, környezetükben a szakiskolai végzettség vagy az alapfokú végzettség évismétlés nélküli elérése is kiemelkedő teljesítménynek számított. A cigány felnőttek többségének olyan meghatározó élményt jelentett a pedagógussal való találkozás, melyből későbbi nehézségeik során erőt, motivációt merítettek, „nekem is sikerülhet”. „(...) És jött az Anna néni. És bemutatkozik, hogy Orsós Anna. Egyszerűen elájultam. Itt egy Orsós Anna, egy tanár, egy okos nő. Úristen, mire vihetem! Akkor drukkot kaptam, hogy mondom, hát, ha engem nem vesznek fel középiskolába, akkor én egy hülye gyerek vagyok. Tehát, körülbelül így volt.” (nő, 35 éves) További példaképek között családtagokat említenek (5 fő), akik iskolai végzettsége magasabb, de előfordul, hogy alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, de életfelfogásuk, értékeik, normáik haladónak tekinthetők környezetükhöz képest. Példakép-

nek említettek lakókörnyezetükben olyan nem cigány embereket, akiknek a szülők és a gyerekek megítélése szerint „jó élete van”, nincsenek anyagi gondjai, szép háza vagy kocsija van, szellemi foglalkozású, „a hivatalban dolgozik”.

A másik szereplő a kultúra közvetítésében a mediátor, aki a többségi kultúra képviselője, tagja, létezésükkel is információt közvetítenek a kisebbségi kultúra tagjainak. A mediátorok vagy más néven a kultúraátadók szerepe a formális szocializáció, hatásuk korlátozottabb, mint a transzlétóroknak, de rendkívül fontos, egyes helyzetekben nélkülözhetetlen. A mediátorok között találunk pedagógusokat, akik a társadalmi mobilitás szempontjából elsőként segíthetik a cigány tanulókat tanulmányaik folytatásában, a pályaválasztás során az információk közvetítésében egyedüli támogató funkciót tölthetnek be. Ha e feladatra nem vállalkoznak, a tanulók továbbtanulási esélyei elenyészőek. A mediátorok olyan modellt, példát mutathatnak a kisebbség tagjainak, melyek az értékorientációjukat, normákhoz való viszonyukat is meghatározhatják.

„Tanáraink szerettek és bátorítottak arra, hogy továbbtanuljak. Egy tanár azonban le akart beszélni a gimnáziumról, azt mondta, hogy túl erős lesz nekem.”
(férfi, 36 éves)

Az interjúk során nyilvánvalóvá vált, hogy a továbbtanulásban, főként a pályorientációban, a továbbtanulási aspirációkban, szakválasztásban vagy az Amrita programjához történő kapcsolódásban leginkább a mediátorok (pedagógusok, szociális szakemberek) működtek közre, illetve a Gandhi Gimnázium (1994-től) diáktoborzása során olyan kapcsolatrendszer jött létre, mely az információáramlást, a pályaválasztási tanácsadást elősegítette az interjúalanyok életében.

A cigány tanulók iskolai kudarcainak hátterében az egyik leginkább hangoztatott érv – a szocializáció mellett – a szociálisan hátrányos helyzet, melyet szocioökonómiai státusznak vagy szociokulturális meghatározottságnak (Forray és Hegedűs, 1998) is nevezhetünk. A szociokulturális különbségek (Meleg, 2015), hátrányok közé sorolható a szülők iskolai végzettsége, a család/szülők gazdasági státusza (egzisztenciája), a lakóhely és lakhatási körülmények, a kisebbségi-etnikai hovatartozás, a háztartás létszáma, az eltartottak aránya, a család stabilitása (egyszülős vagy mozaikcsaládok, árvaság), a szolgáltatásokhoz való hozzáférés korlátozottsága, a minőségi oktatási feltételek hiánya. (Gyarmathy, 2010, Páskuné Kiss, 2010) A szociális hátrányoknál meghatározó hátráltató tényezőnek tekintik a gyermekek sikeres iskolai előrehaladásában azt, hogy a család számára nem jelent értéket a tudás, tanulás. A szülők elvárásai a gyerek továbbtanulását illetően és a gyerek elképzelései jövőjével kapcsolatosan, a tudás megszerzésére vonatkozóan elmaradnak a többségi társadalom tagjaihoz képest. (Begaray és Slovinsky, 1997, Gyarmathy, 2010)

A szociokulturális hátrányok Gyarmathy (2010), Van Tassel és Baska Willis (1987) szerint az alábbi hiányosságokra vezethetőek vissza: anyagi javak hiánya, ingergazdag környezet hiánya, tudás, képességek hiánya, verbális-szekvenciális, elemző gondolkodás hatékonyságának hiánya, sikeres tanulás hiánya, a tanulás-tudás értékének hiánya, konstruktív megküzdési stratégiák hiánya. Az interjúalanyok elbeszéléseiből tudjuk, hogy a tárgyi javak hiánya, mint az íróasztal, könyvek, saját szoba jelen volt az életükben, viszont a tanulás-tudás mint érték megjelent a családokban: „tanulj, mert magadnak tanulsz”. A könyvekhez való viszony a cigány felnőttek-

ben a sikeres tanulmányi eredményeknek köszönhetően megváltozott, szüleikhez képest az olvasáshoz pozitív élmények társultak, ennek következtében az interjúalanyok többsége beszámolt arról, hogy vásároltak könyveket főként a tanulmányaikhoz kapcsolódóan, ha anyagi lehetőségeik engedték, más típusú (pl. szépirodalom-) köteteket is vettek. 15 fő mesélt arról, hogy saját könyvespolcot kezdett kialakítani, de a szülőknek, testvéreknek nem örömet, hanem gondot jelentett az egyre gyarapodó könyvek száma, elhelyezése a házban. A könyvek funkció nélküli tárgyak voltak, nem képviseltek értéket a családban. A családtagok könyvekhez való különböző viszonya az első jele volt a különböző értékek, normák megnyilvánulásának.

„Nem volt otthon könyvünk, de arra emlékszem, hogy próbálkoztam, vettem könyveket, főleg kötelező olvasmányokat. Egyszer vettem sok könyvet, mert olcsón árulták, hazavittem, anyám kérdezte, hova tegye, mert tönkre fog menni, aztán a végén a pajtában végezték. Csak Biblia volt otthon. Anyám vallásos volt, imádkozott. (...) Van egy jó emlékem alsó tagozatban, hogy olvasóversenyen kaptam egy könyvet, dicsekedtem vele, de lehet, hogy csak nekem volt nagy dolog, hogy könyvet kaptam, és lehet a többieket nem is érdekelte a könyv, mert nem volt érték.” (férfi, 36 éves)

A támogató programok elsődleges célja a cigány tanulók iskolai sikerességének elősegítése, mindez az 1990-es években – amikor a legtöbb (1.sz. táblázat) támogatóprogram elindult – leginkább az általános iskola befejezése után a középfokon történő továbbtanulást jelentette. A legtöbb tehetséggondozó program elsősorban érettségire adó középfokú intézmény felé orientálta (Varga 1999) a cigány/roma tanulókat, s célirányosan, hiszen az érettségi megszerzésével nagyobb eséllyel tudtak piacépes szakmát tanulni vagy felsőfokon folytatni tanulmányaikat.¹⁵ Fő céljuk az egyenlő esélyek megteremtése, az oktatási egyenlőtlenségek csökkentése – a társadalmi mobilitás elősegítésével – az iskolán mint mobilitási csatornán keresztül.

A szegénység kérdése etnicizálódott, a célcsoport köre kibővült. A támogató programok jelentős részében hátrányos helyzetű tanulók iskolai mobilitásának elősegítésére törekedtek, de kiemelték, hogy elsősorban a cigány/roma gyermekek iskolai kudarcainak csökkentése a cél. Az oktatáspolitikai alapvetően a hátrányos helyzetű és/vagy cigány tanulókkal kapcsolatos oktatási egyenlőtlenségeket együtt kezelte – összekapcsolódtak a fogalmak.

¹⁵ Kertesi Gábor és Liskó Ilona kutatásai bizonyítják, hogy az általános iskolát befejezettek aránya megnőtt a cigány tanulók körében, arányaiban többen is tanultak tovább a korábbi évtizedekhez képest, de többségük lemorzsolódott az első években, így az érettségi megszerzéséig kevesen jutottak el.

3. táblázat. *Cigány felnőttek (20 fő) részvétele támogatóprogramokban – középfokú és felsőfokú tanulmányaik alatt*

Cigány fiatalokat támogató intézmények, szervezetek az 1990-es években					
	Amrita OBK Egyesület	Gandhi Gimnázium és Kollégium	Collegium Martineum	Faág Baráti Kör Egyesület	Romaversitas Alapítvány
Célcsoport	cigány és HH-középiskolás fiatalok	cigány és nem cigány középiskolás fiatalok	cigány középiskolás fiatalok	állami gondozott, hátrányos helyzetű és cigány fiatalok	felsőoktatásban tanuló cigány fiatalok
Tevékenység	komplex program: pályaorientáció, tehetséggondozás, szabadidős programok, identitáserősítés, közösség-építés	oktatás, identitáserősítés, szabadidős programok, tehetségkutatás	lakhatás biztosítása, kollégium, tehetséggondozás, tantárgyi felkészítés, identitáserősítés, közösség-építés	„sorstárs” közösség létrehozása, komplex programok (pályaorientáció, tanoda működtetése, pályakezdő fiatalok foglalkoztatása, hátránykompenzálás)	cigány értelmiségi közösség létrehozása, „elitképzés”, tehetséggondozás, szakmai kompetenciák fejlesztése
Interjúalanyok részvétele	20 fő	1 fő	10 fő	8 fő	8 fő

Forrás: saját szerkesztés, 2017

6. Foglalkozás, munkaerőpiaci státusz – generációk közötti változások

Kutatásunkban vizsgáltuk, hogy a korábbi Amrita-tagok (cigány fiatalok) választott foglalkozása mennyiben különbözik a szüleikétől, vagyis mekkora státuszváltozás történt a generációk között és a családban. A szülők többsége gyári vagy mezőgazdasági betanított, illetve segédmunkás volt, de akadt köztük több szakmunkás is. Azonban még a szakiskolát/szakmunkásképzőt végzett, vagyis szakmát szerzett szülők többsége sem a végzettségének megfelelő munkakörben dolgozott. A megkérdezettek szülei között egyértelműen az apák voltak magasabb iskolai végzettségűek, az anyák alacsonyabb iskolai végzettségét általában gyerekként a szülőknek való segítségnyújtás, például testvérek gondozása, háztartás vezetése vagy családalapítás akadályozta.

A hagyományos cigányfoglalkozások is megjelentek a válaszokban (pl. kosárfonó), főként azokban a családokban, ahol több generáció élt együtt, vagy a nagyszülők nevelték a válaszadót. Figyelembe kell azonban venni, hogy a szülők többsége az 1970–80-as években dolgozott aktívan, amikor Magyarországot a teljes foglalkoztatottság jellemezte, a „kapun belüli munkanél-

küliséggel”. A szülők kizárólag fizikai munkát¹⁶ végeztek a bányákban, a gyárakban, az üzemekben és főként a mezőgazdaságban, az anyák egy része háztartásbeli volt. Az 1990-es években sokan munkanélkülivé váltak, s még többen rokkantnyugdíjassá. Korábban nehéz fizikai munkát végeztek, melynek eredményeképpen egészségi állapotuk súlyosan megromlott. Ezeknek az embereknek a körében általánossá vált a kilátástalanság, a reményvesztettség.

A rendszerváltás után és még napjainkban is – ha lehetőség adódik – a szülők gyakran napszámosként, idénymunkásként dolgoznak a földeken, sokan „feketén” végzik munkájukat. Találtunk példát arra is, hogy a jobb megélhetés reményében az egész család külföldre költözött, és ott megint csak gyárakban, üzemekben dolgoznak. A vizsgálat alapján megállapítható (pon-tos adatokat a munkaerőpiaci státusz eredményeinél olvashatunk), hogy a szülők többsége rokkantnyugdíjas, munkanélküli, időközönként közfoglalkoztatott, s megdöbbentően magas az elhunyt szülők száma is.

Gyermekeik, az Amrita-tagok helyzete, iskolai végzettsége és foglalkozása azt mutatja, hogy megélhetési esélyeik sokkal jobbak, mint szüleiké. A megkérdezettek többsége pedagógiai és szociális területen szerzett végzettséget, és jelenleg is ezen a pályán dolgozik. Feltételeztük, hogy pályaválasztásukban az is szerepet játszott, hogy az Amrita OBK Egyesületben és más programokban is pedagógusokkal, szociális szakemberekkel találkoztak, és mentoraik, patronálóik szakmai támogatásuk mellett személyes példaként is szolgáltak a fiatalok számára. Több „amritás” diák (21%) is említette, hogy az Egyesület munkatársai kvázi a „pótszüleik” voltak, akikre családtagként tekintettek, ennek következtében követendő mintául is szolgáltak. A pedagógusvégzettségük szakmaválasztásában az is szerepet játszott, hogy a településükön – amely többnyire falu, község – nagy tisztelet övezte a helyi tanítót, pedagógust.

A foglalkozások kétharmada megegyezik az iskolai végzettséggel, az egyharmaduk pedig a végzettségével végezhető munkaterületen dolgozik, de nem elsősorban a szakvégzettségének megfelelő munkakörben. A végzettségnek nem megfelelő munkavégzés az önértékelésbe és a tanulás mint érték megítélésben is változást indíthat el, ehhez járul hozzá a magyar társadalomban tapasztalható érték- és normarendszer változása, egyfajta értékválság.

Az interjúalanyok közül három fő kivétellel mindenki volt már munkanélküli, általában rövidebb ideig, akik pedig hosszabb ideig nem találtak munkát, visszatértek a szülői házba. A munka hiánya mellett magánéleti krízis (pl. elváltak, elhunyt szülő, elveszítették munkájukat) érintette őket, s támogató segítséget leginkább a családjuktól vártak. Figyelemre méltó, hogy a krízis megjelenéséig a családtól földrajzi szempontból, illetve egy esetben érzelmileg is eltávolodtak, mégis a szülői ház volt a biztos pont az életükben. Hazatérve, ártértékelték az életüket, nem érezték jól magukat, úgy gondolták, hogy kudarcot szenvedtek, egyedül érezték magukat családtagjaik körében. Viszont a három főből ketten képesek voltak új célokat meghatározni, és néhány hónapon belül elköltöztek a szülői házból saját vagy bérelt ingatlanba, munkájuk lett, és elmondásuk alapján „újrakezdtek”. A megküzdési stratégiák egy típusát mutatja mindez:

16 A kérdőíves vizsgálat szerint a korábbi Amrita-tagok (diákok 1993–1999 között) szüleinek foglalkozás szerinti megoszlása a következő: bányász, targoncavezető, traktoros, gyári vagy mezőgazdasági betanított munkás, kőműves, szobafestő, varrónő, hentes, sírásó, háztartásbeli, kesztyűszabász, szakács, konyhai kisegítő, kanász, gulyás, pásztor, óvónő, dajka, könyvtáros, kosárfonó, lelkész.

képessé váltak a rossz körülmények, a negatív visszajelzések és hatások ellenére megváltoztatni a kilátástalannak tűnő jövőképet. Mindez abszolút sikerként könyvelhető el, s az iskolai mobilitás eredményének is tekinthető. Az interjúalanyok többsége iskolai végzettségének köszönhetően szellemi foglalkozású, többségük alkalmazott, mely a szülők foglalkozásához képest nagy előrelépést jelent.

SZAKEMBEREKEL (PEDAGÓGUSOK, SZOCIÁLIS MUNKÁSOK) KÉSZÜLT KUTATÁS EREDMÉNYEI

„Igazából az Amrita létrejöttében azt a pillanatot tartom fontosnak, amikor ezek a fiatalok egyszer csak a döntéshozás részesévé váltak. Azért ez egy válságos pillanat volt. Nem volt ez olyan magától értetődő. De tulajdonképpen az tette lehetővé azt, hogy ez a mozgalom egy országosan és nemzetközileg is érthető alternatívát kínáljon az oktatási ügyben.” (alapító, Derdák Tibor)

1994–1999 között összesen kb. 30–40 fő pedagógus és szociális szakember vett részt aktívan az Amrita OBK Egyesület munkájában, voltak közöttük alapítók, alkalmazottak, óraadók, önkéntesek, családtagok, barátok. A kutatás során hólabdamódszerrel, elsősorban az iskolai előmenetelre fókuszálva, az alapítókat (2 fő), munkatársakat, pedagógusokat és szociális szakembereket, összesen 12 főt kérdeztem az Amritában végzett tevékenységükről, munkájukról, élményeikről, tapasztalataikról. Az interjúkérdések alapvetően négy fő kutatói pont köré csoportosultak:

1. Milyen iskolai végzettséggel, szaktudással, oktatási tapasztalattal rendelkeztek az interjúalanyok az Amrita OBK Egyesületben megkezdett munkájuk előtt?
2. Milyen tapasztalataik voltak a cigány népesség tagjaival a pályaeorientációs program előtt?
3. Milyen pedagógiai módszerek alkalmazására emlékeznek, melyet innovatívnak ítélték meg?
4. Mit gondolnak a cigány értelmiségről és feladatáról (magasabb iskolai végzettség, szaktudás után visszatérés a közösségbe)?

Eredmények – szakemberekkel készült interjúk alapján

A szakmai kvalitásokra, program előtti tapasztalatokra vonatkozóan a következő megállapítások tehetők. A szakemberek közül 12 fővel készült interjúk alapján az iskolai végzettség tekintetében 2 fő szociális végzettségű (szociális munkás és szociálpolitikus), 10 fő pedagógus (7 fő középiskolai tanári és 3 fő tanítói végzettséggel rendelkezett), akik különböző szakos (matematika, magyar nyelv, tanító, orosz–német nyelv, informatika, testnevelés, történelem, rajz) végzettséggel rendelkeztek.

A program előtti oktatási tapasztalattal minden megkérdezett pedagógus rendelkezett, ezenkívül további munkatapasztalattal rendelkeztek. Civil szervezetben munkatársként (pályázatíró, programszervező, önkéntes) dolgoztak, vagy önkormányzatnál alkalmazottak voltak (pl. Cigány Kisebbségi Önkormányzat). Fiatal pályakezdő diplomával rendelkező kollégák is foglalkoztatásra kerültek, korábban önkéntesként óraadást vállaltak, vagy programszervezést, majd munkavállalóként kezdtek el dolgozni. A szakemberek mellett önkéntesek dolgoztak közöttük óraadó, programszervező középiskolás és egyetemista fiatalok is szerepet vállaltak. Ha a szakemberek körét nézzük, jól látható, hogy különböző szakterületekről, eltérő korábbi szakmai tapasztala-

tokkal érkeztek. A cigánysággal kapcsolatos attitűdjeik, véleményük, gondolataik ennek megfelelően eltéréseket mutat. Szubjektív visszaemlékezéseik alapvetően öt különböző szemléletet látunk: egyrészt nem foglalkozott a kérdéssel, hogy cigány vagy nem cigány gyereket tanít – „mindenki tanuló volt”. Másrészt cigány gyerekek iskolai sikerességének elősegítésén dolgozott oktatási intézményben, ahol a tanulók többsége cigány származású volt, így jól ismerte a problémákat és nehézségeket, melyekkel az Amritába járó fiatalok küzdöttek. Harmadrészt a cigány népességgel szembeni előítéleteket ismerte, elképzelései voltak róla, családban-ismerősöktől hallott történeteket, de különösebben nem foglalkozott a problémával, személyesen nem érintette, nem volt korábbi tapasztalata. Negyedik típusba azokat sorolhatjuk, akik elbeszélésük során kiemelték, korábban volt cigány származású „osztálytársuk”, „munkatársuk”, ennek okán valamilyen személyes tapasztalattal rendelkeztek. Végül, voltak, akik cigány származásúakkal kapcsolatos korábbi „rossz tapasztalataikról”, „konfliktusokról” számoltak be. Megállapítható, hogy nem volt azonos a viszonyulásuk a cigány népesség tagjaihoz, attitűdjeik eltértek egymástól.

A kutatás keretében felmerült a kérdés, hogy a tanodatípusú kezdeményezés és tevékenység mögött mennyiben jelentek meg korábban nem ismert vagy nem alkalmazott pedagógiai módszerek a program megvalósítása során. A pedagógiai módszerek közül leginkább különböző típusú foglalkozásokat (egyéni/csoportos foglalkozások: pl. „korrepetálás”, tantárgyi felkészítés, felvételire felkészítés) említettek. Lényeges momentum, hogy a patronáló rendszer minden pedagógus számára fontos tapasztalatot jelentett, melyet később más területen is alkalmazni tudtak. A patronálás számukra tanár-diák-mentorrendszert jelentette, mely szerintük nem kizárólag a tanulásra fókuszált, hanem a gyerek szociális és társadalmi helyzetére való odafigyelést, nyomon követést jelentette.

A módszerek tekintetében a közösségi tér használata és a közös szabályok is kiemelkedő helyen szerepeltek a visszaemlékezésekben. A pedagógusok szerint először meglepő volt, hogy „családi hangulatú”, „otthonra emlékeztető” közös térben találkoztak a fiatalokkal, hiszen többségük az oktatási intézmény rendszeréből érkezve a tér használatának egy másik módját ismerte. Az 1990-es évek előtt már ismert oktatási módszerként tekinthetünk az olvasótáborokra és a projekt módszerre, de alkalmazásukat a cigány fiatalok körében korábban nem lehetett tapasztalni. Az olvasótábor módszerét adaptálva, az indirekt tanulási formák előtérbe helyezése mellett a pedagógusok „képzését” is fontosnak tartották, teret adtak a szakmai fejlődésnek, a kreativitás mellett a módszerek gyakorlati megvalósítása után a visszacsatolásra is odafigyeltek a vezetők. E tanulási folyamatra pozitívan emlékeztek vissza a szakemberek. Az élményalapú tanulás módszereit saját szavaikkal foglalták össze. *„A táborozásnál ugye egész másféle programokat szerveztünk, mondjuk, mint egy iskolai táborban, vagy amilyen táborban én korábban voltam. Inkább abban láttam újabb dolgokat. Olyan típusú foglalkozásokat szerveztünk, vagy játékokat, nem feltétlenül tanított, biztos, bizonyos készségeket persze az is fejlesztett, de nem találkoztam ilyenekkel korábban, és ezek nekem tetszettek. Éjszakai tortúrák, meg akkor a különböző módon felépítve a feladatok egymás utánisága, meg hogy egyáltalán milyensége, ezek úgy olyan újdonságok voltak.”* Az olvasótábor mellett, a középiskolai lemorzsolódás csökkentése érdekében (főként pótvizsgákra elkészítés céljából), adott tantárgyak (pl. „matektábor”) esetében hátránykompenzáló egyhetes, a nyári szünetben „tanulótábor” valósult meg.

Az egyik legnagyobb újdonságnak a „klubnapok” számítottak, melyek lényegében pályaválasztási tanácsadást jelentettek indirekt formában – tanárok, kortársak, diákvezetők részvételével.

vel. A pályorientáció nem a jelentkezési lapok kitöltését jelentette, hanem adott esetekben intézménylátogatásokat, lehetőségek feltérképezését, információgyűjtést, szülők segítségét, elképzelések rendszerezését, a pályaválasztási döntés előkészítését jelentette.

A cigány fiatalokhoz hasonlóan a self-help működést a szakemberek is kiemelték, mint kortárs-sorstárs segítséget, melyet az önsegítő csoportok módszertani elvei alapján, abból kiindulva, adaptáltak az alapítók a pályorientációs programba. Az Amrita OBK Egyesület keretében a munkatársak nem kizárólag az irodában dolgoztak, hanem az odajáró gyermekek szüleivel is kapcsolatot tartottak, családlátogatás keretében. A családok számára információkat nyújtottak. A pedagógusok visszaemlékezéseiben szerepeltek olyan helyzetek, amikor megdöbbenéssel vetették tudomásul, hogy milyen rossz szociális és anyagi körülmények közül érkezik a gyermek az Amritába. Egyfajta „házhoz vitt szolgáltatás”-ként (személyesen és/vagy levél útján folyamatos kapcsolattartás) kezelték. A szülői értekezleteken igény szerint a szülőt elkísérve, támogatva vettek részt a munkatársak. Ha a szülő nem tudott jelen lenni, a szülőket helyettesítve a pedagógusok vagy a program munkatársai mentek el a szülőire, megbízottként a gyerek érdekeit képviselték.

A módszertani feladatok, a különböző szakkörjellegű foglalkozások keretében indirekt módon történő készségfejlesztések valósultak meg, melyek közül leginkább az Amrita OBK Egyesület diákújságának („Csodalámpa”) létrehozását említették az interjúalanyok. A pedagógusok érdekes tényként fogalmazták meg a „szakmai műhelyek” és „összeültünk”-tapasztalataikat, ahol információcsere zajlott a tanulókkal kapcsolatos tapasztalatokról, eredményekről egyfajta szupervízió-jelleggel. Meghatározó volt számukra a közös gondolkodás, ötletelés, feladatok megosztása, megvalósítás, értékelés, reflektálás. Szabadidő hasznos eltöltésére vonatkozó főként művelődési, (multi)kulturális programok – pl. színház, koncert, mozi és az úszás szervezése is élményalapú tapasztalatot jelentett diáknak és pedagógusnak egyaránt. Többen említették a válaszadók közül, hogy fontos célja volt a szakmai tevékenységnek az identitás megerősítése. *„Hát, egyrészt az iskolában maradásukat segítettük, másrészt az identitásukat is erősítettük, hiszen számos negatív élmény érte őket, sajnos. Volt olyan példa, ahol, nem nevezem meg azt a gimnáziumot, ahol a kolleganő úgy gondolta, hogy akkor megkönnyíti a gyerek dolgát, hogyha megkérdezi, hogy az osztályban van-e cigány gyerek, és ha van, álljon föl, és fölállította. Onnantól kezdve erre a fiúra folyamatosan mutogattak. Az, ahogy ezt megélte, ez a fiatalember, ha nem állunk mögötte, akkor összeroppant volna annak a terhe alatt, és a végén már büszkén állt fel, amikor ilyen helyzet volt. Tehát az identitás erősítése az egy fontos feladat volt, és számos olyan kulturális és egyéb lehetőséghez juttattuk őket, amihez a családban sose jutott volna, még ha pénz lett volna, se biztos, hogy igényként felmerült volna a családban, hogy ilyet csináljon. Táboroztattuk őket, és egy csomó olyan dologgal ismertettük meg, ami, azt gondoljuk, hogy az életben maradásukat valamilyen szinten erősítette.”*

A cigány értelmiséggel kapcsolatos nézeteik a pedagógusoknak, munkatársaknak nagyon érdekesek, mert szinte egybehangzóan hasonlóak a cigány fiatalokkal készült interjúk kapcsán megfogalmazott definíciókhoz, ami akár arra is engedhet következtetni, hogy a magasabb iskolai végzettséget szerzett cigány fiatalok a segítő felnőttek (szakemberek) érték- és normarendszerét, szemléletét és gondolkodásmódját követik e kérdésben. A szakemberek válaszai alapján az alábbi jellemzőket tekinthetjük a cigány értelmiség definíciójaként: egyrészt cigány származású személy, aki a közösségért felelősséget vállal, felelősségtudattal rendelkezik, gondolkodásmódja

miatt értelmiségi. Másrészt cigány származású tanult (felsőfokú végzettséget szerzett) ember. Továbbá szellemi tevékenységet végez, és segíti közössége (cigány népesség) tagjait. Végül napjainkban nincs értelmiségi Magyarországon, függetlenül attól, hogy cigány származású valaki vagy sem.

A válaszadók közül egy fő kivételével minden szakember úgy gondolta, hogy a cigány fiatal egyéni döntése az, hogy visszatér a szülőfalujába, vagy segíti a cigányságot szaktudásával, tapasztalatával, vagy éli a saját életét, egyéni céljai felé törekszik. Többen (7 fő) úgy vélik, hogy minél magasabb iskolai végzettséget szerez egy cigány fiatal, annál kevesebb az esélye arra, hogy szülőfalujában (főként kistelepülésekről, községekből érkeztek) munkalehetőség, kapcsolati tőke hiányában elhelyezkedjen. Ennek okai közé sorolták, hogy a cigány fiatalok hátrányos helyzetű családokból érkeztek, iskolai tanulmányaikat a családi háztól távol lévő településen folytatták, így eltávolodtak a közösségtől, „falusi élettől”, s visszatérve kívülállónak érezhetik magukat. Mások szerint nem kell feltétlenül a saját közösséget segíteni, de a cigány fiatal munkája során segítheti a cigány népesség tagjait vagy más segítségre szoruló társadalmi csoportokat. A harmadik típusa a válaszadóknak a példamutatást emelte ki, valamilyen módon példaképekké válnak a cigány fiatalok, akik tanultak, szakmát szereztek, egyfajta követendő mintaként szolgálhatnak napjainkban a jövőképpel nem rendelkező cigány gyermekek és családok számára. *„egyrészt nem lehet mindenki próféta a saját hazájában, mert egyébként nem is tud az lenni, másrészt meg én azt gondolom, hogy egy ilyen életutat bejárt ember akárhova kerül is, érzékeny lesz ugyanarra a sorsra, mint amilyen az övé volt. (...) Tehát hogy nyilván mindenki saját maga választja meg azt az utat, vagy tesz azért, hogy azon az úton legyen, amin, de nem vallom azt, hogy csak akkor lehetek hasznos tagja a társadalomnak, hogyha kizárólag oda ahova, ahonnan jöttem, oda kell visszamennem.”*

KONKLÚZIÓ

Visszatérek a kutatói kérdésekhez, melyek alapján rendszerezem az eredményeimet, részletezem a következtetéseimet. Az interjúk eredményei alapján megállapítható, hogy az intergenerációs mobilitás mindenki esetében megtörtént, szüleikhez képest magasabb iskolai végzettséget szereztek, munkaerőpiaci státuszuk, életminőségük jobb családtagjaikhoz képest. Az adatok tanúsága szerint a gyermekek túlszárnyalták szüleiket, és minden elképzelést felülmúltak, minimum egy, de kettő vagy akár három fokkal magasabb iskolai végzettséget is szereztek szüleikhez képest. Családjukban és környezetükben elsőként nemcsak középfokú tanulmányokat folytattak, hanem a felsőoktatás világát is megismerték. További megállapítás: az interjúk esetében csak egy-két főnél tapasztalható, hogy a testvérek, unokatestvérek, a szűkebb társadalmi környezet tagjai követték példájukat, és továbbtanultak, többségüknél egyéni iskolai és társadalmi mobilizáció történt. Életforma és életminőség tekintetében teljesen megváltozott az életük, főként, ha családtagjaikhoz viszonyítunk. A távolság nemcsak fizikai, hanem érzelmi szempontból is megnőtt szűkebb társadalmi környezetük tekintetében. A továbbtanulás új életformát, normákat, szemléletet jelentett, melyek közvetítésével kisebb-nagyobb sikerrel próbálkoztak az interjúalanyok, de a végeredmény inkább azt mutatja, hogy a szülői háztól távol találták meg munkahelyüket, boldogulásukat, és alapítottak családot. Munkájuk során vannak, akik cigányokkal

foglalkoznak szakemberként, de nem a településükön. Két fő maradt a településen, ahol nevelkedett, és munkájával segíti a helyi cigány közösséget, lakosságot.

A kutatási eredmények megerősítették a feltételezést, hogy a magasabb iskolai végzettség csökkenti a hátrányos helyzet determinációját, megakadályozhatja a szegénység újratermelődését. Az interjúk alapján megállapítható, hogy a válaszadó cigány felnőttek munkaerőpiaci esélyei sokkal jobbak, mint a szüleiké. A szülők munkaerőpiaci státuszához képest gyermekeik lényegesen jobb helyzetben vannak, többségük alkalmazottként, szellemi foglalkozású szakemberként, vezetőként dolgozik. Leginkább a magasabb iskolai végzettségük, egyéni motivációjuk és a tanulmányaik során kialakított kapcsolati tőke segítette integrációjukat a munkaerőpiacon, függetlenül attól, hogy melyik szektorban (állam, piac, NGO) sikerült elhelyezkedniük.

Az élettörténeti interjúk eredményei jól mutatták azokat a tényezőket, melyek a válaszadókat segítették vagy hátráltatták társadalmi státuszváltozásuk során. Az iskolai mobilitás tekintetében érdekes, hogy a családi háttér szempontjából nagy különbségek tapasztalhatók abban, hogy szülők, nagyszülők, nevelőszülők, örökbefogadó szülők nevelték-e a fiatalokat. A legnehezebb helyzetben a gyermekvédelmi gondoskodásban élő vagy onnan nevelésbe, örökbefogadásra kerülő fiatalok tekinthetők. Egyikük útja a felsőoktatásba nem volt egyértelmű, s minden gátló tényező ellenére sikerült elérnie célját, ami az egyéni motiváció mellett leginkább a támogató személyeknek, kortársaknak (közösségnek), intézményeknek is köszönhető. A pályaválasztás mindenki számára a továbbtanulást jelentette. Az előzetes aspirációk között többségüknél a szakiskola, szakközépiskola szerepelt, de az Amrita OBK Egyesület pályaeorientációs programjának tevékenysége következtében ezek a tervek módosultak, egy fő kivételével gimnáziumban folytatták középiskolai tanulmányaikat. Az iskolák szelekciós mechanizmusába egyfajta beavatkozást jelentett az említett pályaeorientációs program, hiszen kapcsolati és társadalmi tőkét alkalmazva, a szülők érdekérvényesítő képességének hiányában őket helyettesítve intézték a szakemberek a felvételi eljáráshoz szükséges papír- és egyéb feladatokat, melynek eredményeként találkoztak elutasító és támogató intézményekkel, akik nyitottak voltak a cigány tanulók befogadására. A cigány tanulók középiskolai tanulmányaik idején „pótszülőként”, mentorként tekintettek a pályaeorientációs program munkatársaira, pedagógusaira, akik a tanulmányi problémáik mellett minden felmerülő kérdésben segítséget nyújtottak, mediátorok voltak. Később a szakemberek (pedagógusok, szociológusok, szociális munkások) váltak követendő példává előttük, így az érettségi megszerzése után az interjúalanyok jelentős része felsőoktatási intézményekben szakterületként pedagógiát és szociális tanulmányokat végzett. Az, hogy szakválasztásuk mennyire volt valóban saját érdeklődésüknek, képességeiknek megfelelő, egyértelműen nem bizonyítható, ahogy a pályaválasztás előtt álló nem cigány fiatal esetében sem tudható előre, hogy az adott szakma hosszú távon valóban hivatásává válik-e. A cigány felnőttekkel készült interjúkból kiderült, hogy a többség első diplomája megszerzése után, munka és család mellett továbbtanult/továbbtanul. „Mindig arra vágytam, hogy...” gyerekkori álmaik megvalósítására törekednek, melyek gyerekként valóban álomnak tűntek, napjainkra azonban konkretizálódó, elérhető célokká formálódtak. A példaképek – elsősorban környezetükből (faluban élő magasabb iskolai személyek, családtagok, cigány pedagógus a programban) – is meghatározó szerepet játszottak a fiatalok életében, egyfajta jövőképet mutattak, vagyoni, kulturális, kapcsolati és társadalmi tőke szintjén. Gyakran a cigány fiatal által választott hivatás vagy értékrend

szorosan kapcsolódott gyerekkorban megismert személyekhez. Támogató tényezőnek számított a közösség, leginkább a kortársak szerepe, akik tapasztalataikkal segítettek a nehézségekkel küzdő fiatal, nem kortárs, inkább „sorstárssegítés” volt. Fontos megemlíteni, hogy a szülők alacsony iskolai végzettségük ellenére többnyire támogatták gyermekeiket, vagy legalábbis nem akadályozták tanulmányaikban, elengedték lányukat, fiaikat lakóhelyüktől távol lévő kollégiumokba, iskolákba, melyre a társadalmi környezetükben elvétele volt példa. Másrészt a családok egy részében a tanulás mint érték is megjelent: „tanulj, mert magadnak tanulsz”, „tanulj fiam, hogy ne kelljen a földeken kapálnod”. A támogató szülők mellett voltak hátráltató tényezők is, a család szegénységéből adódóan, a cigány fiatalok által kapott ösztöndíjak, támogatások jelentős része az alapvető, főként fiziológiai szükségletek kielégítését szolgálta, melyek között szerepelt a tanulást segítő eszközök, költségek (utazás, ruha stb.) biztosítása, de többségük hozzájárult a család alapvető szükségleteinek (például élelmiszert vettek, fát, adósságot fizettek, stb.) kielégítéséhez. Továbbá hátráltató tényezőnek számított a korai gyermekvállalás, a továbbtanulás során a költségek finanszírozása miatti munkavállalással kitolódott a felsőfokú tanulmányok kezdete.

A kérdőíves kutatás és az interjúk kutatás eredményeire támaszkodva jól látható, hogy a pályaeorientációs program során kitűzött cél, hogy érettségit adó intézményben tanuljanak tovább a fiatalok, minden esetben sikerült, egy fő kivételével mindenki sikeresen befejezte tanulmányait. Az érettségi megszerzése után viszont különböző utakon folytatták életüket, iskolai pályafutásukat. Az eltérő életutak, iskolai mobilitási jellemzők négy kategóriába sorolhatók: 1. érettségi megszerzésével egy időben felvételiztek valamely felsőfokú intézménybe, s felvételt nyertek, nem minden esetben a tervezett vagy a vágyott szakra, helyre, de sikerült felsőoktatásba bejutni. 2. az érettségi után felvételizett felsőfokú intézménybe, de nem sikerült a felvételi, ezért pótmegoldások után nézve, OKJ-szaktant tanult (felső- vagy középfokon), gyakran munkát kellett vállalniuk. Érettségivel nem kaptak végzettségüknek megfelelő – szellemi foglalkozás – státuszt, helyette több esetben is fizikai munkát végeztek, például: gyárban, földeken. 3. érettségi megszerzése után nem tervezte, hogy továbbtanul, pénzt akart keresni, erre ösztönözte családja is, Magyarországon vagy külföldön vállaltak munkát, gyakran végzettségüknek nem megfelelő munkakörben. A munkavégzés során két utat követtek, egyrészt maradtak a munka mellett, a mindennapi megélhetés vált a legfontosabbá, családi támogatás hiányában, nem volt más lehetősége, másrészt a munka ráébresztette arra, hogy tovább kell tanulnia, ha többet akar keresni, vagy tudásával és nem fizikai erejével (alacsony iskolai végzettségű családtagjaihoz hasonlóan) akar jövedelemhez jutni. 4. Érettségi után részt vettek nemzetközi projekteken, melynek keretében megismerkedtek, s elsajátítottak egy idegen nyelvet, a projekt végével, úgy döntöttek, felsőfokú tanulmányokat folytatnak, sikeresen felvételiztek felsőoktatási intézménybe.

Érdekeség, hogy a cigány fiatalok közül szinte mindenki részesült a Soros Alapítvány középiskolai ösztöndíjában, ami az Amrita OBK Egyesület programjának is köszönhető, hiszen a fiataloknak segített a pályázatok megírásában, intézésében. A másik támogató tényező a kollégiumi elhelyezés, a résztvevők majdnem fele a Collegium Martineum Cigány Tehetséggondozó Középiskolai Kollégium vagy a Gandhi Gimnázium és Kollégium lakója volt, ahol minimális díjat kellett fizetni, és tanulást segítő szolgáltatásokat kaptak a diákok, többségük az érettségi megszerzése után felsőfokú intézménybe jelentkezett és tanult tovább. A felsőfokú tanulmá-

nyok mellett szinte mindenki dolgozott, az ösztöndíjak (Magyarországi Cigányokért Közalapítvány, egyetemi tanulmányi és szociális ösztöndíjak) nem biztosították megélhetésüket, sőt többen a diákhitelt is igénybe vették. A fővárosban, Budapesten továbbtanuló diákok pozitívan nyilatkoztak a Romaversitas Láthatatlan Kollégiumról mint tanulást segítő extrakurrikuláris programról, amely az első cigány, roma szakkollégiumként működött Magyarországon.

A tanuláshoz való viszonyuk nagyon érdekes, a többség folyamatosan képezi magát, egyrészt a munkahelyi kötelezettségek (belső képzések, közigazgatásban kötelező képzések) miatt, másrészt érdeklődnek más szakterületek iránt (pl. szociális munkásnak tanult, később jogász akar lenni; vagy pedagógusnak tanult, jelenleg mentálhigiénés szakemberképzésre jár, szociálpolitikus-végzettséggel rendelkezik, informatikai képzettséget szerzett). A kutatásban résztvevők között találhatunk jelenleg PhD-hallgatókat, akik elkezdték tanulmányaikat különböző doktori iskolákban. Fontos megjegyezni, hogy a kutatás során a 60 fiatalból 35 fő válaszolt a kérdőívre, melyből 20 fő vállalta az élettörténeti interjút. A megkeresések során találkoztam olyan helyzetekkel, amikor a válaszadó fiatal rövidebb idővel az interjú előtt szerzett tudomást súlyos betegségéről, így nem vállalta a beszélgetést, de előfordult, hogy a kérdőívet kitöltötte, és pozitívan nyilatkozott, de az interjút nem akarta vállalni, s az indokok között gyakran szerepelt, hogy nem szívesen beszélek a múltamról. Másokat nem értünk el, mert a családtagokon keresztül üzenve nemleges válasz érkezett, vagy egyáltalán nem sikerült felkutatni jelenlegi tartózkodási helyüket. Mindezen példákkal szerettem volna bemutatni, hogy a 20 évvel ezelőtt közösséget alkotó, pályaaorientációban részt vevő cigány fiatalok útjai nagyon eltérően alakultak.

Az identitásra vonatkozóan talán az egyik legérdekesebb eredményre jutottunk, mely szerint a várva várt cigány középosztály létrejött, megvalósult, egyéni szinten a kutatásban szereplő cigány felnőttek többsége a társadalom értelmiségi tagjaivá váltak, de kollektív csoportként nem jelennek meg. Az önazonosság, cigány identitás eredményei azt mutatják, hogy kétféle utat járnak be, egyrészt vannak, akik cigány identitásukat megerősítve, integrációra törekedve, öntudatos „cigányként” és szakemberként élik mindennapjaikat, felvállalva a származással járó negatív és pozitív sztereotípiákat, előítéleteket. Példaképpként tekintenek magukra, munkájukkal, életükkel tudatosan vagy tudattalanul képesek megváltoztatni a cigányokról alkotott sztereotípiákat. Mások számára a cigány származás nem része a hétköznapi életnek, szakemberként szeretnének bizonyítani leginkább önmaguknak és esetenként jelenlegi társadalmi környezetüknek, próbálják elkerülni a konfrontációkat, melyek a származásukból adódóan előfordulhatnak, egyértelmű asszimilációs törekvéseik (pl. névváltoztatás) vannak, melyek bizonyos esetben megvalósítható célok, hiszen külső fizikai megjelenésükben kevésbé vagy egyáltalán nem hordoznak cigány származásukra utaló jegyeket. Közösségük, családjuk büszke arra, hogy példaként említhetik azokat a cigány fiatalokat, akik továbbtanultak, jó munkahellyel, anyagi javakkal rendelkeznek, de keveset értenek vagy tudnak arról, hogy miként élik mindennapi életüket „tanult emberként”. Az interjúalanyok kétharmada „két világ között mozog”, az értékek, normák közvetítésével próbálkozik családjában, társadalmi környezetében, kisebb-nagyobb sikerrel egyfajta translétorszerepet (Forray, Hegedűs, 2003) magára vállalva.

Nagyon fontos, hogy mindenki a „saját útját járva”, egyéni célok megvalósítására törekszik szakemberként és magánemberként. A motivációjuk között gyakran elhangzott az interjúkban a „bizonyítani szeretnék önmagamnak vagy másoknak” mondatok, melyek jelzik, hogy az iskolai mobilitás mellett a társadalmi mobilitás nehézségeivel is küzdenek, és nem alakult ki „cigány

értelmiség” csoporttudat, melyre több támogatóprogram is törekedett az 1990-es években. Egyéni elért eredményeik mutatják, hogy a cigány értelmiség jelen van a hétköznapokban, különböző munkahelyeken, szakterületen. A szülők támogató attitűddel álltak a továbbtanuló fiatalok mögött. Anyagi értelemben többségük nem tudott olyan mértékben segíteni, mint amennyire gyermekeiknek szüksége lett volna, de erkölcsi szempontból többen útmutatást adtak gyermekeiknek, tanulni kell a jobb élet reményében, a megvalósítás eszközeiben azonban nem tudtak valódi segítséget nyújtani. Ennek okán kiemelkedően fontos szerepe volt az Amrita OBK Egyesület pályaeorientációs programjának, mely segítette a családok és a fiatalok alacsony társadalmi és gazdasági státuszából eredő hátrányokat csökkenteni, kompenzálni, iskolai sikerességüket hosszú távon elősegíteni.

A cigány felnőttek jövőképét tekintve: szakmájukban/szakemberként szeretnének érvényesülni, „példát mutatni”, a karrierépítés pedig nemcsak a férfiak, de a nők esetében is megjelenik. Gyermekeik számára fontosnak tartják a tanulást, értékközvetítést, a lehetőségek megteremtését, ennek érdekében a gyermeket vállalók többsége minőségi oktatást szeretne biztosítani gyermeke/gyermekei számára, megteremtteni a továbbtanulás során a választási lehetőséget. A vagyoni tőke mellett a kapcsolati, kulturális, és társadalmi tőke megszerzésére törekednek. A „biztos megélhetés” mellett fontos tényezőnek tartják a megbecsültséget, elismerést munkájuk és magánéletük tekintetében. Hosszú távú tervekkel rendelkeznek, ami bizonyítja, hogy szüleikhez és gyermekkoruk társadalmi környezetéhez képest eltérő értékeket és normákat is elsajátítottak, internalizálódott számukra.

Az eredmények azt mutatják, hogy az Amrita OBK Egyesület tagjai különböző módon érték el jelenlegi társadalmi státuszukat, iskolai végzettségüket. Részben az Amrita OBK Egyesület pályaeorientációs programja segítette őket, leginkább a középiskolai pályaválasztási döntésükben, de a továbbiakban egyéni küzdelmek, különböző támogató és hátráltató tényezők játszottak szerepet a cigány felnőttek iskolai és társadalmi mobilitásában. Mindezen tényezők hatással voltak későbbi társadalmi integrációjukra. Az egyesület tagjai 20 évvel ezelőtt egy közösséget alkottak, melynek ereje az élettörténeti interjúk alapján leginkább a kapcsolati tőkében (például munkahelykeresésben; az egyesületben ismerték meg jelenlegi házastársukat), a közös élmények-tapasztalatok szerzésében nyilvánult meg. Az egyesület egyik fő célja a motiváció, az érdekérvényesítő képesség, az önbizalom növelése volt a hátrányos helyzetű, főként cigány fiatalok körében, akik tanulmányi eredményeik alapján érettségit adó intézményekben folytatták tanulmányaikat, ellentétben a korábbi továbbtanulási tendenciákkal. A kutatásban szereplő cigány felnőttek jelenleg dolgozó, önálló életet élő, gyermekeket nevelő, önbizalommal rendelkező, terveket szövő, jövőképpel rendelkező emberek, akik a külső körülmények hatásait szubjektív módon ítélik meg, és hisznek abban, hogy képesek saját erejükből, képességeik által elérni és megvalósítani álmaikat. Valójában ez bizonyítja leginkább, hogy a magasabb iskolai végzettség hozzásegítette a korábban hátrányos helyzetű, főként cigány származású fiatalokat ahhoz, hogy „kilépjenek” abból a körforgásból, ahol a szegénység és az alacsony iskolai végzettség, munkanélküliség egymást követő állapotok sorozata, kitörési pontot jelentett számukra az iskola.

„(...) Visszamenni oda, ahonnan az ember kilóg, az nem biztos, hogy jó, visszamenni egy olyan zárt közösségbe, mert lehet tudni, hogy nem a cigánysága miatt zárt a közösség, hanem bizonyos értelemben a néhány száz-fős falunak a közös-

sége mindig zárt. Visszamenni úgy, hogy az ember már nem érzi százszázalékosan, hogy oda tartozik, ez nehéz ügy. Ezzel együtt, szerintem nagyon fontos lenne, hogy ez megvalósuljon, tehát itt megint van egy iszonyatos ellentét, hogy bizonyos okok miatt nem tud jól megvalósulni, másrészt mégis kellene, hogy megvalósuljon, mert úgy lehetne sokkal könnyebben továbblépni. Nem tudom, talán minden faluban lehetne egy dicsőségtáblát kiállítani, hogy láthassák ki hova jutott.” (tanár, férfi)

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

- 1 Andor, M. (2001). Társadalmi egyenlőtlenség és iskola. *Educatio*, 1. 15–30.
- 2 Andor, M., Liskó, I. (2000) *Iskolaválasztás és mobilitás*. Budapest, Iskolakultúra.
- 3 Begoray, D., Slovinsky, K. (1997) *Pearls in Shells: Preparing Teachers to Accommodate Gifted Low-Income Populations*. *Roeper Review*, 20(1), 45–49.
- 4 Bernstein, B. (1971). *Class, Codes and Controll*. London, Routledge and Kegan Paul.
- 5 Bourdieu, P. (1978). *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- 6 Boros, J. (2017). *Egyéni utak, társadalmi helyzetek – Cigány/roma felnőttek életútja egy kvalitatív kutatás eredményeinek tükrében* Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK TKI Közösségi és Szociális Tanulmányok Tanszék.
- 7 Blau, P. M. (1973). Inequality and Heterogeneity. *The Free Press*, 1–17.
- 8 Coleman, J. (1966). Equality of Educational Opportunity. *Government Printing Office*, Washington DC.
- 9 Dezső, R. A. (2011). „Minek nektek gimnázium?!” Középfokú cigány nemzetiségi oktatás Magyarországon 1989–2009: eredmények és kihívások. Ph.D. értekezés
- 10 Csákó, M., Liskó, I. (1978). Szakmunkásképzés és társadalmi mobilitás. *Valóság*, 3,
- 11 Ferge, Zs. (1976). *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 12 Forry, R. K. (2010). A társadalmi egyenlőség és a jövő feladatai. *Educatio*, 1, 62–73.
- 13 Forry, R. K., Hegedűs, T. A. (1998). *Cigány gyermekek szocializációja*. Budapest, AULA Kiadó.
- 14 Forry, R. K. (1979). Ösztöndíjas középiskolások. In: Várnagy, E. (szerk.), *Mit tettünk értük?* Köznevelés, (12–13). Budapest: Tankönyvkiadó.
- 15 Forry, R. K, Hegedűs T. A., (2003). *Cigányok, iskola, oktatáspolitiká*, Budapest, Oktatás és Társadalom 23., Oktatáskutató Intézet–Új Mandátum, 7–287.
- 16 Gázsó, F. (1979). Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. Vol. 2. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- 17 Gyarmathy, É. (2010). *Hátrányban az előny – A szociokulturálisan hátrányos helyzetű tehetségesek*. Budapest, Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége.
- 18 Hajdú, T., Kertesi, G., Kézdi, G. (2014). Roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló a TÁRKI Életpálya-felmérésének 2006 és 2012 közötti hullámaiból. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 2014 (7). 2–39. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgaz-

- daság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet Budapesti Corvinus Egyetem, Emberi Erőforrás Tanszék.
- 19 Havas, G., Kemény, I., Liskó, I. (2001). *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest, Oktatáskutató Intézet, Új Mandátum Kiadó.
- 20 Havas, G., Liskó, I. (2006). *Óvodától a szakmáig*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet – Új Mandátum.
- 21 Kemény, I., Janky, B., Lengyel, G. (2004). *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest, Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- 22 Kemény, I. (1996). A romák és az iskola, *Educatio*, 1, 71–83.
- 23 Kertesi, G., Kézdi, G. (2016). A roma fiatalok esélyei és az iskolarendszer egyenlőtlensége. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, 2–16.
- 24 Kozma, T. (1975). *Hátrányos helyzet. Egy oktatásügyi probléma társadalmi vetületei*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- 25 Lawton, D. (1974). *Társadalmi osztály, nyelv, oktatás*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- 26 Liskó, I., Fehérvári, A. (1996), *Szerkezetváltó iskolák a kilencvenes években*. Oktatáskutató Intézet, 140 p. /Kutatás Közben 212./ 2017. 08. 25. <http://ofi.hu/kiadvanyaink/kiadvanyaink-konyvesbolt-konyvesbolt/kutatas-k.ozben>
- 27 Liskó, I. (2002). A cigány tanulók oktatási esélyei. *Educatio* 1, 49–62.
- 28 Liskó, I. (2002). „Cigány tanulók a középfokú iskolákban.” Budapest, Oktatáskutató Intézet
- 29 Meleg, Cs. (szerk.) (1996). *Iskola és Társadalom I. Szöveggyűjtemény*, Pécs, JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke.
- 30 Meleg, Cs. (2015). Nevelésszociológiai problémakörök és nézőpontok. In: Varga, A. (szerk.), *A nevelésszociológia alapjai*. (pp. 19–48). Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék Wlislócki Henrik Szakkollégium.
- 31 Molnár, D. (2010). Empirikus kutatási módszerek a szervezetfejlesztésben. *Humán Innovációs Szemle*, 2010 (1–2.) 61–70.
- 32 Óhidy, A. (2016). *A halmozottan hátrányos helyzetből a diplomáig. Tíz roma és cigány nő sikertörténete a magyar oktatási rendszerben*. Pécs, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék.
- 33 Páskuné Kiss, J. (2010). *Tanulói sajátosságok tükröződése hátrányos helyzetű tehetségesek jövőképeiben*. Debrecen, Habilitációs Értekezés
- 34 Pusztai, G. (2009). *A társadalmi tőke és az iskola*. Budapest, Új Mandátum.
- 35 Róbert, P. (1986). *Származás és mobilitás*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
- 36 Van Tassel-Baska, I.–Willis, G. (1987). *A Three-Year Study of the Effects of Low Income on SAT Scores among Academically Able*. *Gifted Child Quarterly*, 31, 169–173.
- 37 Varga, A. (1999). Az Amrita – egy diák-társadalmi szervezet születése és felnövekedése. *Tanít-tani*, 1. 56–64.
- 38 Varga, A. (szerk.) (2015). *Amrita az ezredforduló előtt*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék–WHSZ.
- 39 Amrita (Pálya)Orientációs Baráti Kör Egyesület (2008). 2016. január 19. www.amritaobkegyesulet.hu

ET

MASZKULIN ALAKZATOK
FIGURÁCIÓS MEGKÖZELÍTÉSBN

3

Hadas Miklós¹

Civilizáció és racionalizáció: férfibeállítódások a reneszánsz korban

Kivonat

A jelen szöveg folytatása az Erdélyi Társadalomban korábban megjelent tanulmányaimnak, melyekben a nyugati férfibeállítódások hosszútávú átalakulását vizsgálom. A racionalitás-fogalom középpontba állítása révén amellek érvelek, hogy – a középkorral szemben, amikor a három fő rend tagjai (klerikusok, lovagok és parasztok) még az általuk betöltött társadalmi funkciók alapján különülnek el egymástól – az 1300–1600 közötti periódusban egy fokozatokból építkező, státuszok alapján tagolt társadalomszerkezeti modell alakul ki. A korábban tárgyalt maszkulinitásformák mellett a reneszánsz maszkulinitás két alaptípusát különböztetem meg: a hegemon maszkulin mintát képviselő udvaroncét, akinek tevékenységei a hatalmi szférán belüli szimbolikus státusz- és presztizsharcok megnyerését célozzák, illetve e hegemon mintát közvetítő humanista szakértelmiségét, akinek tevékenységei szellemi reprezentációk (vagyis műalkotások) létrehozására, illetve a természeti összefüggések szisztematikus megismerésére (vagyis a tudomány művelésére) irányulnak. Az elit a királyi és fejedelmi udvarokban és az adminisztratív központokban összpontosul. Ebben a periódusban kezdenek kialakulni a bourdieu-i értelemben vett társadalmi mezők, amelyekben az egyes pozíciók a fölhalmozott racionális szaktudás alapján intézményesülnek.

Kulcsszavak: reneszánsz, város, udvari ember, humanista szakértelmiségi, társadalmi mező, hegemon maszkulinitás

Abstract. Civilization and Rationalization: Masculine Dispositions during Renaissance

Carrying on the line of thoughts of his earlier publications in Erdélyi Társadalom, the author focuses on the long-term transformation of Western masculinities. Based on the rationality concept, it is argued that, contrary to the Middle Ages in which the three main orders (clerics, knights, peasants) are structured on the basis of their functions, between 1300–1600 a stratified society, built on statuses, develops in urban centres. Two newly emerged forms of Renaissance masculinity are identified: the courtier and the humanist intellectual. The former, representing the hegemonic masculine model, is engaged in symbolic struggles for statuses and prestige within court societies. The latter, disseminating these hegemonic patterns, is involved in creating symbolic representations (arts) and in explaining natural phenomena (sciences). The elites are concentrated in royal courts and administrative centres. During this period, social fields (in the Bourdieuan sense) emerge in which positions are constructed on the basis of the institutionalization of specific rational knowledge.

Keywords: Renaissance, city, courtier, humanist intellectual, social field, hegemonic masculinity

1 Hadas Miklós, DSc, egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetében. E-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Hadas, M. (2017). Civilizáció és racionalizáció: férfibeállítódások a reneszánsz korban. *Erdélyi Társadalom*, 15(2), 141–161. <https://doi.org/10.17177/77171.205>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mclang=en>.

BEVEZETÉS

Az *Erdélyi Társadalom* korábbi számaiban megjelent tanulmányaimban először a számomra legfontosabb elméleti referenciákat igyekeztem kritikailag újraértelmezni (Hadas 2014, 2016a), majd a lovagi és klerikus maszkulinitások közötti hasonlóságokat és különbségeket (2016b), továbbá a középkori városban kialakult urbánus férfiaság jellegzetességeit (Hadas 2017) vázoltam föl. A legutóbbi fejezetben azt próbáltam kifejteni, hogy – minden különbségük ellenére – a városi ember habitusa és praxisa közelebb áll a klerikuséhoz, mint a lovagéhoz. Álláspontom szerint a középkori városokban élő kereskedők, mesteremberek, kézművesek és hivatalnokok arra kényszerültek, hogy elfojtsák erőszakos készletettségeiket, és önmegtartóztató módon az elmélyült, racionális és szakszerű munkafolyamat fegyelmezett kivitelezése köré szervezzék életüket. E maszkulin habitustranszfert mindenekelőtt a sűrű város strukturális kényszereinek érvényesülésére vezettem vissza. A jelen szövegben a reneszánsznak nevezett, 1300–1600 közötti átmeneti periódusban vizsgálom a férfibeállítódások átalakulását.

Ha a reneszánsz fogalmát meghalljuk, Dante, Petrarca, Leonardo de Vinci, az itáliai városállamok, az olasz városépítészlet, az antikvitás felé fordulás, a németalföldi festészet, a humanizmus, a reformáció, a klasszicizmus, az emberközpontúság vagy a reneszánsz ember kulcsfogalmi jutnak eszünkbe. A bennfentesebbek számára talán az is beugrik, hogy Jacob Burckhardt 1860-ban publikált nagyhatású fölfogásával szemben (Burckhardt 1978) egyesek később mozgalomnak és nem korszaknak tekintették a reneszánsz jelenségét (Gombrich 1985). Az alábbiakban reneszánsznak nevezem a vizsgált periódust, megengedve és zárójelbe téve, hogy azt egyes szerzők éppenséggel kora újkorként, mozgalomként vagy egyéb módon tematizálják. Mindazonáltal magam is elfogadom és hangsúlyozom, hogy – szemben a Burckhardt-féle fölfogással, mely szerint a reneszánsz egy individuális és egyedi korszak a nyugati történelemben – amit a reneszánsznak tulajdonítunk, az túlnyomórészt a középkorból származik (Burke 1995, 1997, 1999, Hajnal 1988). A hosszú távú változásokat a *racionalitás* kulcskategóriája révén kívánom megragadni (mely fogalom az általam hivatkozott szerzőknél is meghatározó jelentőségű).

Norbert Elias a *Civilizáció folyamataiban* (1987) az individuális önkontroll-mechanizmusok nélkülözhetetlen összetevőjeként ír a racionális gondolkodásról.² S míg a 15. század előtt egy

2 „Az emberközi külső kényszernek az egyes emberen belüli önkényszerítéssé való fokozódó mértékű átalakulása oda vezet, hogy sok affektusimpulzus kevésbé élhető ki spontán módon. Az együttélésben ilyen módon megteremtett öntevékeny, individuális önkontroll-mechanizmusok, például a 'racionális gondolkodás' vagy a 'morális lelkiismeret' azután minden addiginál erőteljesebben és szilárdabban

háború, keresztes hadjárat vagy spontán hadviselés révén még viszonylag könnyen meg lehet szabadulni a számlát benyújtó hitelezőktől úgy, hogy egyszerűen agyonütik őket, addig a későbbiekben ez már korántsem ilyen egyszerű. A bonyolódó függőségi viszonylatok részeként, a pénzgazdálkodás kialakulása és az intézményesülő racionális szerződéses megállapodások törvényi szankciókkal történő biztosítása ugyanis már a legmagasabb rangú urak számára is jócskán megnehezíti, hogy kibújjanak a jogilag körülbástyázott és beágyazott kötelezettségeik alól.

Reményeim szerint a racionalitásfogalom középpontba állítása révén nem csupán arra mutathatók majd rá, hogy az elmélyült és szakszerű munkafolyamatból hogyan alakulnak ki azok a sajátos racionalitások, amelyek köré elkülönülő szakmai erőterek épülnek, hanem azt is érzékeltem, hogy a középkori városban kikristályosodott beállítódási mintázatok – mint azt a korábbi fejezetekben is láthattuk – visszavezethetők a kora középkori monostorok szerzeteseinek maskulinitásmintázataira is.³ E folyamatosság *mélysége* egyrészt komplexitásában, jelentés-tartalmának összetettségében rejlik (melyre többek között a *sűrű város* fogalmával is utalok), másrészt ama jellegzetességben, hogy a kölcsönös függőségi láncolatok (vagyis az eliasi értelemben vett figurációk) hosszú távon intézményesülnek. Azaz, miközben továbbra is a férfiak uralják a különböző szférákat, kiteljesedik a civilizáció folyamata: az erőszak kezd visszaszorulni a laktanyákba, és a háborúzás egyre inkább elkülönülő szaktevékenységgé válik (mellyel majd a következő fejezetekben foglalkozom részletesebben).

Elfogadom, hogy a reneszánsz vizsgálatok a társadalomtörténeti szempontok folyamatosságát kell hangsúlyoznunk; vagyis nem a zseniális egyéni alkotókra, hanem a kollektív tényezőkre kell helyezni a hangsúlyt – egyúttal figyelembe véve a korszak átmeneti, változó jellegét. Elsősorban az észak-olasz és kisebb részben a németalföldi fejlemények középpontba állítása alapján fogok általánosító jellegű állításokat megfogalmazni. Tisztában vagyok azzal, hogy mindaz, amit a „reneszánsz” fogalmával jelölök, az adott kor társadalmának csupán egy szűk szegmensét érinti. Vagyis – Burke-höz (1997) hasonlóan – a reneszánsz témakörét magam is egy kisebbségi jelenségnek tekintem, amennyiben az elsősorban a városokban és a fejedelmi udvarokban van jelen, és szinte kizárólag férfiakból álló, szűk szakértelmiségi elit dominál benne. Még egyszer nyomatékosítva: amikor a reneszánsz meghatározó alakjairól van szó, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy kizárólag az adott társadalomban többé-kevésbé privilegizált helyzetben lévő férfiak világával foglalkozunk.

Fölmerülhet a kérdés: vajon elegendő-e, hogy a tárgyalt korszakkal kapcsolatban csupán a néhány évtizeddel korábban megjelent szintetizáló igényű társadalomtörténeti, történettudományi nagy narratívákra támaszkodom? (E kérdés nem csupán a jelen fejezetre, hanem a korábbiakra is vonatkoztatható!)

Nos, nyilvánvalóan nem volna hátrány, ha kellő alapossággal át tudnám tekinteni a legfrissebb történeti szakirodalmat is. Ugyanakkor egy-két érv fölhozható ezzel az elvárással szemben.

furakodnak be az ösztön- és érzésimpulzusok, illetve vázizmok közé” (Elias 1987: 77. Az én kiemelésem: HM).

3 Miként azt már a korábbi fejezetekben is megtettem, e ponton ismét fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy miközben metodológiailag a hosszú távra koncentrált eliasi figurációs paradigma keretei között kívánok maradni, kritikusan ítélem meg, hogy a civilizáció folyamatának fölfejtése során Elias nem tulajdonított kellő jelentőséget a katolikus egyháznak.

Az első szempont gyakorlati: amennyiben egy kutató évezredes ciklusidejű folyamatokat kíván tanulmányozni, és lényegében egyedül végzi munkáját, egyszerűen lehetetlen megfelelnie a könyvtárnyi terjedelmű szakirodalom teljes földolgozásával kapcsolatos igényeknek. Ebben a helyzetben ugyanis óhatatlanul arra kényszerül, hogy a szintetizáló igényű, s a szakemberek által megkerülhetetlennek tekintett munkák alapján tájékozódjék. Következésképpen vizsgálati nézőpontja – mint arra a korábbi fejezetekben is többször utaltam már – óhatatlanul madártávlati lesz. S ugyan e nézőpontnak kétségkívül megvannak a hátrányai (elnagyoltság, a részletek figyelmen kívül hagyása, az egyes megközelítések, paradigmák közötti viták árnyalt bemutatásának hiánya, és így tovább), az előnyei sem elhanyagolhatók.

Nevezetesen: a hosszú távú változásokra koncentráló nézőpont olyan összefüggéseket, folyamatszociológiai meglátásokat kínálhat, amelyeket a részletekben elmerülő vizsgálódások jó eséllyel figyelmen kívül hagynak. Ám nem csupán erről van szó! Az összefoglaló munkák felhasználásának másik jelentős hozama az lehet, hogy a hosszú távú nézőpont sajátos perspektívája legitimálja egy olyan szempont előtérbe állítását, mely a nagy narratívákban általában elszikkad, észrevétlen marad. Kétségtelen, az összefoglaló munkák nagy formátumú kutatók lényeglátó, elmélyült, letisztult, szintetizáló állításait tartalmazzák, és képesek tükrözni az adott téma kutatásával kapcsolatos *state of the art*-jellegűt. A nagy történészek fontos összefüggéseket elemeznek, és olykor-olykor érintik is az általam fontosnak tartott jelenséget, ám az olyannyira magától értetődő, hogy többnyire elfelejtik beazonosítani. Vagyis, miközben a társadalomkutatók végig a férfiak világával foglalkoznak, többnyire nem veszik észre a férfit, a férfibeállítódások struktúraalkotó sajátosságaiból fakadó összefüggéseket. Georges Duby a kivétel, aki többször is „*male moyen âge*”-ról, azaz férfi középkorról ír (Duby 1987), ám ő sem mélyed el a maszkulin habitus mibenlétében, hanem megelégszik a biológiai nemiség figyelembevételével. Reményeim szerint megismerési pozícióm differencia specificáját éppen az adja, hogy a szintetizáló nagy narratívákat mintegy újraírva, a férfiaság hosszú távú átalakulásának vizsgálatára koncentrálok. Ha tetszik, megközelítésem révén a folyamatszociológiai megalapozottságú férfikutatások kísértete járja be a társadalomtörténeti nagy narratívák birodalmát.

E ponton fölvethető az a kérdés is, hogy vajon mennyire védhető az a megismerési pozíció, amely zárójelbe teszi bizonyos jellegű konfliktusok vizsgálatát. Nos, azt gondolom, eljárásmodom éppen tárgyválasztásom differencia specificája alapján igazolható. Ha ugyanis komolyan vesszük munkám tárgyát, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az a maszkulinitás hosszú távú társadalmi konstrukcióin belül nem más, mint a *habitusok* változásának vizsgálata. Vagyis a viselkedésben és a társadalmi gyakorlatban megnyilvánuló, hosszú távon internalizált mintázatok állnak az elemzés fókuszában, amelyek sajátossága, hogy többé-kevésbé békésen egymásra rakódnak. Más szóval: figyelmem a *praxisvezérlő kötőanyagra*, nem pedig a társadalmi csoportok közötti viszonyokra irányul. Ennek a kötőanyagnak lényegi eleme, hogy hosszú távú lerakódásnak tekinthető, amelyben elmosódnak, elhalványulnak, eljelentéktelenednek a kondicionálódásuk és bevéődésük idején esetleg még releváns konfliktusok. Már csak azért is, mert a habitus per definitionem nem tudatos sajátosság: nélkülözi a racionális reflexió kontrollját, s ilyenképpen konfliktus hordozója sem lehet.

Ugyanakkor az a korábban megfogalmazott föltételezésem (Hadas 2016a, b), hogy a habitus kontextuálisan kondicionált, vagyis plurális beágyazottságú, pontosan jelzi, hogy a benne lerakódott, illetve bevéődött elemek korábbi konfliktusok megszélidült, kikristályosodott vi-

selkedési mintázatainak tekinthetők. Másképpen fogalmazva: a habitusok beágyazottságának kontextuális pluralitása, ha tetszik, a hasadt habitus potenciális megléte a bizonyítéka a habitusban intézményesült korábbi strukturális konfliktusoknak. E tekintetben jó példa a lovag, akinek szituacionális habitusa pontosan utal a korábbi konfliktusok lehetőségére, illetve azok elfojtási kényszerére – például a hasonló rangú lovagokkal kapcsolatban, de idesorolható a vele azonos vagy magasabb rangú nőekkel kapcsolatos lovagias, gáláns viselkedésvárások normája is. Mindazonáltal a habitusok átalakulási folyamataira koncentrált megközelítés egyáltalán nem zárja ki a társadalmi konfliktusok figyelembevételének lehetőségét: gondoljunk csak az egyes rendek, társadalmi osztályok vagy a város és a vidék közötti konfliktusokra! Csak éppen ezeket a tényezőket nem magyarázandó, hanem magyarázó változóknak tekinti.

A RACIONÁLIS RENESZÁNSZ

Mint azt az előző fejezetben (Hadas 2017) láthattuk, a sűrű város komplex, sokrétűen tagolt, „*függéviszonyok sokaságában bonyolult*” közösségei világosan tagolt viszonylatrendszerbe illeszkednek, ahol mindenkinek megvan a maga helye. A céhekben rend uralkodik: az inas egész életére köteleződik el, amikor egy mester patriarchális felügyelete alá kerül, és ezáltal visszafordíthatatlanul lép be a városi munkamegosztás rendszerébe. A munkafolyamat teljesítésének követelményeit írásban rögzítik, és aki megszegi a magánélet és a munkavégzés legapróbb részleteire is kiterjedő szabályokat, az súlyos szankciókra számíthat. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szabálykövetés, illetve az ez által kondicionált kötelességtudat – hasonlóan a civilizáció folyamata által inkorporált egyéb habituális mintázatokhoz – az emberek második természetének részévé válik, és hosszú távon úgy is marad. Más szóval: a bonyolódó függőségi viszonyrendszer kialakulása azt eredményezi, hogy a differenciálódó erőterekben a másikat megsemmisíteni igyekvő, zéróösszegű harc és erőszak helyébe fokozatosan a szerződéses módon szabályozott együttműködés kényszerei lépnek. Ebben az új, városi léttérben a rablólovag habitusú, vagyis civilizálatlannak minősülő férfiember deviansnak minősülnek, és szigorú szankciókkal – akár halálbüntetést is kilátásba helyezve – kizárják őket a közösségből.

A kooperációs együttélési formákat intézményesítő városi viszonylatrendszer kedvez egy olyan új rend kialakulásának, amelyben a játékszabályokat betartók megváltoztathatják társadalmi pozíciójukat – mégpedig éppen a szakmaiság, a szakmai erőtérben belüli erőfeszítések, más szóval a foglalkozási mobilitás keretei között. Némileg általánosabban fogalmazva: a reneszánsz periódusban a sűrű városokban (mint amilyen többek között Velence és Firenze vagy a németalföldi és a Hanza-városok) a rendi társadalom merev tagozódásának helyébe egy átjárható, folyamatosan változó és lépcsőzetesen strukturált, ha tetszik fokozatokból építkező társadalomszerkezeti modell lép, mely elősegíti a szakmai-foglalkozási alapokon nyugvó, testületi szellemmel és testületi éthosszal bíró társadalmi erőterek kialakulását. Eme új strukturális kényszerekből adódóan az állampolgárok immár nem elpusztítani, hanem egyre inkább megelőzni igyekeznek egymást. Másképpen fogalmazva: a szakmai erőterek és a versengő habitus kikristályosodása mélyen összefügg a sűrű városban kialakuló, változó társadalmi viszonylatokkal.

Vagyis, szemben a feudális-rendi világgal, immár nem csupán az a három elkülönülő rend képezi a társadalomtestet, mégpedig akik imádkoznak (a klerikusok), akik harcolnak (a lova-

gok), illetve akik dolgoznak (a parasztok) (vö. Duby 1987), hanem eltérő racionalitástípusok alapján differenciálódó formációk kristályosodnak ki. Ez az új társadalmi modell nem funkciók, hanem státuszok és fokozatok szerint tagozódik: az előkelő „kövér nép” (*popolo grasso*) elkülönül a kvázi középosztályként létező csoportoktól (*mediocri*), valamint a köznéptől vagy „kis néptől” (*popolo minuto*). Mindemellett az egyéneket és családokat aszerint is megkülönböztetik, hogy nemesek-e vagy sem (*nobili, gentilhuomini*), továbbá, hogy mely céhhez tartoznak, és hogy vannak-e politikai jogaik, azaz állampolgárok-e (*cittadini*) vagy sem. Ezenkívül elválasztják egymástól a politikai jogokkal rendelkező köznépet, a *popolót*, az eme jogokkal nem rendelkező *poletet*ől. (vö: Burke 1999: 197–198). Anélkül, hogy kísérletet tennénk arra, hogy elmerüljünk a korabeli észak-olasz városok társadalmi rétegződésének részleteiben⁴, e helyütt érzük be annak hangsúlyozásával, hogy ezekben a tudásmonopóliumok alapján strukturált szakmai erőterekben, a versengésnek köszönhetően, lehetőség nyílik a helyváltoztatásra, más szóval a társadalmi mobilitásra (Murray 1991: 81–110)⁵.

Eme újonnan szerveződő társadalmi struktúrájának talán legfontosabb eleme a racionalitás – ahogy azt Hajnal István is megfogalmazza, amikor „éretten racionális társadalomról”, „érett racionalizmusról” (Hajnal 1988: 166), illetve „érdek és a szellem szabad, eleven, egyéni mozgásáról” ír az „itáliai racionális társadalomfejlődés” kapcsán (Hajnal 1988: 163). Máshol így fogalmaz:

„A reneszánsz a társadalom és állam szervezetét tiszta okszerűsége alapján mechanizmusnak képzelte el, valósággal óraműnek, az anyagi, politikai erők s érdekek szerkezetének. (...) A rendi tagozódás, külön politikai jogokkal, elmosódott már, az egyház főpapjainak sincsenek hatóságjogaik, a püspökök gyakran az alsó néposztályból kerülnek ki, sokan igen szerény jövedelemmel. A nagypolgárság társadalma vezet, mely azonban már inkább szorgos számításra alapuló gazdagodással emelkedik s nem tisztán antik módra, csakis vagyoni politikai erejének nyers hatalmával” (Hajnal 1988: 164).

Hajnal itt arra a fontos összefüggésre is utal, amelyet úgy is megfogalmazhatunk, hogy miközben maga a vallási szféra funkcionálisan veszít strukturális súlyából, a benne kikristályosodott mintázatok szétterjednek az egyes társadalmi erőterekben.⁶

A racionalitás fontosságát, illetve az ez alapján szerveződő intézményes és habituális rend egyik lényegi elemét ragadja meg Murray (1978), aki bevezeti a „számítási mentalitás” fogalmát.

4 Az idézett helyen Burke is utal rá, hogy az észak-olasz városok, városállamok modellje jóval bonyolultabb ennél, de a jelen kontextusban nem tartom indokoltnak, hogy közelebről is vizsgáljam a jelenséget.

5 Ahogy Burke rámutat, szemben a származásorientált katonai kultúrákkal, mint amelyen a spanyol, a francia vagy nápolyi, a viszonylag mobil firenzei társadalom „tisztéletet érzett a teljesítmény iránt, és magas szintű alkotóképességről tett tanúbizonyságot” (Burke 1999: 237).

6 Máshol így fogalmaz: „A vallásosság az életnek elkülönült területe, nem társadalmi probléma, nem támadják hatalmasan a papi hierarchiát, bár különösen a szerzeteséleten sok a gúnyolódás. (...) A társadalomfeladatokról szervesen kinövő képzettség rétegek helyett itt alakult ki [mármint Itáliában] a tehetség és ügyesség szabad versenyén élő humanista réteg” (Hajnal 1988: 165).

Szerinte a pontos, számokban kifejezett adatokhoz való vonzódás már a 13. századtól megfigyelhető az észak-olasz városállamokban. Milánóban vagy Pármában például megszokottá válik, hogy listákba szedve sorolják föl a városok szökőkútjait, boltjait, zárandokhelyeit és egyéb létesítményeit, miképpen alkalomadtán azt is kiszámítják, hogy a város lakói naponta hány tonna gabonát fogyasztanak. E számtani mentalitás szemléletes példája a firenzei Villani 1347-ben készült *Krónikája*, melyben az alábbi részlet olvasható:

„1345. július 18-án elkészült a Ponte Vecchiót helyettesítő új híd az Arno fölött, mely két pillérből és három boltívből állt, és ... forintba került (az üresen hagyott helyre soha nem kerültek be a számok). Szilárd alapokra épült, és 32 braccia széles volt, közepén egy 16 braccia széles út helyezkedett el... A híd két oldalán található üzletek egyaránt 8 braccia szélességűek és hosszúságúak voltak, és a szilárd boltíveken nyugvó kemény kövekből készültek. A hídon összesen 43 üzlet volt, melyekből a városnak évi 80 aranyforint fölötti bérbevétele származott” (Murray 1978: 184. Az én fordításom: HM).

Ebben a korszakban az észak-olasz városokban az ún. „abacus iskolákban” (*abacus* = számológép) már viszonylag széles körben oktatják a számolás tudományát. Luca Pacioli matematikus, ferences szerzetes, aki olaszul (vagyis nem latinul) tankönyvi formában foglalja össze a reneszánsz matematika, algebra és geometria főbb elemeit, *Summa de arithmetica*-jában 1494-ben kidolgozza a kettős könyvelés rendszerét (és mintegy mellékesen a sakk elméletével is foglalkozik). A 15. században az is bevett dolog Firenzében és Velencében, hogy statisztikákat készítenek a lakosság összetételéről, vagy éppen az exportról és az importról. 1427-ben elkészül a firenzei uralom alatt élő, mintegy negyedmillió háztartást fölmérő statisztika, a nagy *castato*. A korban az ember előszeretettel jelenik meg racionális, megfontolt, számító állatként. Pozitív tartalmakat hordozó kulcsszó a *ragione*, mely mindenekelőtt értelmet jelent, ám – mint az alábbiakban látni fogjuk – számos más jelentéstartalmat is hordoz. E számtani mentalitásmintázat meghatározza az idővel kapcsolatos képzeteket is: az időt mind nagyobb becsben tartják, vigyázva arra, hogy „ne fecsérjék”.⁷ Ezzel függ össze a hasznosság hangsúlyozásának fontossága is – legyen szó akár a nagylelkűségről, részvétről vagy kegyetlenségről (mint Macchiavelli *Fejedelem* című munkájában), vagy a kvázi könyvelői szemmel láttatott családi kapcsolatokról. Íme egy részlet ezzel kapcsolatban a firenzei történetíró, Guiccardini megfogalmazásában:

„Légy óvatos, és ne tégy senkinek olyan szívességet, mely ugyanakkor másnak kellemetlenséget okoz. Mert a sértett ember nem felejt el sérelmeit, sőt inkább felnagyítja azokat. Az, akin segítettél, úgyszintén elfelejti vagy a valóságosnál kisebbnek állítja be a szívességet. Mivel ha minden egyéb változatlan marad, többet veszítesz, mint nyersz” (Idézi Burke 1999: 209).

⁷ „Giovanni Rucellai is azt tanácsolta családjának, hogy ’bánjon takarékosan az idővel, mert az a legértékesebb tulajdona’... A szobrász Pomponio Gaurico azzal kérkedett, hogy gyerekkora óta úgy be tudta osztani az idejét, hogy egy percet se fecsérelt tétlenségre” (Burke 1999: 208).

A racionális alapokon szerveződő társadalmi berendezkedés egyik további indikátorának tekinthető a perspektíva tudományának létrejötte, melynek jelentősége a társadalom valamennyi szférájában érzékelhető. E tudomány a távlat mérésére irányul, pontosabban arra, hogy *méretarányos racionalitással (con ragione)* állapítsa meg a közeli és távoli tárgyak méretkülönbségeit. Mindeme tudáselemek kikristályosodása és intézményesülése jelentős társadalmi változások indikátora. Úgy fogalmazhatunk, hogy a perspektíva a „valóság művészi konstrukciójaként” is fölfogható (King 2003); vagyis szemben a román és az ókori korszak kétdimenziós és szakadozott reprezentációival, a reneszánsz térábrázolás három dimenzióban és folyamatosan jeleníti meg a teret, és ezáltal egy korábban nem létezett komplexitási szintre emeli a valóság ábrázolását. Brunelleschi építészeti megoldásai és Leon Battista Alberti 1435-ös értekezése a festészetről (címe: *Della pittura*) a perspektíva megalkotásának matematikailag megalapozott modelljét képviselik.⁸

A perspektíva mint szimbolikus forma jelenségkörét Ervin Panofsky tárgyalja nevezetes tanulmányában, rámutatva, hogy egy újfajta *térérzés* alapján az egzakt perspektivikus szerkesztés az elvonatkoztatás révén a „pszichofiziológiai teret” „matematikai térré” változtatja. Jan van Eyck *Madonna a templomban* című alkotásában például a kép kezdete nem esik egybe a kép kijelölte határral, ezért úgy látjuk, mintha a tér átlépné a néző irányában a képsíkot, és a nézőt is magában foglalná. Vagyis „éppen a tér végessége teszi érezhetővé a tér végtelenségét és folytonosságát” (Panofsky 1984: 190). Panofsky meggyőzően érvel amellett is, hogy a tér végtelen kiterjedésűvé, vagyis „halmaztérből” matematikailag megalapozott „rendszerterré” válik:

„Meg kell próbálnunk elképzelni, mit jelentett ez a vívmány abban az időben. Nemcsak azt, hogy a művészet ezáltal 'tudománnyá' emelkedett (...), a szubjektív látási benyomást ugyanis oly mértékben *racionalizálták*, hogy szilárdan megépített s mégis a szó egészen modern értelmében 'végtelen' tapasztalati világ alapjául szolgálhatott (...); a perspektíva révén sikerült megvalósítani a pszichofiziológiai tér áttételét a matematikai térbe, más szóval: sikerült objektíválni a szubjektívet” (Panofsky 1984: 195).

A szubjektív objektíválásának, a művészet kvázi tudománnyá válásának jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Fogalmazhatunk úgy is, hogy ezáltal fölgyorsul isten eljelentéktelenedése, s ezzel együtt az ember fölértékelődése. Vagy, ha tetszik, növekszik az emberbe vetett bizalom, és előtérbe kerülnek az emberi méltóságot, azaz tulajdonképpen az ember isteni mivoltát hirdető eszmék: megszületik az emberisten, a *homo deus*. Pomponazzi, a lombardiai filozófus szerint a majdnem tökéletes racionalitásra képes emberek megérdemlik, hogy nevüket az istenekkel egy sorban említsék. A művészettörténész Vasari „halandó istennek” nevezi Raffaellót; az „isteni Michelangelo”-kítétel is lépten-nyomon megjelenik a korabeli értékelésekben. (Vö.: Burke 1999: 206). E jelenségre Panofsky is rámutat, amikor úgy fogalmaz a perspektivikus szemlélet-

8 Pacioli főntebb említett könyvének pontos címe: *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita* – vagyis a számtan és a geometria a tágabban fölfogott arányok és arányosság összefüggésrendszerében értelmeződik. Ezzel függ össze Pacioli ama megjegyzése is, miszerint „a nagyszerű szertartások is keveset érnek, ha a templomot nem építették helyes arányokkal” (vö. Bali 2005).

tel kapcsolatban, hogy miközben „az istenit látszólag az emberi tudat tartalmává zsugorította össze, ezáltal azonban az emberi tudatot az isteni tartalmazójává növelte”. Vagyis a műalkotás megnyitja a „látomások birodalmát”, amelyben a „csoda a néző közvetlen élményévé válik” (Panofsky 1984: 198). Megint másképpen fogalmazva: a fantázia lesz a kitáguló világ megalkotásának egyik fontos összetevője.

A perspektíva fogalma a jelen kontextusban más értelemben is releváns a számunkra. E kategória, illetve az ennek kapcsán kikristályosodó tudásformák, élettapasztalatok és élelmények úgy is értelmezhetők, hogy a 15–16. században kitágul, megnövekszik, tovább terjeszkedik, számos vonatkozásban nagyobb lesz a világ.⁹ Nem csupán az épületek és a városok szerkezetét, az egyének mobilitási és mozgási esélyeit illetően,¹⁰ hanem az univerzum egészére vonatkozóan is – mint azt a csillagászat fejlődése és ezen belül a geocentrikus világképről a heliocentrikusra való fokozatos áttérés meggyőzően szemlélteti. E kitágulásnak és kitérülésnek van egy olyan dimenziója is, amely szintén a 15. századtól kezdődően teljeseedik ki: ekkortól az utazások is gyakoribbá válnak és hosszabbak lesznek, a nagy fölfedezéseknek és a gyarmatosítás globalizációjának köszönhetően.

Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy az idő múlásával párhuzamosan a fizikai élettér perspektívájának kitágulása egyre több ember számára válik mindennapi valósággá. Nemcsak a legjelentősebb értelmiségek utaznak sokat¹¹, hanem a zeneszerzők is jönnek-mennek egyik udvarból (vagy püspöki székhelyről) a másikba, miképpen egy valamirevaló festő Észak-Európában kötelességének érzi, hogy ellátogasson Itáliába, hasonlóan azokhoz a diákokhoz, akik tömegesen mennek jogot és orvosi tanulmányokat folytatni Észak-Olaszországba – mindenekelőtt Páduába és Bolognába. A kisebb kaliberű szakembereknek is megadatik ez a lehetőség: az olasz humanisták iránti megnövekedett európai keresletet jól példázza a korabeli Olaszországban gyakorlatilag ismeretlen Antonio Bonfini esete, aki egy Recanati nevű kis település egyszerű iskolamesteréből válik Mátyás király hivatalos történetírójává (Burke 1997: 31).

9 E folyamat, talán mondani sem kell, már jóval korábban elkezdődik. Gondoljunk csak arra, hogy a bencés rendházakat a kora középkorban alapítják, majd később ez a tendencia kiterjed a ciszterci rendházak összeurópai – mondhatni kozmopolita – franchise-hálózatának kiépülése révén (Hadas 2016b). Idesorolhatók a rablólovagok portyázásai, valamint a szűzföldek föltörése, a folyók szabályozása, vagyis az európai kontinens befelé történő gyarmatosítása; itt említhető a kereskedelmi útvonalak sűrűsödése és hosszabbodása, a céhlegények vándorlása, továbbá a papok, diplomaták és zarándokok utazásai, és így tovább...

10 „Az építészet változtatta át leginkább az élet külső képét, tette ’újkorivá’ a középkorival szemben... Ekkor alakul ki a modern lakóház típusa is, kiküszöbölve a középkor kicsinyes zeg-zugait, de egyúttal otthonossá téve, barátságosan beosztottá, s kicsinyben is művészi, az antik arányokat” (Hajnal 1988: 169). E jelenség kapcsán arról is olvashatunk, hogy a „történelem visszatér önmagába”, és a „születés organikus nyelvét beszéli”, vagy hogy a reneszánsz „organikus mentalitása” – melynek tökéletes intézményesülése a Mediciek uralma – a klasszicizmus „aranykorának” visszatéréseként fogható föl (Burke 1999: 212). Hajnal a reneszánsz „tökéletes telítettségéről”, a „céhszerű gyakorlat teljes biztonságáról”, „roppant részletmunkájáról” tesz említést (Hajnal 1988: 168–169), hangsúlyozva, hogy a művészeti szféra szorosan kapcsolódik a középkori városi céhek világához.

11 Erasmus e tekintetben jellemző példa: élettere Rotterdamtól Párizsig, Louvain-tól Angliáig, Velencétől Bázelig terjed, miközben levelezésben és gyakran személyes kapcsolatban is áll korának számos jelentős gondolkodójával.

RACIONALITÁSVARIÁCIÓK

A reneszánsz periódusban a társadalmi érintkezést többé-kevésbé egyértelmű szabályok szolgálják, elősegítve a tervezést, a tájékozódást, a teleologikus kalkulációt, vagyis a pozíciók folyamatos átrendeződését a komplex és egyre bonyolódó társadalmi viszonylatok közepette. Ezt az átrendeződést, a közelségi és távolsági viszonylatok fokozatokba rendeződését az élet valamenyny területén az egyre pontosabbá váló mértékek, mértékegységek is segítik. A mérés, az összehasonlítás, a tényleges és szimbolikus távolságok, léptékek vizsgálata, az egyes területeken meghatározó mértékegységek kialakítása (a kottázástól a csillagok mozgásának kiszámításáig) önmagában is fontos tevékenységgé válik. Ennek kapcsán egyaránt gondolhatunk a pénzhasználat elterjedésére, az egyetemi diplomák egységesítésére és a föltételek szigorodására, a művészi teljesítmény zsűrik általi mérésére, az időmérés növekvő fontosságára, a hajózáshoz használt műszerek fejlődésére, vagy a tudósok által kifejlesztett egyéb mérőeszközökre: Galilei távcsöveire, Borelli mikroszkópjaira, Pedro Nunes térképeire, és így tovább...¹²

Ugyanakkor tévednénk, ha a racionalitásfogalmat egy homogén, egyjelentésű, könnyen definiálható kategóriaként kezelnénk. A racionalitásnak, illetve a rációnak különböző intézményszerű típusait különböztethetjük meg, attól függően, hogy az adott csoportokra ható társadalmi kényszerek milyen formákat és variációkat alakítanak ki. E racionalitástípusokat eltérő valóságkonstrukciókként foghatjuk föl – és azokat a *ragione*-fogalom különböző konnotációival szemléltethetjük. A korabeli szövegekben például lépten-nyomon találkozhatunk a *ragione* (értelem) és a *ragionevole* (értelmes) kifejezésekkel – igen széles jelentéstartományokra utalva. A *ragionare* igét (alapjelentése: *beszélni*) gyakran az állatokhoz képest felsőbbrendűnek tartott emberi lény racionalitásának jelzésére használják. Ez az ige – jellemző módon – „könyvelni” értelemben is használatos: a kereskedők főkönyvét például „*libri della ragione*”-nak nevezik; emellett a *bíróság* egyik bevett megnevezése „*Palazzo della Ragione*” (mely nem az értelem, hanem az igazság és mérlegelés palotája). Ebben a kontextusban említhetjük a fogalom olyan jelentéseit is, mint az „arány” vagy a „méret” (Burke 1999: 207)¹³.

Ha szisztematikusan szeretnénk csoportosítani a reneszánszban létező racionalitástípusokat, a jelen elemzés madártávlati perspektívájából öt alaptípust különböztethetünk meg, melyek közös vonása, hogy mindegyik egy saját kontextusában érvényes teleológia (azaz célirányultság) alapján strukturált. Ugyanakkor ezek a teleológiák eltérő racionalitásalapra épülnek: ami az egyik közegben racionális viselkedésnek vagy értéknek számít, az a másikban irracionálisnak minősülhet. Így például az udvaronc hivalkodó fogyasztása értelmetlennek és fölöslegesnek tűnik a gazdasági nyereséget szem előtt tartó üzletember nézőpontjából, miképpen a szerzetesi önsanyargatás indokoltsága is nehezen látható be a lovagi hedonizmus perspektívájából.

Az első alaptípus tevékenységei és stratégiái a libidó kiélésére, az örömszerzésre és az evilági hatalom megragadására irányulnak, mégpedig az erőszak érvényesítése és kiélése révén. E stra-

12 Természetesen ez a folyamat is korábban indul: gondoljunk csak a céhes mestermunkákra, a szabványosítás vagy a technológiai eljárásmodok középkorból származó hagyományaira!

13 Emlékezzünk rá: a perspektíva meghatározása során a méretkülönbségeket *con ragione*, vagyis *arányosan* állapították meg!

tégiák, célok és eszközök határozzák meg a *lovag* életét és hegemon maszkulin beállítódásait. E mintázatok köré szerveződik a hatalmi erőter – illetve a hatalmi erőter kondicionálja ezeket a habituselemeket. A második alaptípus tevékenységei és stratégiái a túlvilági üdvözülésre irányulnak, mégpedig az erőszakkontroll és a fegyelmezett aszkézis internalizálása révén. E stratégiák, célok és eszközök határozzák meg a klerikus életét és ellenhegemon maszkulin beállítódásait, melyek köré a hatalmi ellenpólusként funkcionáló vallási erőter szerveződik – illetve a vallási erőter kondicionálja ezeket a habituselemeket. A harmadik alaptípus tevékenységei és stratégiái – a vallási erőterben kialakult racionalitásminták evilági fókuszúvá válásának köszönhetően – a vagyon, az anyagi haszon és a nyereség megszerzésére irányulnak, mégpedig a kooperációkés, fegyelmezett és racionális munkaéthosz internalizálása révén. E stratégiák intézményesülésének köszönhetően kristályosodnak ki a feltörekvő *urbánus* maszkulinitás beállítódásmintái, melyek köré a gazdasági erőter, majd később az egyes foglalkozási csoportok szakmai erőterei szerveződnek.¹⁴

A negyedik alaptípus tevékenységei – a lovag civilizálódásának köszönhetően – a hatalmi szférán belüli szimbolikus státusz- és presztízsharcok megnyerését célozzák, mégpedig a társas viselkedés átpsychologizálása, kiszámíthatóvá tétele és az empátia internalizációja révén. E stratégiák, célok és eszközök határozzák meg az *udvaronc*, illetve a szervezeti ember fokozatosan hegemonná váló maszkulin beállítódásait. E mintázatok köré szerveződnek az udvari társadalmak és a lokális közösségeket (elsősorban a városokat) irányító elitek hatalmi erőterei. Az ötödik típus tevékenységei és stratégiái sajátos szellemi reprezentációk megalkotására, illetve az emberen kívüli természeti összefüggések szisztematikus megismerésére és ellenőrzésére irányulnak. E stratégiáknak köszönhetően jönnek létre a különböző szakértelmiségi erőterek, melyek a bennük kikristályosodó sajátos szaktudás alapján strukturálják a szakértelmiségi habitusmintázatait.

A korai stádiumban (és sokszor később is) még nem különülnek el egyértelműen az egyes tevékenységek körül szerveződő szakmai erőterek. És nem csupán azért, mert léteznek olyan kivételes polihistorok, mint Leonardo da Vinci, akiről köztudott, festőként, szobrászként, zenészként, irodalmárként, történetíróként és építészként is egyszerre alkotott kiemelkedőt a művészetek és a humán tudományok különböző ágaiban, és eközben jelentős eredményeket ért el a matematikában, a mérnöki tudományokban, a csillagászatban, a botanikában, a geológiában, s mintegy mellékesen az ejtőernyő, a helikopter vagy éppen a tank föltalálásában is múlhatatlan érdemeket szerzett. Sokkal inkább arról van szó, hogy a reneszánsz periódusban az egyes szakmai racionalitások még nem váltak el, nem váltak le egymásról, ezért sok alkotó szükségképpen több erőterben is otthonosan mozog. Így például Galileo Galilei egyszerre volt fizikus, csillagász, matematikus és természettudós, hasonlóan Giovanni Alfonso Borellihez, aki a fiziológia mellett fizikával és matematikával is foglalkozott. Vagy itt van a Tycho Brahe–Johannes Kepler-páros: mindketten ugyanúgy művelték az asztronómiát (csillagászatot), mint az asztrológiát (csillagjóslást), és emellett Brahe alkímiával is foglalkozott. Vagy említhetjük Kopernikust is, aki – azontúl, hogy számos nyelven írt, olvasott és beszélt – nem csupán matematikus és csilla-

¹⁴ Ezeket jórészt már tárgyaltam a korábbi fejezetekben (Hadas 2016ab, 2017), úgyhogy az alábbiakban nem foglalkozom velük részletesebben.

gász, hanem egyúttal műfordító, diplomata, közgazdász, sőt, a kánonjog szakértője is volt. Hab a tortán, ha Paracelsusra is utalunk ebben a kontextusban, aki egyszerre volt gyógyszerész, orvos, csillagjós, ezoterikus bölcselelő, misztikus, okkultista alkimista és kalandor (hogyan most egyéb érdemeinek említését mellőzzük). És így tovább, a példák hosszasan volnának sorolhatók.¹⁵

A képzőművészet a 14. század előtt még ugyanolyan iparágának számít, mint a szövés vagy a zöldségkereskedelem; mi több, sokszor a 14–16. században is elmosódik a határ a céhes alapon nyugvó kézművesség és a művészet között. A középkorban a később esetleg már képzőművésznek tekintett szakemberek még céheket alapítanak, melyeknek szabályzata – más céhekhez hasonlóan – meghatározza a minőségi előírásokat, valamint a mesterek, a vándorlegények és az inasok közötti viszonyokat. A festő-, a szobrász- és az építészcéheket nem a „szabad-”, hanem a „kézműves-művészetekhez” sorolják, az általuk végzett munkát „piszkosnak” tartják, következésképpen presztízsük is viszonylag alacsony. Presztízsüket tovább rontja, hogy termékeiket – kiskereskedők módjára – saját maguknak kell értékesíteni, ráadásul viszonylag tanulatlanok is számítanak (Burke 1999: 92). A képzőművészek a *bottega*, vagyis a céhes körülmények között működő *műhely* kultúrájából származnak, melynek kapcsán az is említendő, hogy többnyire családi vállalkozásként működnek. Egyáltalán nem szokatlan az sem, hogy egy festőcéh tagjai lószerszámokat, szekrényt és ágykeretet díszítenek, vagy hogy Boticelli zászlókat és *cassonikat*, azaz kelengyeladákat fest. Miképpen adott esetben napi rutin része lehet, hogy Raffaello kisegítő segédek tucatjait foglalkoztatja, akik csupán egyes részleteket (például bizonyos állatokat vagy bohócokat) festenek. Az is ennek a működésmódnak a sajátossága, hogy egy-egy nagyobb megrendelésen olykor több jelentős festő is együtt dolgozik. Mondani sem kell, hogy ez a műhelyjelleg sokáig a művészi individualizmus kialakulása ellen hat (Burke 1999: 73–75).

Mindazonáltal, ha közelebről szemlélődünk, némileg árnyalni tudjuk az imént leírtakat. Mert igaz ugyan, hogy a „piszkos” munkát végző festők presztízse és társadalmi összetétele általában alacsonyabb, mint a „tiszta” munkával foglalkozó íróké vagy filozófusoké¹⁶, azért jó néhány akad közöttük (mint például Jacopo Bassano vagy Piero della Francesca), aki magas tisztiséget tölt be. Olyanok is vannak (így Mantegna, Raffaello vagy Tiziano), akik képeik eladásából jelentős vagyona és presztízsrre, és ezáltal úriemberi státuszra tudnak szert tenni. Vagyis ha ki is alakulnak alá-fölérendeltségi viszonyok az egyes erőterek és tevékenységi körök között (például a „tiszta” kontra „piszkos” munkákat illetően), a relatív autonómiának köszönhető distinkciók

15 „A legtöbb reneszánsz-művész egyúttal technikus és természettudós is. A reális tudományok területén is megelevenedett minden céhszerű tapasztalat. (...) A reneszánsz tudományosság központi helyén a legelvontabb tudomány, a matematika áll, az arabokat messze felülmúlva. A törtekkel, egyenletekkel (...) való operálás, a trigonometria műveletei, hatványozás, gyökvonás stb. már kész stúdiumok” (Hajnal 1988: 170).

16 Az alkotó elit tagjai túlnyomórészt alulról érkeznek: a hozzáférhető adatokkal rendelkező olaszországi írók és képzőművészek közül „114 volt kézműves vagy boltos gyermeke, 84 volt nemes és 48 származott kereskedő vagy értelmiségi családból. Úgy tűnik, hogy a képzőművészek többnyire kézművesek vagy boltosok, az írók pedig nemesek vagy értelmiségiek leszármazottai voltak. Ez a megoszlás nagyon élesen rajzolódik ki” (Burke 1999: 57). Az esetek 57%-ában nem állt rendelkezésre az apa foglalkozásával kapcsolatos adat, jegyzi meg Burke. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a legjelentősebb újítók előkelőbb származásúak voltak: Brunelleschi, Masaccio és Leonardo apja jegyző volt, míg Michelangelo patríciuscsaládból származott (Burke 1999: 62).

belső strukturáló erejét kevésbé befolyásolják. Ily módon a festők erőterének belső hierarchiája, a megkülönböztetések logikája a szféra viszonylagos autonómiájának köszönhetően fölülírhatja a festészeti mező alacsonyabb presztízsét. Itt említhető az a tény is, hogy egy 1540-es pápai dekrétum a szobrászokat mentesíti a „közönséges kézművesek” céheihez tartozás kötelezettsége alól, mivel – úgymond – a „szobrászokat nagy becsben tartották az ókoriak”. És ami talán számunkra a legfontosabb: egyre többször bukkannak föl a művészekkel kapcsolatban olyan jelzők, mint a „különc”, a „szeszélyes” vagy éppen a „zseniális”, melynek köszönhetően a művészi lét sajátosságai éreynként jelenhetnek meg (vö: Burke 1999: 92–97.) Azaz, „a festők és a szobrászok társadalmi mobilitását jelképezi, illetve bizonyítja, hogy a ’művész’ fogalmát már többé-kevésbé mai jelentésében használták (Burke 1999: 96.)¹⁷

Annak ellenére tehát, hogy sokszor még a reneszánszban is nehéz elválasztani a céhszerű keretek között végzett kézműves- vagy kereskedelmi tevékenységet a tudománytól vagy a művészettől, a sűrű város belvilágában már a középkorban elkezdődnek a differenciálódási folyamatok. A korábban egységes kovács szakmából például megszületnek a szegkovácsok, a fegyver-, a páncél- és a kardkovácsok, a puska-, a tüzer- és az ágyú mesterek, valamint az ólomöntők, a salétrommesterek, a sisakosok, az íjgyártók és a sarkantyúkészítők – és így tovább (vö. Hadas 2017). Ehhez hasonló folyamatok játszódnak le a szakértelmiségi erőterekben is: a festőkről leválnak a bútordíszítők és a zászlófestők, a festők elkülönülnek a szobrászoktól és az építészektől, hogy aztán a képzőművészek elkülönüljenek az irodalmároktól, a zenészekről, és így tovább. Hasonlóképpen: a tudományos erőtéren belül a humán tudományok elválnak a természettudományoktól, hogy aztán ezeken belül is újabb és újabb aldiszciplínák jöjjenek létre a történetírástól a filológiáig, a filozófiától a nyelvészetig, vagy éppen a csillagászatától a kémia át a biológiáig. Miképpen a gazdasági erőtéren belül is elválik a kereskedelem a banki szférától, és az előbbin belül elkülönülnek az árukereskedelem egyes típusai, az utóbbin belül pedig például a biztosítási és hitelügyletek világa. És ugyanezt elmondhatjuk a szervezeti erőterekről is: nyilvánvaló, hogy – minden hasonlóság ellenére – jelentősek a különbségek mondjuk a francia királyi udvar, egy német hercegség vagy egy olasz városállam bürokráciájának szerkezete és működése között.

E különbségek azonban a jelen megközelítés perspektívájából nem láthatók. Ugyanakkor e madártávlati nézőpont alapján is megállapítható egy újonnan kibontakozó, meghatározó strukturális elem. Nevezetesen, a differenciálódott sajátos racionalitások intézményesülésének eredményeképpen az általunk vizsgált periódusban egymástól elkülönülő, azaz bizonyos relatív autonómiával rendelkező társadalmi szférák jönnek létre. A társadalmi differenciálódás a szaktudás intézményesülése alapján történik: valamennyi erőtér előbb-utóbb jól behatárolható, jól körülhatárolható, racionálisan fölhalmozható és beállítódásokban inkorporálódó tudáselemek köré szerveződik. Ezeket a tudáselemeket az újonnan belépők az egyre szigorúbb követelményeket támaztó szakmai szocializációjuk során sajátítják el, majd adott esetben újratermelik és átala-

17 „Mindez vonatkoztatható a zeneszerzőkre is. Amikor a ferrarai hercegnek zenészre volt szüksége, elküldte egyik emberét, hogy keresse fel – és hallgassa meg – Heinrich Isaakot és Josquin de Prés-t. A megbízott azzal tért vissza, hogy ’igaz ugyan, hogy Josquin jobban komponál, de csak akkor, ha kedve szotnyan s nem amikor felkérlik rá.’ Végül Isaac mellett döntöttek” (Burke 1999: 97).

kítják. Vagyis fokozatosan kialakul a sajátos pozíciókhoz köthető szakmai öntudat és szakmai étosz, mely az idő múlásával párhuzamosan egyre hangsúlyosabb lesz, és elősegíti, hogy kikristályosodjék a hit az elsajátított ismeretek fontosságát illetően. Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy a reneszánsz periódusban megkezdődik a bourdieu-i értelemben vett társadalmi mezők intézményesülése. Vagyis olyan mikrokozmoszok jönnek létre, amelyekben a racionális alapokon szerveződő és szigorú szabályok alapján elsajátított tudásmonopólium strukturálja a belső viszonylatokat.

AZ UDVARI TÁRSADALOM ÉS A HUMANISTÁK

Az új korszak új társadalmi közegében a hatalmi elitek a királyi, püspöki és fejedelmi udvarokban, illetve az eme udvarok mintájára szerveződő, elkülönülő városi igazgatási központokban összpontosulnak. A civilizáció folyamatának részeként az állami és centrális erőszak-monopóliumok kialakulásával szoros összefüggésben a becsületháztartáson, erőszakon és férfivirtuson alapuló lovagi normák és a köréjük szerveződő lovagi társadalom egyre inkább elveszíti funkcióját, és helyébe az udvari társadalmak intézményei és elit körei lépnek. Ha tetszik, a lovag udvaronccá válik. Más példával élve: I. Ferencet, a lovagkirályt IV. Henrik, a kései lovagkirály követi, hogy helyüket aztán XIV. Lajos, a par excellence udvaronckirály foglalja el (Elias 2005: 342). E folyamat indikátora, hogy a „16. század folyamán a 'courtoisie'-fogalom használata a felső rétegben lassan visszaszorul, a 'civilité'-fogalom gyakoribbá, majd végül a 17. században, legalábbis Franciaországban, uralkodóvá válik” (Elias 1987: 186). Az idézethez hozzátehetjük: a *courtoisie* és a *civilité*, vagyis az udvariasság és a civilizáltság közötti különbségtétel lényege, hogy a civilizált udvari ember képes megfigyelni környezetét, hiszen ő, szemben az udvarias lovaggal, már nem csupán a gáláns gesztusok automatizmusait tudja alkalmazni, hanem második természetévé tette a pszichológiai gondolkodást és az empátiára való készséget is.¹⁸

Ezek a hatalmi központok kettős funkcióval rendelkeznek: részben az állam, a város, az egyházmegye vagy az uradalom igazgatása, részben pedig a uralkodói-fejedelmi, igazgatói-patriciusi háztartás működtetése a céljuk. Egy-egy királyi, fejedelmi udvarban akár több száz ember is élhet; a 16. század első felében például a pápai udvar létszáma hétszáz fő körül mozog. E heterogén összetételű közösségekben vannak állandó tisztségek, mint amilyen például a kincstárnok, a kamarás, a lovagból lett hadvezér, a főlovász és a trubadúr, a titkárok és az apródok, és jelen van a népes szolgaszemélyzet is a zenészekről a szakácsokon és a felszolgálókon át a borbélyokig és az istállófiúig. Természetesen mindig akadnak vendégek is: nagyurak, egyházi méltó-

18 Ezzel kapcsolatban Elias figyelemre méltó megállapítást tesz fő művében: „Erasmusnál a parancsok és a tiltások közvetlenebbül ágyazódnak be a tapasztalatba. (...) Annak a szemléletmódnak a kezdetei ezek, melyeket egy későbbi időszakban 'pszichológiai' fognak nevezni. A legszorosabban és fokozatosan egyre jobban összekapcsolódik vele az udvariasság új szintje és annak bemutatása, melyet a 'civilité' fogalma foglal össze. Hogy valóban a „civilité' értelmében lehessen 'udvarias' az ember, ahhoz bizonyos fokig megfigyelőnek kell lennie, körül kell néznie, az emberekre és indítékaikra kell figyelnie. Ebben az embernek emberhez való új viszonya, egy új integrációs forma nyilvánul meg” (Elias 1987: 197).

ságok, komédiások, garabonciások, zenészek, költők, tudósok és más humanista szakemberek. Vagyis ezekben a központokban élnek, itt igyekeznek kapcsolatokat kialakítani ama domináns társadalmi csoportok tagjai, akik meghatározzák az emberi és intézményi viszonylatok, valamint a kívánatos ízlés és viselkedés legitím mintázatait. Ezek az udvari társadalmak lesznek a művészet és a tudomány főbb mecénásai is. Ez a megállapítás egyúttal azt is jelenti, hogy a reneszánsz kori hegemon maszkulinitás mintázatai is ezekből a központokból terjednek el a társadalom alsóbb csoportjai felé. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyes szakértelmiségi mezők, mindenekelőtt a különböző művészeti és tudományos szakértelmiségi erőterek a hatalmi monopóliumokkal bíró udvari-irányítási központok alá tagolódnak, ezekbe ágyazottan léteznek, és idővel majd ebből szakítják ki relatív autonómiájukat.

Az udvari társadalom a feudális-lovagi társadalom civilizálódásának köszönhetően alakul ki. Mint fentebb megfogalmaztam, az udvari racionalitás alapja, hogy a szervezetbe illeszkedő ember tevékenységei a státusz- és presztízsharcok lehetséges megnyerését célozzák. A szervezeti ember arra törekszik, hogy pontosan kiszámítsa a követendő viselkedés megfelelő árnyalatát. Ebben az értelemben az „egész szervezeti gépezet a tőzsdére emlékeztet”, hiszen itt egy „aktuálisan jelen való társadalom változó értékítéletei” formálódnak:

„míg a tőzsdén még a legcsekélyebb ingadozás is kifejezhető számokban, az udvarnál az ember értéke elsődlegesen az egymás közti társadalmi-társas érintkezés árnyalataiban nyilvánult meg. (...) Nem nehéz a különlegesen kimért magatartás, a pontosan kiszámított gesztusok, a mindig gondosan árnyalt beszéd megértése” (Elias 2005: 115).

Mint Elias rámutat, az udvari racionalításban a státusz- és presztízsversengés magyarázza a „különlegesen kimért magatartást”, a „pontosan kiszámított gesztusokat”, a „gondosan árnyalt beszédet”, melyek e társadalom tagjainak „második természetév” válnak, és amelyekkel „könnyed eleganciával” tudnak bánni (Elias 2005: 117). Máshol így fogalmaz ezzel kapcsolatban:

„Mivel az egyén kedélyváltozásától függetlenül minden mindig ugyanúgy ment végbe, az egész előre kiszámíthatóvá vált; a részfolyamatokra tagolás révén lehetővé vált, hogy akárcsak a kapitalista társadalomban a pénzübeli értéket, az udvari társadalomban minden egyes lépés presztízszértékét pontosan meghatározzák. Az etikett, a szertartásrend, az ízlés, az öltözködés, a magatartás, sőt még a társalgás alapos formái kidolgozása is ugyanezt a célt szolgálta” (Elias 2005: 137).

Az udvari társadalom normarendszere, éthosza, szellemisége és beállítódási mintázata a humanista értelmiség közvetítésével jut el a társadalom szélesebb csoportjaihoz. Ez az írókból, művészekből, tudósokból, jogászokból és más szakemberekből álló új réteg többnyire valamilyen világi (és olykor egyházi) méltóságot szolgál, pontosabban tőlük kapja fizetését és megrendeléseit. Érdeklődésük középpontjában a jogi és a humán tudományok állnak; klasszikus írókkal, jogforrásokkal, feliratokkal, régiségek gyűjteményes feldolgozásával foglalkoznak. Ők teremtik meg a hermeneutikai szemléletmódot, vagyis „a régi szövegek értelmezését, kritikáját kiterjesztik keletkezésük minden körülményének vizsgálatára, végeredményképpen a régi írónak, gondolkodónak s egész szellemi világának megismerésére” (Hajnal 1988: 173). A huma-

nista értelmiség képviselői egyfajta kozmopolita társadalmi testként léteznek: egyetemről egyetemre, városról városra, fejedelmi udvarból fejedelmi udvarba utaznak.

E humanista szakértő értelmiségi réteg létrejötte pontos indikátora ama differenciálódási folyamatnak, amelynek során egy fokozatokban szerveződő társadalmi struktúra jön létre a korábbi háromosztatú rendi berendezkedés helyett. Ebben a struktúrában az alacsonyabban pozicionált társadalmi csoportok tagjai számára is könnyebbé válik mind a fölfelé irányuló vertikális mobilitás, mind a vándorlás formájában megvalósuló horizontális mobilitás. Alapvetően ennek az értelmiségi rétegnek köszönhető, hogy a humanizmus nem marad kizárólag az elit privilégiuma (Huizinga 1984: 39), és hogy az általános civilizációs normákat immár nem csupán az egyház, hanem a világiak is közvetítik. Vagyis a humanistáknak meghatározó szerepük van abban, hogy – miközben nem föltétlenül konfrontálódtak direkt módon az egyházzal – csökken a katolikus egyház tudásmonopóliuma.¹⁹

E feladat teljesítésében kiemelkedő jelentőséggel bír az újonnan föltalált technikai eszköz, a (könyv)nyomtatás²⁰, ezért nem véletlen, hogy a nyomdászok és a kiadók is a lelkes humanisták közé tartoznak. Eme nagyszerű technikának köszönhetően számos humanista értelmiségi számára reális lehetőséggé válik, hogy gondolatait széles olvasóközönséghez juttassa el a kontinens legkülönbözőbb részeire. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ennek a humanista értelmiségi generációnak a fölemelkedése szerves egységet alkot eme többek által „isteninek” nevezett eszköz elterjedésével. Számos humanista értelmiségi a sajtó, a nyomtatás, és az ily módon keletkező hírnév és presztízs köré szervezi életét.²¹ Paradox módon e kozmopolita szellem az egyház által preferált régi nyelv, a latin lévén terjed: mindenekelőtt a latin nyelvű publikációk hozzák meg a sikert és az elismerést a szerzők és a kiadók számára. A humanisták önéletrajzai mellett²² számos illemtankönyv is napvilágot lát, melyekben a szerzők explicit módon fogalmazhatják meg a civilizált társadalmi közegben elvárt viselkedési előírásokat. E tankönyvek közül a leghíresebb Baldassare Castiglione *Udvari embere* (1528), Rotterdami Erasmus *De civilitate morum pueriliuma* (1530), Giovanni Della Casa *Galateója* (1558) és Stefano Guazzo *Polgári csevej* című műve (1574).

Castiglione művének egyik kulcskategóriája a „*sprezzatura*”, vagyis az elengedettséggel, a lazaság, illetve az a képesség, hogy az ember érzékeltetni tudja, hogy lényegében „minden szó és tett erőlködés és töprengés nélkül jön létre”, mintegy *all'improvviso*, azaz a spontaneitás látszatát keltve (ami persze nem sikerülhet minden esetben, de törekedni kell rá). Ez az udvaronc habi-

19 Ehhez természetesen a reformáció hozzájárul. E témával azonban most nem foglalkozom.

20 Az első nyomda 1465-ben kezdi el működését egy Róma mellett bencés kolostorban, mely becslések szerint öt év alatt 12 ezer kötetet állít elő. A század végén csak Itáliában mintegy 150 nyomdát alapítanak (vö. Burke 1999: 81).

21 Mint Huizinga megjegyzi (Huizinga 1984: 65), a nyomtatás elterjedésének Erasmus életében az volt a negatív vonatkozása, hogy a rotterdami humanista folyamatosan reflektált az őt ért bírálatokra, reflexiókra, s ezáltal sokszor ismétlésekbe és fölösleges vitákba bonyolódott.

Az önéletrajzok, pontosabban.

22 Csak Firenzéből legalább száz önéletrajz, illetve egyes szám első személyben írt napló maradt ránk. Ennek kapcsán Burke megjegyzi, hogy ezek naplók az öntudatosodás legközvetlenebb bizonyítékai – (Burke 1999: 204).

tusának egyik meghatározó eleme: azt a látszatot kell keltenie, hogy egy cselekedet a pillanat hatása alatt jön létre, vagyis el kell sajátítania a művészet leplezésének művészetét (Burke 1995). Ennek kapcsán Castiglione az udvari embert a festőhöz hasonlítja, és hangsúlyozza, hogy az udvari embernek arra is képesnek kell lennie, hogy önmagával kapcsolatban kedvező első benyomást keltsen. Ennek érdekében törekednie kell a csöndes méltóság, a szerénység, az udvariasság és a lovagiasság érvényesítésére, valamint a *mediocrita*, vagyis az arany középút választására a különböző konfliktusok során (Burke 1999: 205).

Erasmus pályája azt jelzi, hogy a humanisták által preferált diszpozicionális mintázatok és viselkedési előírások egy viszonylag tág palettán helyezkednek el.²³ Míg ugyanis Castiglione inkább a mediterrán régió pompázatosabb és burjánzóbb világának gyermeke, addig Erasmus egy puritánabb jellegű, északi humanizmus képviselője. Élete során bejárja a reneszánsz Európa legfontosabb városait: egyetemi tanulmányokat folytat Párizsban, otthonosan mozog Angliában, Louvain-ben, Olaszországban (főleg Torinóban, Velencében, Bolognában és Rómában), él Bázelen. Emellett kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkezik: Morus Tamás a barátja, Lutherrel vitatkozik, uralkodók hívják meg udvarukba, más humanistákkal levelezik. Olyan sztárértelmiségi (ha tetszik, „közértelmiségi”), akinek előadásai hatalmas termeket töltenek meg.

Huizinga (1984) szerint Erasmus a középkori „barbarizmussal”, „obskurantizmussal” és „konzervativizmussal” szemben áll ki a *bonae literae*, vagyis a jó ügy mellett. Eme éthosz és szellemiség középpontjában az antikvitás esszenciája áll (fő referenciái: Cicero, Horatius és Plutarkhosz), valamint az olyan értékek, mint a szabadságvágy, az egyszerűség, a komolyság, az igazság, a természetesség, a természetszeretet, a nyugalom, a puritán tisztaság, az észszerűség és az udvariasság. Ennek a harmóniát és komolyságot kereső életideálnak megvannak az esztétikai preferenciái is, mint például a díszítés igénylése, a kedvesség és az udvariasság, a gyengéd és segítőkész viszonyulás, a kulturált és elegáns modor, mely gyűlöl mindenféle erőszakot és extravaganciát, és emellett zsigerileg idegenkedik a merev hierarchiáktól, a kötelező templomba járástól, a zarándokutaktól, a szentek imádasától, a szentképek csókolgatásától és az egyházi miszticizmustól. Erasmus szelleme, állítja Huizinga, egyszerre mélyen etikai és esztétikai jellegű; jelszava: „vissza a tiszta forráshoz”.

Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy az udvari társadalomban kristályosodnak ki a hegemon maszkulinitás mintázatai, mely beállítódási formának az udvari ember lesz a par excellence megtestesítője, a humanista pedig a közvetítője. Ehhez alkalmazkodik, ezt teszi belsővé a mű-

23 „Az emberek egymásra gyakorolt kényszere erősebb lett, a 'helyénvaló magatartás' követelményét nyomatékosabban hangsúlyozták. Fontosabbá vált a viselkedés egész problémaköre. Az, hogy Erasmus prózai írásműben foglalja össze viselkedési szabályokat, melyek korábban főleg tanversekben, kisebb költeményekben vagy elszórt formákban más témával foglalkozó értekezésekben bukkantak fel (...), világosan jelzi a problémakör növekvő jelentőségét” (Elias 1987: 198–199). „Erasmus írása (...) ahhoz a korszakhoz tartozik, melyben a régi, lovagi-feudális nemesi réteg már hanyatlóban, az új udvari-abszolútisztikus réteg pedig még keletkezésében volt. Ebben a helyzetben egyebek között egy kicsiny laikus-polgári értelmiségi réteg, a humanisták képviselőinek (...) esélye nyílt mind a felemelkedésre, (...) mind az ugyanebben a mértékben sem korábban, sem később nem létező nyíltságra és távolságtartásra” (Elias 1987: 190).

vész (a festő, a zeneszerző vagy a színpadi szerző), amikor a nagyság, a szépség, a pompa és az elegancia elvárásai, mintázatai és értékei köré szervezi alkotó tevékenységét.²⁴ Jellemző, hogy a művészet és a tudomány megrendelői ebben a korszakban elsősorban az uralkodók és az egyházi vezetők, akik lényegében saját dicsőségüket, presztízisüket, szimbolikus és hivalkodó fogyasztási mintáikat és életstílusukat kívánják megjeleníttetni és reprodukáltatni a művészek segítségével.²⁵ Olaszországban ez a mecénatúra templomokat, palotákat építtet, freskókat festet, bibliai témákra ad megbízást. A szakértelmiségi alkotó ebbe a viszonylatrendszerbe illeszkedik bele, és szükségképpen idomul a föltételekhez. Ugyanakkor lassan kiterelődik az a folyamat is, amelynek eredményeképpen a mecénás és a műpártoló már nem Keresztelő Szent Jánost ábrázoló képet akar rendelni az általa megszabott méretben és színvilággal, hanem egy Tizianót akar vásárolni. Amikor a téma megnevezése helyett egy magasra értékelt művész nevének áruvédjegye lesz a megrendelés alapja (és akár a téma is lényegtelenné válik), akkor e folyamat annak jelzéséként fogható föl, hogy növekszik az adott művészeti mező relatív autonómiája.

Ugyanakkor ez a relatív autonómia más irányból is megkérdőjeleződhet. Nyilvánvaló, hogy más igényeket kell kielégíteni akkor, ha a püspök egy katedrális belső díszítését rendeli meg a festőtől vagy a szobrásztól, illetve ha a polgár szeretne egy képet elhelyezni a hálósobájában. Egyáltalán nem mindegy, hogy bibliai tárgyú jelenet helyett tájképet, csendéletet vagy portrét kell festenie az alkotónak. Vagyis az idő múlásával párhuzamosan megjelenik az egyéni megrendelő, a polgár, aki a saját fegyelmezett, letisztult világának tükrözőjeként tekint a művészre. A németalföldi festő már a polgármesteri hivatalokat, árvaházakat, céhes székházakat díszíti egyszerű tájképekkel, életképekkel és csendéletekkel. Hollandiában ugyanis már az egyszerű ember is megengedheti magának a 16. századtól, hogy szobája, sőt a konyhája falára képet vásároljon az immár szakmában termelő mesterektől (akik sokszor nagyon magas szinten művelik a szakmát). Mindez részben azt jelenti, hogy kialakul a művészeti piac és a tömegtermelés, részben pedig azt, hogy a piaci szféra betör ezekbe a szférákba is. Vagyis: a hatalmi elit és az udvari társadalom világa helyett immár a piaci szférája kezdi strukturálni a művészeti termelést. Huizinga így írja le e jelenséget a holland nemzeti kultúra viszonylataival kapcsolatban:

„E viszonyok szinte mindegyike kicsiny, szerény, középszerű volt: maga a terület nagysága, a tájegységek és a városok közötti távolság, az ország társadalmi rétegei közötti különbség. E szerény viszonyokkal együtt járt az általánosan elterjedt jólét, valamint a műveltség és a szellemi kifejezésformák iránti élénk szükséglet. (...) A palotákhoz és a nagyszabású szobráshoz fejedelmekre, kardinálisokra, előkelő uraságokra van szükség, azok pedig nálunk nem léteztek. Ugyanezek a

24 Kétségtelen, léteznek viták a szakértelmiségi egy-egy frakciói között a számukra fontos preferenciákról, de vitathatatlan, hogy a középpontban egyrészt azok az értékek állnak, amelyeket az elit „dologtalan osztály” a hivalkodó fogyasztás révén középpontba állít. Ezek: az arány, a báj, az elegancia, a pompa, a nagyság, a magasztosság, az emelkedettség és a változatosság. Emellett jelen vannak azok a preferenciák is (mint például az igényezet és a nehézségek legyőzésének fontossága), amelyeket a fölfele irányuló pályáiv kényszere és lehetősége kondicionál (vö. Burke 1999: 152–154).

25 Hajnal István megfogalmazásában: „Ez a művészet már a középkor végén elszakadt a céhszerű társadalommal fennállott eredeti belső összefüggéseitől, már nem is a polgári társadalom közintézményei, hanem nagy mecénások éltetik” (Hajnal 1988: 168).

körülmények azonban termékeny talajt jelentettek a festészet és a grafikai művészetek számára. (...) Jó festményekre lehetett bukanni a rotterdami vásári bódékban csakúgy, mint a paraszti otthonokban. (...) Nem volt olyan cipőfoltozó, mondja az egyik angol utazó, akinek ne lettek volna festményei. Megint másvalaki úgy véli, befektetésekre vásárolták a festményeket; nem volt ritkaság, mondja, hogy egy parasztember ily módon néhány ezer fontot is elköltött” (Huizinga 2001: 52–54).²⁶

A piaci elemek a nemesi elit világába is behatolnak. E folyamatot mutatja be Elias az alábbi részletben, amelyben az intendáns, a nemesi háztartás „menedzser”, a pénzkadások kontrolljára kívánja rávenni urát. Látható, hogyan hatolnak be a gazdasági mező tétjei (a kiadásoknak a bevételek alá rendelése) a születési nemesség hivalkodó fogyasztással áthatott s ilyeténképpen egyre inkább anakronisztikussá váló világában:

„[Az intendáns] kötelességei és funkciója kiterjednek egy nagyúr minden javaira, jövedelmeire és ügyeire (...), és ügyeljen a legsürgetőbb *adósságokra*, amelyeket a lehető *legpontosabban* kell hogy ismerjen. (...) Az intendánsnak a bérletek megújításakor a legjobb és leginkább *fizetőképes* személyeket kell kiválasztania: ügyelnie kell arra, hogy a *bérlet* ideje alatt azok ne pazarolják el a gazdaság jövedelmeit. (...) *Jegyzéket kell vezetnie* azokról az összegekről is, amelyet a háznagynak a ház rendes költségeire átad; ügyelnie, hogy ezeket *hasznosan költi-e* el, és erről *hetente számadást kell kérnie*. (...) *Lajstromba kell foglalnia* a különböző személyeknek adott pénzdományokat (...), amelyekről pontos *nyugtákat is kell kérnie*, hogy a pénzek felhasználását, ha erre kötelezik, hittel érdemlően igazolni tudja. Kötelessége az is, hogy (...) ne hagyja, hogy az Úr *haszontalan költségekbe és kiadásokba* verje magát” (idézi Elias 2005: 337–338: Az én kiemeléseim: HM)

A fentiek alapján úgy árnyalhatjuk korábbi megfogalmazásunkat, hogy ebben a korszakban a maszkulinitások átalakulóban vannak: noha a hegemon forma az udvari társadalomban intézményesül, az egyes szakmai mezőkben egymás mellett, párhuzamosan léteznek a különböző habitusformák, anélkül, hogy föltétlenül alá-fölérendeltségi viszonyok alakulnának ki közöttük. Mindez összefügg az értelmiségiek szerepének, jelentőségének, presztízsének hosszú távú változásával; a szaktudás az idő múlásával egyre magasabbra értékelődik. Ugyanakkor a hosszú távú folyamatokra koncentrááló szemléletmód alapján az is látható, hogy – összefüggésben a nagy társadalmi átalakulásokkal, mindenekelőtt a lovagi életforma jelentőségének csökkenésével, majd a hivalkodó fogyasztás anakronisztikussá válása révén egyre inkább „fölsőleges” társadalmi osztállyá váló arisztokrácia hanyatlásával és a polgárság fölemelkedésével – az egyes szakmai erőterek közötti viszonylatok is átalakulnak. Mindazonáltal ez a folyamat lassú, évszázadokon keresztül érvényesül. Ennek során egyrészt a rigid, rendies jellegű struktúrából

26 Huizinga írja, hogy Erasmus szemlélete közel állt ahhoz a 18. században kiteljesedő holland nemzeti eszményhez, melynek középpontjában a vidéki ház kertjében – és nem a palotában – üldögélő és a természetben örömet lelő polgár áll. “Az élet igazi öröme az erény és hittel teli élet” – állítja Erasmus. (Huizinga 2001: 104)

egy fokozatokon alapuló, rugalmas rétegződési modell lesz. Másrészt, ennek következményeképpen, a habitusmintázatok komplexebbé, relacionálisabb jellegűvé és egyre inkább racionálisabbá alakulnak: a gazdasági mező tétjei behatolnak a többi mezőbe, és az ellenhegemónia megteremtésének igényével fokozatosan érvényteleníteni igyekeznek a hatalmi mezőből származó hegemon mintázatokat. Azaz: a korábban ellenhegemon urbánus polgári maszkulinitás mintázatai a hegemonia irányába mozdulnak el.

KONKLÚZIÓ

A fentiekben a reneszánsz periódusban kialakuló maszkulinitások alaptípusait kívántam fölvezetni. A racionalitásfogalom középpontba állítása révén amellett érveltem, hogy az előző fejezetben tárgyalt sűrű városokban egy fokozatokból építkező társadalomszerkezeti modell alakul ki, mely nem funkciók, hanem státuszok és fokozatok szerint tagozódik. Hangsúlyoztam a „számtani mentalitás” és a perspektíva mint szimbolikus forma kategóriáinak jelentőségét, és rámutattam, hogy az újfajta *térérzés* alapján a perspektivikus szerkesztés a „pszichofiziológiai teret” „matematikai térré” változtatja. A reneszánsz racionalitás ötféle alaptípusát különböztettem meg, melyek közül az első hárommal a korábbi fejezetekben már foglalkoztam. Tézisem szerint az első alaptípus – a lovag – stratégiái a libidó kiélésére, az örömszerzésre és az evilági hatalom megragadására irányulnak, mégpedig az erőszak érvényesítése és kiélése révén. A második alaptípus – a klerikus – stratégiái a túlvilági üdvözülésre irányulnak, mégpedig az erőszakkontroll és a fegyelmezett aszkézis internalizálása révén. A harmadik alaptípus – a városi polgár – tevékenységei a vagyon, az anyagi haszon és a nyereség megszerzésére irányulnak, mégpedig a racionális életvitel internalizációja révén. A negyedik alaptípus – az udvaronc – tevékenységei a hatalmi szférán belüli szimbolikus státusz- és presztízsharcok megnyerését célozzák, mégpedig a megfigyelőképesség és az empátia internalizációja révén. Az ötödik alaptípus – a szakértelmiségi – tevékenységei sajátos szellemi reprezentációk megalkotására, illetve az emberen kívüli természeti összefüggések szisztematikus megismerésére és ellenőrzésére irányulnak, mégpedig az udvari társadalom értékeinek internalizációja révén. Ezek alapján megállapítottam, hogy a reneszánsz periódusában kezdenek kialakulni a bourdieu-i értelemben vett társadalmi mezők, amelyekben a testületi éthosz formájában kikristályosodó, racionális alapokon szerveződő tudásmonopólium strukturálja a belső viszonylatokat.

E szakértői mezők egymáshoz való viszonyát illetően amellett foglaltam állást, hogy a reneszánsz átmeneti periódusában a hatalmi elitek a civilizált viselkedést intézményesítő fejedelmi udvarokban összpontosulnak, következésképpen az udvari társadalmak strukturális föltételei határozzák meg a hegemon maszkulinitás beállítódási mintázatait. Ezek az udvari társadalmak, illetve képviselőik lesznek a művészet és a tudomány legfőbb mecénásai, és itt alakulnak ki azok a viselkedésminták, amelyek a különböző társadalmi mezőkben tovább terjednek. A minták közvetítését a humanista szakértelmiségi végzik, akik az udvari társadalom számára fontos értékek (a nagyság, a szépség, a pompa és az elegancia) köré szervezik tevékenységüket. Ugyanakkor az idő múlásával megjelenik a polgár mint egy alacsonyabb társadalmi pozíciójú mecénás és megrendelő, és a saját fegyelmezett és puritán racionalitású világának kiszolgálójaként tekint a művészre. Mindezt annak a folyamatnak az indikátoraként értelmeztem, amelynek során a

piaci szféra behatol a szakértelmiségi szférákba. Vagyis a státuszfogyasztási éthoszon nyugvó hivalkodó maskulinitás helyébe idővel a puritán (és többnyire protestáns) maskulinitás mintázatai lépnek – mindenekelőtt az Alpoktól északra. Más szóval: a korábbi ellenhegemón polgári maskulinitás fokozatosan a hegemónia igényével lép föl. A reneszánsz azonban még az átmenetiség korszaka, amikor a hegemóniáért versengő maskulinitásformák egymás mellett léteznek. Arra még egy-két évszázadot várni kell, hogy a polgári maskulinitás beállítódási mintázatai hegemónná váljanak.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Bali, J. (2005). A középkor és az újkor határán. Ötszáz éve halt meg Jacob Obrecht. *Muzsika*. 2005. augusztus.
2. Burckhardt, J. (1978). *A reneszánsz Itáliában*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
3. Burke, P. (1997). *The Renaissance*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, Macmillan Press Ltd.
4. Burke, P. (1995). *The Fortunes of the „Courtier”*. London, Polity Press.
5. Burke, P. (1999). *Az olasz reneszánsz*. Budapest, Osiris Kiadó.
6. Duby, G. (1987). *A lovag, a nő és a pap*. Budapest, Gondolat Kiadó.
7. Elias, N. (1987). *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat Kiadó.
8. Elias, N. (2005). *Az udvari társadalom*. Budapest, Napvilág Kiadó.
9. Gombrich, E. H. (1985). *Reneszánsz tanulmányok*. Budapest, Corvina Kiadó.
10. Hadas, M. (2014). Erőszakkontroll és intimitás. Kritikai adalékok Norbert Elias civilizációelméletéhez. *Erdélyi Társadalom*. 12(2) 97–123.
11. Hadas, M. (2016). A vulkán megszelídítése. Adalékok a nyugati férfibeállítódások hosszú távú átalakulásának vizsgálatához. *Erdélyi Társadalom*. 14(1) 217–241.
12. Hadas, M. (2017). Városi férfi beállítódások a középkorban. *Erdélyi Társadalom*. 14(1) 93–131.
13. Hajnal, I. (1988). *Az újkor története*. Budapest, Akadémiai Kiadó Reprint sorozata.
14. Huizinga, J. (1984). *Erasmus and the Age of Reformation*. Princeton, Princeton University Press.
15. Huizinga, J. (2001). *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században*. Budapest, Osiris Kiadó.
16. King, M. (2003). *The Renaissance in Europe*. London, Laurence King Publishing.
17. Murray, A. (1991). *Reason and Society in the Middle Ages*. Oxford, Clarendon Press
18. Panofsky, E. (1984). *A perspektíva mint szimbolikus forma*. In: Panofsky, E, A jelentés a vizuális művészetekben. Budapest, Gondolat Kiadó. 170–248.

ET

RECENZÍÓK 4

Abrudbányai Melinda

Az egészségügyi ellátás nyelvi akadályainak vizsgálata nemzetközi perspektívából¹

Recenzió Elisabeth A. Jacobs és Lisa C. Diamond (szerk.) *Providing Health Care in the Context of Language Barriers. International Perspectives* című kötetéről (Multilingual Matters, 2017).

A kötet központi témája az erdélyi olvasó számára is ismerős kommunikációs helyzet, amelynek során egy egészségügyi kérdés megoldása érdekében olyan orvos és páciens találkozik, akiknek más az anyanyelve. Mondhatnánk, hogy nem ugyanazt a nyelvet beszélik otthon. Romániában azonban még nincs erről a kérdésről olyan társadalomtudományi jellegű, szakmai párbeszéd vagy átfogóbb elemzés, amely módszeresen megvizsgálná azokat az aspektusokat, amelyeket a kötet szövegei felvonultatnak. A tanulmányok az Amerikai Egyesült Államokban élő spanyol és kínai, új-zélandi maori, nagy-britanniai walesi és kínai, illetve Svájcban, Kanadában és Hollandiában élő bevándorló és menekült páciensek egészségügyi hozzáféréseinek nyelvi akadályait kutatják, és minden alkalommal a sikeres prevenció, illetve beavatkozás pragmatikus megtervezésére irányuló ajánlásokat is megfogalmaznak a szerzők.

A kötetben vizsgált konkrét szituációk kulturális diverzitása ellenére az alapelv mindig ugyanaz: méltányos egészségügyi ellátásban részesülni fundamentális emberi jog, és nem kelle-ne vagy nem szabadna attól függenie, hogy a páciens beszéli-e annak az országnak a domináns, többség által használt nyelvét, amelynek határain belül az ellátást igényeli. A jogi és erkölcsi érvek mellett pedig mind a tizenkét tanulmányban helyet kapnak gazdasági érvek is. Ugyanakkor számos ellentmondást fedezni fel a kötetben olyan fontos kérdésekben, mint: a felelősség, a fordítói stratégiák és azok előnyei, hátrányai, hatékonysága, az egyes szereplők elengedhetetlen készségei és képességei, egyértelműen nincs konszenzus a szerzők között. Ez részben azzal magyarázható, hogy nagyon fiatal (az 1980-as években önállósuló) kutatási területről van szó, amely még keresi az adekvát konceptuális kereteket a kutatáshoz. A különböző tanulmányokban megfogalmazott ütköző álláspontok azt tükrözik, ahogy éppen megszületőben vannak ezek a keretek. Másrészt, ha áttekintjük a tanulmányok szerzőinek rövid bemutatkozóit, láthatjuk, hogy nagyon sok szakma képviselteti magát: szociális munkások, orvosok, pszichológusok, szociolingvisztikára szakosodott nyelvészek, mentálhigiénés szakemberek stb. Talán nem is a közös nevező megtalálása az elsődleges cél, hiszen a szakmai diverzitás a helyzetek megértésében és a megoldáskeresésben ennek a területnek a központi erőforrása.

A recenzió a tizenkét tanulmány röviden megfogalmazott lényegének listázása helyett a fent említett szempontok mentén mutatja be a kutatók álláspontjait, eredményeit.

¹ A jelen munkát Magyarország Collegium Talentum 2017. programja és az ELTE – Márton Áron Szakkollégium támogatta.

Azt a kérdést, hogy a folyamat melyik pontján dől el, illetve kin múlik – mondhatni kit terhel annak a választásnak a felelőssége –, hogy melyik lesz az orvos-beteg interakció során használt nyelv, a szerzők különböző szintekről, perspektívákból közelítik meg.

Allison Squires szövege arra hívja fel a figyelmet, hogy az egészségügyi fordítói szolgáltatás iránti keresletet alapvetően a helyi demográfiai és használati minták határozzák meg. Azonban addig, amíg a kutatásoknak továbbra is feladata, hogy bizonyítsák, mikor válik költséghatékonyra az intézményeknek egy full-time fordítóalkalmazása (ennek költsége kb. 234\$/fordító/páciens) a kevésbé hatékony, de olcsó alternatív megoldások használata helyett (pl. családtagok), addig a keresletet a visszajelzések fogják alakítani, amelyeket az orvosok és az ellátó személyzet megfogalmaz, bejelent. Ugyanakkor *Dana Canfield* és *Lisa C. Diamond* következtetései között központi helyet foglal el egy olyan képzési anyag kidolgozásának szükségessége, amely növeli az orvosok tudatosságát a hozzáférés nyelvi akadályainak problémáival szemben, és segíti őket a döntéshozatalban a megfelelő fordító igénybevételével kapcsolatban, ugyanis egységes szabályozás és szakmai ajánlások hiányában az orvosok számára ez továbbra is egy nehezen kezelhető szakmai dilemma marad.

Az amerikai ellátórendszer a páciens felvételekor egy anyanyelvhasználatra vonatkozó kérdéssel segíti az említett helyzetek szűrését, derül ki *Leah S. Karliner* tanulmányából. Egy 2011-es kutatás eredményeiből azt is megtudjuk, hogy a kórházak 90%-a gyűjt nyelvhaználattal kapcsolatos információkat a páciensektől, 60%-a dolgozza fel ezeket a kereslet-kínálat szempontjából, és mindössze 28% jelezte, hogy fel is használja a kapott eredményeket a hiányok pótlásának megtervezése, kivitelezése érdekében. Az ellátók helyett itt inkább a rendszernek jut központi szerep a felelősség tekintetében, sőt a szerző azt is jelzi, hogy a felmérések során használt módszertani eszközök fejlesztése is szükséges volna. Rávilágít arra, hogy a kötet témájával választott helyzetek alakulásának a kutatási eszközök is potenciális befolyásoló tényezői.

Barbara Schouten tanulmánya a holland példán keresztül világít rá az európai jog azon hiányosságára, hogy nem rögzítettek a páciensek fordítói szolgáltatások igénybevételével kapcsolatos jogai. Ezért történhetett meg, hogy a holland kormány 2012 óta megvonja az ingyenes fordítói ellátás lehetőségét arra hivatkozva, hogy a páciens a felelős a saját nyelvi készségeiért, nyelvismeretért.

Habár a legtöbb szöveg foglalkozik a törvény adta lehetőségekkel és keretekkel, a holland példán kívül, amely aligha tekinthető fejlődésorientáltnak, mindössze két tanulmány beszél hangsúlyosan úgy a páciensről, mint a helyzetek cselekvőképes szereplőjéről. Egyetlen szöveg, *Ben Grey* és *mtsai* említik a páciensek azon lehetőségét, hogy panaszt tehetnek, amennyiben nem ismerik el a nyelvhaználattal kapcsolatos jogaikat, egyúttal azt is jelezve, hogy a kapcsolódó szankciók érdemben nem változtatnak rendszerszintűen a hiányosságokon.

Eleine Hsieh munkájának célja, hogy elméleti magyarázatokat is nyújtson arra, hogy a tolmácsok tudatosan és nem tudatosan hogyan befolyásolják az orvos-beteg találkozásokat. Az általa tárgyalt modell (*Model of Bilingual Health Communication*) azért különösen érdekes, mert szerinte a legideálisabb kétnyelvű kommunikációs helyzet nem úgy játszódik, hogy megbíznak egy fordítót, aki majd elhárítja az akadályokat, hanem úgy, hogy a szituáció valamennyi szereplőjére, a páciensre is problémamegoldó félként tekint. Ugyanis mindegyik szereplőnek az a feladata ezekben a helyzetekben (is), hogy a céljait elérje, és a közös cél mellett, amely a beteg állapotának javulása, valamennyiüknek vannak egyéni céljai is, amelyeket képviselnie kell. A

sikeres kétnyelvű kommunikáció a szereplők azon készségétől és képviselésétől függ, hogy hogyan sikerül egyezkedniük és adaptálódniuk a versenyzőcélok közepette. A kulturális konstrukciók elméletére támaszkodva jelzi a szerző, hogy tulajdonképpen nagyon keveset tudunk elmondani, megjósolni az ideálisan alakuló kétnyelvű kommunikációs helyzetekről, mivel ezek mindig kontextusfüggők.

Az eddigi kutatások egyértelműen bizonyították, hogy a fordítók hatással vannak az orvos-beteg kapcsolatra, illetve hogy a képzett fordítók személyesen végzett tevékenysége az, amely leginkább csökkenti a hozzáférési egyenlőtlenségeket. A szakképzett fordítók mellett azonban számos másféle fordító is megjelenhet segítőként: a családtagok, barátok, az úgynevezett ad hoc fordítók vagy akár a Google Translate és egyéb alkalmazások. A kötet néhány tanulmánya a szakképzettség szempontja szerint sorolja kategóriákba a fordítókat, mások az alapján, hogy a fordítói tevékenység személyesen vagy valamilyen távolsági megoldással történik, és gyakran keveredik össze a két szempont. Az egységesített, átfogó rendszerezés kialakítása úgy tűnik egy következő feladata a terület képviselőinek.

Leanza és mtsai mentális betegségekkel végzett terápiás kontextusban vizsgálták a fordítók tevékenységét, és arra hívták fel a figyelmet, hogy egyszerre várják el tőlük a mentális egészség területén való jártasságot, a semlegességet, hogy közben legyenek empatikusak is, fordítsanak pontosan, ne adjanak hozzá az üzenethez semmilyen plusz tartalmat, ugyanakkor közvetítsék a kliens szociokulturális üzeneteit is. A kötet többi szerzőjével szemben, akik mind abból az alapfeltevésből indulnak ki, hogy a fordítónak semlegesnek kell lennie, ahogy azt az etikai kódexük is előírja, ez a szöveg jelzi, hogy ez tulajdonképpen egy irreális elvárás.

A fordítók és orvosok másik sokat emlegetett, elengedhetetlen kompetenciájának kritikáját fogalmazza meg *Lidia Horvát* a kötet záró tanulmányában. A szerző az említett szereplők úgynevezett kulturális kompetenciájával kapcsolatban összegzi a kifogásait. A kulturális válaszképesség terminus használatát javasolja, amely szerinte azoknak az ellátásoknak a jellemzője, amelyek képesek a fogyasztók, páciensek különböző egészséggel kapcsolatos hiedelmeinek, egészségügyi gyakorlatainak, kulturális és nyelvi igényeinek a tiszteletben tartására, illetve ezekre releváns választ, szolgáltatást tudnak nyújtani.

A kötet erénye, hogy nagyon sokféle kulturális közegből vett példára, elismert szakemberek által megfogalmazott eredményekre és változtatási stratégiákra nyújt rálátást. Hasznosnak bizonyult volna ugyanakkor külön tanulmány vagy utószó formájában reflektálni a kötetben kibontakozó szakmai vélemények közötti diszkrpanciákra és az aktuális szakmai standardokat felülíró új eredményekre. Emellett ezek a véleménybeli különbségek, hangsúlyeltolódások leginkább egy-egy monológba ágyazódnak, még várat magára, hogy a szerzők között párbeszéd, szakmai vita alakuljon ki. Ahogyan az is, hogy a romániai, ilyen jellegű orvos-beteg találkozások problematikája újságcikkekben, közvitákban való megjelenés mellett jelentős tudományos érdeklődésre tegyen szert.

„Négy-öt nővel együtt is éltem, akik a teljes bevételeket ideadták”¹

A modern kori rabszolgaság változó arcai

Recenzió Mihalkó Viktória–Nagy Beáta–Szabó Mónika *Az emberiség tragédiája. Modernkori rabszolgaság* című könyvéről. Anthropolis Kiadó, Budapest, 2017. 220 oldal.

Az utóbbi évek felmérései, például az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Szervezetének adatai egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a rabszolgaságba kényszerített emberek száma folyamatosan növekszik, az áldozatok között pedig aránytalanul magas (71%) a nők jelenléte (International Labor Office 2017). Az ILO statisztikái 150 milliárd dollárra becsülik a modern kori rabszolgaságból származó éves profitot, amiből például 99 milliárdot a szexuális kizsákmányolásból² származó bevételek tesznek ki. A több milliárd dolláros profit ugyanakkor keveset hoz az országkasszába, legfőképpen mert a bűnözők számára termel óriási hasznot.

A modern rabszolgaságot számszerűsítő Globális Rabszolgaság Index³ alapján az EU 28 tagállamában közel háromnegyedével nőtt a modern rabszolgaság kockázata, Románia egyik élővasa azon öt régiónak⁴, ahol a rabszolgaság kiemelt kockázati tényezőt jelent. A modern kori rabszolgaság formái közül a szerződéses rabszolgaság (mezőgazdaságban való dolgoztatás), a szexuális kizsákmányolás és szexrabszolgaság, továbbá a speciális formák közül a szervkereskedelem jelentik azokat a területeket, amelyekben Románia érintettsége kiemelkedő (Mediafax 2017).

Mihalkó és szerzőtársainak könyve mellett, hogy a makroadatokat szintjén élénk tárja a modern kori rabszolgaság sokkoló statisztikai jellemzőit, továbbmenve az egyéni történetek, beszédes képi ábrázolások, kampányszlogenek prezentálásán keresztül rávilágít egy olyan globális, rendszerszintű problémára, amelyet máig nem sikerült a történelemtudományok lapjaira száműzni. A társadalmi kérdések iránt érzékeny olvasónak lehet kényelmetlen szembesülni a ténnyel, de napjainkban is minden országban élnek rabszolgák, rabszolgotartók, és a globalizációnak köszönhetően kisebb-nagyobb mértékben valamennyien érintettek vagyunk a rabszolgaság fenntartásában. A kérdés csupán az, mennyire vagyunk, illetve kívánunk tudatában lenni annak,

1 Jelen munkát Magyarország Collegium Talentum 2017 programja támogatta

2 A szexuális kizsákmányolás, és a szexrabszolgaság áldozatainak többsége szintén nő, valamint gyermekek, köztük is különösen veszélyeztetettek a kisebbségi csoportokhoz tartozók, a bevándorlók, az állami gondozásban nevelkedett fiatal lányok, akik Kelet-Európából Ázsiából és az afrikai háborús övezetekből kerülnek a fejlett országok szexiparába.

3 A világ országaiban élő rabszolgák adatainak összesítését az ausztrál Walk Free Foundation végzi, melynek alapítója Andrew Forrest. Az index 24 változót vesz figyelembe, és kiterjed a politikai jogok és a biztonság, az anyagiak, az egészségvédelem, a legkiszolgáltatottabb csoportok védelme és a konfliktusok szintjének mérésére. Az indexről és annak módszertanáról bővebb információk a következő linken: <https://www.globallslaveryindex.org/methodology/>.

4 Olaszország, Görögország, Ciprus, Bulgária

hogy mely termékek vagy szolgáltatások igénybevétele révén kerülünk közvetett, illetve közvetlen kapcsolatba a rabszolgasággal.

A könyv célja főképpen a modern rabszolgaság fogalomkörébe tartozó munkaformák és kizsákmányolási módok, valamint az őket fenntartó történeti beágyazottságú, illetve gazdasági és társadalmi mechanizmusok ismertetése. A szerkezetileg kilenc nagyobb részre tagolt kötet első két fejezete a rabszolgaság történeti vonulatával indít, elhatárolja a történeti rabszolgaság és a modern kori rabszolgaság jellemzőit, formáit, illetve vázolja azokat a feltételeket, amelyek egyidejű fennállásakor rabszolgasági állapotról beszélhetünk. Az abolicionizmus kortárs szakértője, Kevin Bales definíciójából kiindulva, a szerzők úgy tartják, a rabszolgasági állapot a következő három tényező együttes teljesülésével írható le: *kizsákmányolás*, *erőszak* és *igazságtalanság*. Ehhez szükséges minimum két szereplő jelenléte, akik közül az elkövető erőszakkal (fizikai és/vagy lelki erőszak, manipuláció) hatalmat gyakorol az áldozaton, akit rendszerint jogfosztottként, tárgyi tulajdonként kezel, szabadságában pedig korlátozza őt. A III. fejezetben kerülnek bemutatásra a világ különböző pontjain létező rabszolgasági formák, melyek közt Afrika egyes országaiban ma is találunk olyat, amely formailag azonos a történeti rabszolgasággal (tulajdonlásra alapul, a rabszolgák adhatók, vehetők, ajándékozhatók, örökölhetők). De mi az alapvető különbség a történeti és a modern kori rabszolgaság között? Elsősorban a rabszolgatartástól való jogi szintű elhatárolódás, hiszen 1948-ban belefoglalták az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába, hogy „senkit sem lehet rabszolgaságban, sem szolgaságban tartani”. Másodsorban a rabszolgák árértékében tetten érhető jelentős változás: a Föld népességének növekedésével párhuzamosan a rabszolgák ára csökkenő tendenciát mutat. Míg a transzatlanti rabszolgaság komoly vagyoni háttérrel feltételezett, ma a rabszolgák sokkal olcsóbbak, értéktelenebbek, ebből kifolyólag könnyen cserélhetőek és sérülékenyebbek is. Az V. fejezet megszólaltatja a legsérülékenyebb csoportokat, innen a következő beszédes idézet a rabszolgák értéktelenségéről, egy indián őslakos megfogalmazásában: „Azt hiszem, a jólét mondatja azt a fehérekkel, hogy mindez azért történik velünk, mert vadak vagyunk, és végül is csak egy újabb halott indiánról van szó” (122. o.). Ez a fejezet mindenekelőtt azokat a társadalmi folyamatokat vizsgálja – egyenlőtlenség és szegénység, kirekesztés, hatalmi viszonyok, szexizmus és rasszizmus –, amelyek a rabszolgaság hététerében munkálnak, továbbá külön foglalkozik a rabszolgaság által fokozottan veszélyeztetett embercsoportokkal, köztük az amerikai őslakosok, a bevándorlók és menekültek, a romák, az LMBTQ-emberek, a fogyatékkal élők és a különböző függőségektől (alkohol-, gyógyszer-, kábítószer-, játék- vagy társfüggéstől) szenvedők helyzetével.

A modern kori rabszolgaság állapotához vezető utat és magának az állapotnak a fennmaradását is szükséges megvizsgálni a globális gazdaság perspektívájában. A problémát két irányból célszerű megközelíteni: egyrészt az ellátási láncok felől, azaz, hogy a termelési, szállítási, gyártási, csomagolási és értékesítési folyamatoknál használnak-e rabszolgamunkát, másrészt, az emberi testtel mint árucikkkel (szexuális kizsákmányolás, prostitúció, szervkereskedelem) való kereskedés szempontjából.

A szerkesztők külön fejezetet szentelnek a modern kori rabszolgaság gazdasági vetületének feldolgozására, s bár e rész nem tér ki a globális gazdaság részletes jellemzőire, a mikroszintű kizsákmányolást összekapcsolja azokkal a mezo- és makroszintű gazdasági jellemzőkkel, amelyek jelentős mértékben hatnak a rabszolgaságra. A modern kori rabszolgaság értelmezésekor a makroszintű gazdasági tényezők közül látnunk kell az olyan negatív folyamatokat is, mint a

globális egyenlőtlenségek fokozódása, amelynek következtében egész régiók populációi kiszolgáltatott és méltánytalan munkavégzésre kényszerülő helyzetben találják magukat, ahonnan szinte egyenes út vezet az emberkereskedelem és a rabszolgaság irányába. Bár az emberkereskedelem és a rabszolgaság nagyon gyakran kéz a kézben járnak, nem feleltethetők meg egymásnak, hiszen míg a rabszolgaság egy igazságtalan, kiszolgáltatott és alárendelt állapotra vonatkozik, addig az emberkereskedelem annak a folyamata, amiképpen egyének a rabszolgaság különböző formáiba becsatornázódnak, és eljutnak ebbe az állapotba. Ami a kizsákmányolásnak ebben a tekintetben rendkívül kedvez, az a munkaerőpiac szelektíven megvalósuló globalizációja. A jogi szabályozások, az országok migrációs politikái csak bizonyos munkaerőpiaci mozgásokat favorizálnak, hozzájárulva ezzel az egyébként is kiszolgáltatott helyzetben lévő munkaerő⁵ bizonytalanságának növekedéséhez, és alapvető jogaik érvényesítésének korlátozásához a munkaerőpiac nem nyilvános szegmenseiben. Ezek a nem szabad munkák elsősorban térben kötött iparágakat (építkezés, mezőgazdaság, háztartás) valamint az ideiglenes és szezonális munkaformák koncentrációját jelentik, zömmel az informális munkaerőpiacon. A makroszintű tényezőket számba véve kijelenthető, hogy a szegénység képezi az egyik legjelentősebb toló tényezőt, tulajdonképpen kínálatot az emberkereskedelem számára, míg a gazdagabb országok irányába mutató kulcs-tolótényezőként a kormányzati korrupciónak egy olyan szintjét tekintik szignifikánsnak, amely mellett kevésbé kockázatos az országba irányuló emberkereskedelem, így a lebukás veszélye elhanyagolható kockázatot jelent az emberkereskedőknek.

A mezoszintű tényezők beemelése révén a szerkesztők rámutatnak a kevés figyelmet kapó szervezeti felelősségre, melyet ugyan a kortárs menedzsmenttudomány nem ismer el, a rabszolgaság menedzsmentgyakorlatnak tekinthető abban az értelemben, hogy a gazdasági szervezetek a versenytársakkal szembeni előnyyszerzés érdekében nem ritkán törvénytelen gyakorlatokhoz folyamodnak (pl. bérek lenyomása költségsökkentés céllal).

A mikroszintű tényezők elemzésekor nélkülözhetetlenek a hatalom hétköznapi megjelenési formáira való reflexiók, de az önreflexivitás képessége is. Némi elmélyülés után az értő olvasó rádöbben, hogy a rabszolgaságot megélt vagy túlélő egyénnel szembeni áldozathibáztatást gyakran követő „mindig van választás” szlogen ugyan hangzatos, de valójában középosztálybeli illúzió. A kérdés itt az, hogy meg tudjuk-e látni, fel tudjuk-e ismerni az olyan helyzeteket, amikor egyének egy csoportjának gyakorlatilag nincs választási lehetősége. Sok esetben tűnhet úgy, hogy egy idegen országba történő munkavállalási célzatú migráció – legyen szó gyermek- vagy idősgondozásról, háztartási vagy mezőgazdasági munkáról – egyéni döntés kérdése, ugyanakkor az egyéni döntések minden esetben egy sajátos társadalmi-gazdasági és kulturális kontextusba ágyazottan születnek, így a döntések hátterében erős kényszerek, sikertelen életstratégiák állhatnak.

A könyv VI. része a rabszolgasággal szembeni fellépés lehetőségeit tárgyalja. A küzdelemben kulcsszerepet kapnak a figyelemfelkeltő kampányok és akciók, illetve az aktív társadalmi cselekvés, amely magában foglalja például a bizonyítottan rabszolgamunkával előállított termékek bojkottálását. A szakértők négy alappillért azonosítottak a rabszolgaság elleni hatékony küzdelemben, ezek közt rendkívül fontosnak ítélik meg a megelőzéshez kapcsolódó tevékenységeket,

5 Főképpen lányok és nők, etnikai kisebbségek, bevándorlók, öslakosok és e csoportok metszéspontjában elhelyezkedő személyek, tehát a halmozottan hátrányos helyzetűek.

amelyek a veszélyeztetett, sérülékeny csoportok megerősítését szolgálják, amihez hozzátartozik a túlélőknek nyújtott orvosi, pszichológiai, jogi szolgáltatások biztosítása. A rabszolgaság túlélői gyakran szenvednek a Stockholm-szindrómától (a megfélemlítés hatására kialakuló pozitív kapcsolat az áldozat és a fogva tartó között), valamint a poszttraumás stressz-szindrómától (szorongásos állapot, amely alatt az áldozat újraéli a korábbi traumás eseményt, és amely jelentős negatív hatást gyakorol a pszichoszociális jólétre), ezért feltétlen szükségesek a túlélők sérülékenységének csökkentésére irányuló beavatkozások. A közintézmények megfelelő működtetése és az általuk kidolgozott szakpolitikák érvényre juttatása, a multiszektoriális nemzetközi együttműködések, az online tartalmak (illegális munka, szexuális szolgáltatásokat közvetítő internetes oldalak) figyelemmel kísérése, nem utolsósorban pedig az emberkereskedelmet és a rabszolgaságot övező látens folyamatok, tabusított témák kutatásának messzemenő támogatása együttesen hozzájárulhat az emberkereskedelem és a rabszolgaság mértékének csökkentéséhez.

Csatlakozva a szerzők ajánlásához, magam is egyetértek abban, hogy a vizsgálódást érdemes magunkkal kezdenünk. Számos olyan termék vesz körül bennünket, amelynek előállításához nagy valószínűséggel rabszolgamunkát használtak fel. A rabszolgák körülbelül 60%-át öt ország (India, Kína, Pakisztán, Banglades, Üzbegisztán) bocsátja ki, és jó eséllyel származnak innen elektronikai készülékeink, vagy azok bizonyos elemi részei (érc), a legnépszerűbb ruhaboltokban fellelhető kollekciók elkészítéséhez használt gyapot, de számos más rendszeresen fogyasztott élelmiszer (kakaó, kávé, cukor, marhahús, saláta, halászati termékek), ami gyermekmunka és rabszolgamunka igénybevételével készült. Szamba véve a saját pozícióink, hatalmunk adta lehetőségeket, két dolgon mindenképpen érdemes elgondolkodnunk: egyrészt, hogy mi magunk milyen módon állunk kapcsolatban a rabszolgasággal, és a hétköznapokban milyen gyakorlatokkal támogatjuk ennek az állapotnak a fennmaradását, másrészt, hogy milyen szégyenteljes mértékű emberi áldozatok szükségesek a globális gazdaság működéséhez.

BIBLIOGRÁFIA

Mihalkó Viktória–Nagy Beáta–Szabó Mónika (2017). *Az emberiség tragédiája. Modernkori rabszolgaság*. Anthropolis Kiadó, Budapest.

Internetes források

- Global Slavery Index (2018). <https://www.globalslaveryindex.org/> Utolsó letöltés: 2018. febr. 4.
- EUROSTAT (2015). Crime and Criminal Justice Statistics. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Crime_and_criminal_justice_statistics. Utolsó letöltés: 2018. jan. 24.
- ILO (2017). Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage. International Labour Office (ILO), Geneva. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/-dcomm/documents/publication/wcms_575479.pdf. Utolsó letöltés: 2018. jan. 24.
- Mediafax (2017). Indexul sclaviei moderne: România, cel mai mare risc, alături de Italia. Aproape trei sferturi dintre statele UE au înregistrat o creștere la acest capitol. <http://www.mediafax.ro/externe/indexul-sclaviei-moderne-romania-cel-mai-mare-risc-alaturi-de-italia-aproape-trei-sferturi-dintre-statele-ue-au-inregistrat-o-crestere-la-acest-capitol-16689858>. Utolsó letöltés: 2018. jan. 24.

ABRUDBÁNYAI Melinda, szociális munkás, magiszteri hallgató a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Karának Mentálhigiéné a szociális munkában mesteri programjában. Kutatási területe a nyelvi akadályok vizsgálata az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés során. E-mail: abrudbanyai.m@gmail.com

ALBERT-LŐRINCZ Enikő, PhD, pszichológus, egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Kar. Kutatási terület: egészségmagatartás; iskolai és társadalmi beilleszkedési problémák; drogfogyasztás megelőzése; csoportokkal való munka módszertani kérdései. E-mail: e.albert.lorincz@gmail.com

BOROS Julianna, egyetemi tanársegéd a Pécsi Tudományegyetem BTK TKI Közösségi és Szociális Tanulmányok tanszékén. A Pécsi Tudományegyetem Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola, Nevelésszociológia Programjának doktorjelöltje. Kutatási területei: oktatási, területi és társadalmi egyenlőtlenségek összefüggései, cigány/roma népesség helyzete Magyarországon (oktatás, lakhatás, szociális terület). E-mail: boros.julianna@pte.hu

DÁNIEL Botond, PhD, szociológus, társult oktató a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Karán, a Gyergyói Közösségi és Szociális Erőforrásközpont intézményvezetője. Kutatási területei: nonprofit háttérű szociális szervezetek; friss diplomások munkaerőpiacon való elhelyezkedése, karrierútjai; szociális munkások életpályája. E-mail: danielbotond@gmail.com.

DEÁK Enikő, szociális munkás. Egyetemi tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán és Szociológia és Szociális Munka Karán végezte. Eddigi kutatásai a sérült gyermeket nevelő családok igényeinek és a szociális ellátórendszer válaszainak vizsgálatára, valamint a frissen végzett szociális munkások mentálhigiénés támogatásának tanulmányozására vonatkoztak. E-mail: deak77eniko@yahoo.com

FODOR Rita, szociális munkás, doktorandusz a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájában, a Gyergyói Közösségi és Szociális Erőforrásközpont programvezetője. Érdeklődési területe a fejlesztő-segítőmunkában alkalmazható művészetterápiás elemeket tartalmazó eszközök és módszerek hatékonyságának vizsgálata. E-mail: fodor.rita@eroforraskozpont.ro

GÁSPÁRIK Andrea Ildikó, MD, PhD. A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemen végezte az Általános Orvosi Kart. Doktori kutatásának témája: az orvos-beteg kommunikáció. Jelenleg a MOGYE Népegészségtan és Menedzsment szakán adjunktus. 15 éve vezeti a Romániai Oszteoporózis Megelőző Társaságot (ASPOR), többféle menedzsment- és marketing-szerepkört tölt be a magán-, az állami és a civil szférában. Kutatási területe: oszteoporózis-szarkopénia, egészségmagatartás. E-mail: ildikogasparik@gmail.com

HADAS Miklós, DSc, egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézetében. Érdeklődési területei: társadalmi nemek szociológiája, szociológiai elmélet, történeti férfikutatások, a kultúra szociológiája. E-mail: miklos.hadas@uni-corvinus.hu.

KISS Gabriella, szociális munkás, mentálhigiénés szakember, doktorandusz az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájának, Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Programjában. Gyakorló szociális munkás a Gyulafehérvári Caritas gyergyó-szentmiklósi Szent Erzsébet Öregotthonában. E-mail: gabriella.kiss@caritas-ab.ro

KLEMENT Mariann, szociálpedagógus, szociális munkás, hittanár, tanársegéd az egri Eszterházy Károly Egyetem, Társadalomtudományi Intézetének Szociálpedagógia Tanszékén. 2004 óta dolgozik az intézményben, ezt megelőzően általános iskolákban, középiskolákban tanított, részt vett tanárok továbbképzésében és együttműködött ifjúsági civil szervezetekkel. Dolgozott roma közösségekkel, hajléktalanokkal, szenvedélybetegekkel és családtagjaikkal, valamint bűnelkövetőkkel. Érdeklődése a resztoratív technikák használatára összpontosul. E-mail: klement.mariann@uni-eszterhazy.hu

PACUTA István, szociológus, művelődési és felnőttképzési menedzser, történelem szakos tanár, adjunktus az egri Eszterházy Károly Egyetem Társadalomtudományi Intézetének Szociálpedagógia Tanszékén. A Szociálpedagógia Tanszékhez kapcsolódó kutatókört és a TDK-kutatásokat koordinálja. A tanítás mellett foglalkozik közvélemény- és piackutatással is. E-mail: pacsuta.istvan@uni-eszterhazy.hu

SZABÓ Béla, PhD, szociális munkás, egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Kar. Kutatási területei: társadalmi problémák; a közösségekkel való szociális munka módszertana; a szociális szolgáltatások menedzsmentje, szociálpolitikák. E-mail: szabobela@yahoo.com

SZILÁGYI István, PhD, pszichológus, professor emeritus az egri Eszterházy Károly Egyetem Társadalomtudományi Intézetének Szociálpedagógia Tanszékén. Szakmai munkája nagy részét az oktatás teszi ki, de több mint húsz éves tapasztalata van a klinikai munkában és a szociális segítség területén is. Érdeklődési területei közé sorolható: a nemzetközi kapcsolatok szervezése (tanári és hallgatómobilitás, konferenciák stb.), a Roma Szakkollégium hallgatóinak mentorálása, illetve a hallgatók mentálhigiénés segítése. E-mail: szilagyi.istvan@uni-eszterhazy.hu

VITA Emese, szociológus, doktorandusz a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájában. Korábbi kutatási témái: internet- és Facebook-használat, középiskolások értékrendje; az egyházi oktatás értékrendre gyakorolt hatása; az értékrend és párkapcsolati formák összefüggései; valamint a roma szegregáció. E-mail: emese_v89@yahoo.com.